Львівський державний університет
внутрішніх справ

З. Я. Ковальчук

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Курс лекцій

Частина 2

Для студентів спеціальностей
«Психологія», «Практична психологія»

Львів
2013

УДК 159.9 (100) (091) (075.8) К 563
ББК Ю91(о)я 73-2
К56

Рекомендовано до друку Вченою радою
Навчально-наукового інституту права, психології та економіки
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 6 від 19 червня 2013 р.)

Рецензенти:
Я. О. Гошовський, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, доктор психологічних наук, професор
І. М. Матійків, старший науковий співробітник відділу практичної психології ЛНПЦ ПТО НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

Ковальчук З. Я.
К56 Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» / З. Я. Ковальчук. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 344 с.

У лекціях охарактеризовано внесок представників різних епох у формування психології як науки, окреслено можливі напрями досліджень шляхів розвитку її шкіл і теорій.

Матеріал лекцій органічно пов'язаний з історією досліджуваних питань, оскільки немає такої проблеми в сучасній науці, яку можна вирішити без огляду на історію.

Для початківців у вивченні історії психології і усіх, хто цікавиться процесом становлення та розвитку психологічних знань.

УДК 159.9 (100) (091) (075.8) К 563
ББК Ю91(о)я 73-2

© Ковальчук З. Я., 2013
© Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013

ЗМІСТ

ЛЕКЦІЯ 10. *Тема 9.* Розвиток асоціативної психології в XIX столітті 5

1. Загальна характеристика асоціативної психології 5
2. Зародження й розвиток асоціативної психології 10

ЛЕКЦІЯ 11. *Тема 10.* Зародження експериментальної психології 20

1. Вивчення відчуттів і сприйняття 20
2. Початок експериментального вивчення емоцій 22
3. Експериментальне вивчення асоціацій і пам'яті 28
4. Перехід до експериментального вивчення мислення 34

ЛЕКЦІЯ 12. *Тема 11.* Розвиток психології на межі XIX–XX століть 43

1. Становлення і розвиток нових психологічних шкіл 43
2. Психологічні школи в кінці XIX – на початку XX ст. 45

ЛЕКЦІЯ 13. *Тема 12.* Розвиток галузей психології 87

1. Основні теорії в галузі соціальної психології 87
2. Зародження й розвиток етнопсихології 112
3. Зародження та розвиток знань із вікової психології 117
4. Диференційна психологія 143

ЛЕКЦІЯ 14. *Тема 13.* Становлення й розвиток біхевіоризму і гештальтпсихології 159

1. Методологічна криза кінця XIX – початку XX століття 159
2. Загальна характеристика біхевіоризму 164
3. Наукові передумови виникнення гештальтпсихології 187

Лекція 15. *Тема 14.* Глибинна психологія (психоаналіз) та її розвиток у XX столітті 195

1. Передумови виникнення психоаналізу 195
2. Основні поняття психоаналізу 201
3. Психоаналіз як метод дослідження 211
4. Психоаналіз як метод терапії 218

Лекція 16. *Тема 15.* Неофройдизм 229

1. Аналітична психологія К.-Г. Юнга..... 229
2. Індивідуальна психологія А. Адлера..... 240
3. Соціокультурна теорія особистості К. Хорні 246
4. Неофройдизм Е. Фромма..... 252

ЛЕКЦІЯ 17. *Тема 16.* Гуманістична, генетична і когнітивна психологія..... 258

1. Гуманістична психологія..... 258
2. Генетична психологія Ж. Піаже..... 269
3. Когнітивна психологія 276

ЛЕКЦІЯ 18. *Тема 17.* Розвиток вітчизняної психології у XX столітті 282

1. Російська психологія на початку XX ст. 282
2. Московська школа у радянській психології 295
3. Ленінградська школа у радянській психології .. 300
4. Психологія в Росії середини XX ст. 309

ЛЕКЦІЯ 10
Тема 9
Розвиток асоціативної психології в XIX столітті

План
1. Загальна характеристика асоціативної психології
2. Зародження й розвиток асоціативної психології

1. Загальна характеристика асоціативної психології

На початку XIX ст. асоціативна психологія залишилась єдиною психологічною школою, предмет якої – свідомість – був визнаний всіма без винятку вченими. У класичних теоріях асоціанізму, які з'явились на початку XIX ст., зміст свідомості розглядався як комплекс відчуттів і уявлень, поєднаних законами асоціацій.

Але вже у 40–50-х рр. розпочали виникати теорії, які визначили істотні зміни у розвитку науки. Насамперед йдеться про позитивізм, поява якого у 30-х роках призвела до перегляду критеріїв, яким мала відповідати наукова дисципліна. Засновник цього напряму О. Конт вважав, що розвиток світогляду і пояснювальних принципів, що знаходяться в основі наукового знання, має три стадії: теологічну, метафізичну і наукову (або позитивного мислення). На його думку, не тільки люди, але й окремі науки проходять ці стадії, а в деяких із них вони переплітаються, поєднуючи теоретичне дослідження з метафізикою і догматичною вірою.

Зважаючи на це, Конт увів свою класифікацію наук, в якій виокремив так звані абстрактні науки, які пов'язані не з предметами, а з процесами, під час вивчення яких можна сформувати всезагальні закони.

Психології в цій класифікації не було. Ні за предметом, ні, головне, за методом дослідження вона, на його думку, не могла претендувати на наявність позитивної парадигми. Конт відніс її до метафізичних і навіть частково до теологічних наук і вважав, що вона повинна відмовитися від статусу самостійної дисципліни, поєднавшись із біологією і соціологією (так він називав усі суспільні науки).

Отож, щоб залишитися незалежною і об'єктивною (позитивною) наукою, психології необхідно було переглянути свої основні методологічні принципи, насамперед знайти об'єктивний і точний метод дослідження душевного життя, який би не поступався методам природничо-наукових наук.

Провідні психологи XIX ст. – Д. С. Міль, Г. Спенсер, як і вчені інших напрямів, поділяли позитивістські погляди і прагнули трансформувати психологію в руслі позитивізму. Ще в 10-х роках XX ст. відомий психолог А. І. Введенський у контексті необхідності переробки психології назвав свою психологію «психологія без метафізики». Складність завдання метафізичної науки, як і проблеми, що виникали під час узгодження єдиного шляху її подальшого розвитку, значною мірою і призвело до методологічної кризи на початку XX ст., у результаті якої психологи розділили свої наукові погляди на окремі напрями.

Упродовж другої половини XIX ст. чимало вчених (Д. С. Міль, Г. Спенсер, А. Бен, І. Ф. Гербарт, В. Вундт) пропонували свої варіанти побудови психології. Загальною була ідея про важливість перегляду предмета психології і введення нового. Загальною вважалася думка про те, що самоспостереження не може залишитися основним методом, тому що він має бути надіндивідуальним і достовірним.

Критикуючи інтроспекцію, ще І. Кант зазначав про неможливість перевірити її дані математикою. О. Конт, своєю чергою, вважав, що абсурдно думати, що душа може бути поділена на дві половини, одна з яких спостерігає за іншою. Не менш важливим було і те, що самоспостереження могло вважатися достовірним тільки у тому випадку, якщо психіка обмежується сферою свідомості.

Але вже до середини XIX ст. дедалі більше вчених, особливо у Німеччині, слідом за Лейбніцем робили висновок про існування не тільки свідомих, але і несвідомих явищ. Дослідження психіки маленьких дітей і тварин, у яких самоспостереження неможливе, також доводило, що цей метод не може залишатися провідним і єдиним у психології.

Тому психологія повинна була, по-перше, навчитися застосовувати спостереження за іншими, по-друге, розробити новий, об'єктивний метод вивчення душевного життя.

Із середини XIX ст. з'являється дедалі більше праць, які пропонують різноманітні варіанти. Це і метод логіки, запропонований Міллем, і метод проб і помилок Бена, і метод генетичного спостереження Сєченова, і, нарешті, експериментальний метод, розроблений Вундтом.

Ще одним чинником, який впливав на психологію в той період, була поява еволюційної теорії Дарвіна, яка мала вирішальне значення в повороті психології до природничих наук. Філософія, яка сама в той час переживала методологічну кризу і була розкритикована представниками позитивізму, не могла допомогти психології у вирішенні її проблем.

У той час активно розвивається природознавство, насамперед біологія і фізіологія. Вони надавали психології знаряддя у боротьбі за об'єктивність, допомагали сформулювати експериментальний підхід до психічного.

Теорія еволюції дозволила також переглянути постулати безнадійно застарілого механістичного детермінізму. Ідея про те, що метою психологічного розвитку є адаптація до середовища, структурувала багато відкритих до того часу фактів. Нова біологічна детермінанта давала можливість співвіднести рівні розвитку свідомості й поведінки, переглянувши предмет психології.

Розвиток асоціанізму у XVIII–XIX ст.

Психолог	Свідомість	Зміст психіки	Метод дослідження
Гартлі	Свідомість	Відчуття, уява, почуття, фактично зміст психіки, в який входило два кола (велике і мале) і несвідомі елементи, були ширші від предмета психології	Інтроспекція

Берклі, Юм, Міль, Браун	Свідомість	Відчуття, уява, почуття	Інтроспекція
Міль	Свідомість	Елементи психіки (відчуття, уява, почуття), психічні процеси	Логіка
Гербарт	Перцепція й апперцепція	Свідомі й несвідомі уявлення, які мають різну силу, тривалість і зв'язок із минулим досвідом	Інтроспективне вивчення динаміки уявлень
Бен	Зв'язок свідомості і поведінки	Елементи психіки (відчуття, уявлення, почуття) і акти поведінки	Вивчення методом проб і помилок за переходу від спонтанної до вольової поведінки
Спенсер	Асоціації між внутрішнім і зовнішнім	Психічні процеси й акти поведінки	Інтроспекція і спостереження
Вундт	Елементи психіки, їх зв'язки й закони, психологія народу	Елементарні і складні (вищі) пізнавальні процеси, складні і прості рухомі реакції	Експеримент, інтроспекція, аналіз продуктів творчості

Говорячи про те, що психологія вивчає асоціації між зовнішнім і внутрішнім, **Спенсер,** як справедливо зауважив І. М. Сєченов, **вивів психологію зі сфери свідомості у сферу поведінки.** Це не тільки розширило галузь її досліджень, але й дозволило досліджувати експеримент, об'єктивну перевірку отриманих фактів. Таке розуміння предмета дозволило знайти підґрунтя, щоб сказати, що психологія із науки про свідомість трансформується в науку про пізнавальні процеси. Це відпові-

дало не тільки логіці її розвитку, але й вимогам позитивізму, оскільки в центрі дослідження був уже не предмет (свідомість), а процес. Еволюційний підхід надавав також можливість вивчати не сформовану психіку, а таку, яка тільки формується, простежити етапи її становлення, відкрити нові психологічні закономірності. Тому *генетичний метод* отримав дедалі більше розповсюдження і призвів до появи генетичної (вікової) психології.

Асоціація (від лат. associatio – поєднання, з'єднання) – зв'язок між психічними явищами, за якого актуалізація (сприйняття, уява) одного з них викликає появу іншого. Поняття про асоціацію сформувалося філософами древнього світу. Від констатації факту асоціації (наприклад, сприйняття предмета зумовлює образ його власника) психологічна думка перейшла до його пояснення за допомогою процесів у середині організму. Це надало поняттю про асоціацію детерміністичний зміст: виникнення у свідомості образу без, як правило, зовнішнього подразника, який його викликає, здійснювалося через закріплення у минулому досвіді зв'язку тілесних процесів, які, згідно з поглядами Арістотеля, можуть зближуватись і створювати міцні з'єднання завдяки їх суміжності, схожості або контрасту. Коли один із членів з'єднання виникає в душі, він автоматично викликає решту, які приховані в організмі. Термін «асоціація ідей» ввів Дж. Локк, котрий протиставив асоціацію зв'язкам на основі розуму. Поняття про асоціацію стало ключовим для багатьох психологічних систем XVIII–XIX ст. Психофізичною основою асоціації є умовний рефлекс.

Асоціанізм – один із основних напрямів світової психологічної думки, який пояснював динаміку психічних процесів принципом асоціації. Вперше постулати асоціанізму були сформульовані Арістотелем, який висунув ідею про те, що образи, які виникли без видимої зовнішньої причини, є продуктом асоціації.

У XVII ст. цю ідею закріпило механіко-детерміністське вчення про психіку. Організм розглядався у вигляді машини, що запам'ятовував слід зовнішніх виявів, так що прояв одного зі слідів автоматично спричиняє прояв іншого. У XVIII ст. принцип асоціації ідей був поширений на всю область психічного, але отримав принципово різне трактування: з одного боку,

Дж. Берклі та Д. Юм розглядали його як зв'язок феноменів у свідомості суб'єкта, а з іншого, – Д. Гартлі створив систему матеріалістичного асоціанізму.

На початку XIX ст. з'явились концепції, які поєднали асоціацію від її тілесного суб'єкта, представили її у вигляді іманентного принципу свідомості (Т. Браун, Джеймс Міль, Джон Стюарт Міль). Утвердився погляд, згідно з яким:

1) психіка (ототожнена з інтроперспективно зрозумілим пізнанням) побудова із елементів – відчуттів, найпростіших відчувань;

2) елементи – первинні, складні психічні утворювання (уявлення, думки), почуття – вторинні і виникають через асоціації;

3) умовами виникнення асоціацій є суміжність двох психічних процесів;

4) закріплення асоціацій обумовлено жвавістю елементів, що асоціюються, та частотою повторення асоціацій у досвіді.

Асоціанізм трансформувався на новій основі завдяки успіху біології й нейрофізіології. Г. Гельмгольц використав новий погляд на асоціацію у дослідженнях органів відчуттів. Ч. Дарвін – коли пояснював емоції, І. М. Сєченов – у вченні про рефлекси головного мозку. Еволюційний підхід Г. Спенсера вніс в асоціанізм проблему розвитку психіки у філогенезі. Учений зробив важливий висновок про адаптивну функцію психіки у поведінці.

У 80–90-ті роки XIX ст. були здійснені численні дослідження умов виникнення та актуалізації асоціацій (Г. Еббінгауз, Г. Мюллер та ін.), відображено обмеженість механістичного трактування асоціації. Детерміністичні елементи асоціацій були сприйняті у трансформованому вигляді вчення Павлова про обумовлені рефлекси, а також – на інших методологічних основах – американським біхевіоризмом. Вивчення асоціацій з метою виявлення особливостей різних психічних процесів застосовується і у сучасній психології.

2. Зародження й розвиток асоціативної психології

Асоціанізм, або асоціативна психологія, виник як самостійний напрям у XVIII ст. Ця школа започаткувала виокремлення

психології у самостійну, незалежну від філософії науку, яка має власний предмет і тезаурус. У руслі асоціанізму змінювалась і орієнтація психології з філософської на природничо-наукову методологію, також розпочались пошуки об'єктивного методу дослідження та становлення експериментальної психології.

Термін «асоціанізм» був уведений Локком, а саме поняття застосовувалося ще Арістотелем, який розробив і перші закони асоціацій. Згодом, вже у Новий час, це поняття повернулося у психологію, але асоціації Декарт і Лейбніц трактували, на відміну від Арістотеля, не стільки як механізми переробки інформації, скільки як феномени, котрі перешкоджають істинному розумінню речей.

Деякі проблеми асоціативної психології розроблялись у працях Бонне, Берклі і Юма, але поява асоціанізму як психологічної школи пов'язано з іменем Гартлі, котрий побудував на механізмі асоціативної переробки свою психологічну теорію.

Англійський філософ **Д. Берклі (1685–1753)** поклав в основу своєї концепції положення Локка про провідну роль відчуттів у формуванні понять. Відкинувши ідею про зв'язок відчуттів із зовнішнім світом, Берклі головним висунув поняття про внутрішній досвід, став родоначальником крайньої форми суб'єктивно-ідеалістичного погляду на зовнішній світ і психічне життя. Його формула пізнання «бути – означає бути у сприйнятті». Берклі вважав, що те, що люди сприймають як незалежні від свідомості речі, є тільки комплексом їх внутрішніх відчуттів (за термінологією Берклі, «ідеї»), які не відображають стан зовнішнього світу. Поки людині здається, що вона бачить або чує будь-який об'єкт, він реально існує, але тільки заплющить очі – зникає не тільки сприйняття, але і суб'єкт.

Не дивно, що Берклі не сприймав поділ якостей предметів на первинні та вторинні, про що говорили Демокріт і Локк. Берклі стверджував, що жодних якостей, крім безпосередньо тих, що сприймаються та відчуваються суб'єктом, не існує. З огляду на це всі якості по суті є вторинними, тобто придуманими суб'єктом, тому що якості, які реально належать предметам, не існують, у будь-якому випадку вони непізнані для людини.

Відповідно необхідно відмовитись від припущення про матеріальні зовнішні агенти (подразники), вплив яких на органи відчуттів викликають почуття («ідеї») й інші психічні утворення. Ідеї поєднуються між собою за законами асоціацій, створюють комплекси, ілюзорно сприймаючі за морально фізичні об'єкти. За цими комплексами прихована їх істинна причина, котрою, згідно з теорією Берклі, є не матеріальна субстанція (природа), а дух – проста, неподільна активна сутність, яка думає, має волю і сприймає ідеї, тобто психічні образи.

Заперечуючи можливість конкретної людини перевірити істинність або оманливість його знань, Берклі підкреслює, що для всього існує певний критерій істинності у сукупності ідей багатьох людей, в їх досвіді. Якщо сформовані наукою закони – це безперервна послідовність ідей, то чому всі люди бачать одне й те ж, наприклад, аркуш паперу білим, а траву – зеленою. Берклі пов'язував це із зумовленістю, що дарується Богом. Він зауважував, що у нашому пізнанні розум пасивний, він лише спостерігає зміну феноменів, між якими немає зв'язку, але існує активність Бога.

Психології сприйняття Берклі присвятив трактат «Нова теорія зору» (1709). В ньому він застосував принцип асоціації, щоб пояснити сприйняття видимого простору. Аналізуючи поверхню сіткової оболонки ока, можна зрозуміти, як виникає образ двох вимірів простору – вертикального і горизонтального, але не можна пояснити сприйняття глибини, дистанції, на якій відстані знаходиться те, що бачить суб'єкт. Це сприйняття виникає завдяки тому, що до сітчастого зображення приєднуються тактильні відчуття і виникають асоціації (Берклі назвав її «сугестією» як тримірний образ). Отже, цей образ не є «вродженим», він складається із досвіду людини. З цих позицій Берклі проаналізував інші компоненти процесу побудови зорового сприйняття.

Відношення між відчуттям на дотик і зоровими відчуттями розглянуті й у іншій роботі Берклі «Принципи людського пізнання» (1710). Він говорить про те, що психічні явища пов'язані між собою не причинними, а символічними знаковими

зв'язками. Одне слугує знаком іншого. Одним знаком можемо попередити інші, і цього достатньо, щоб правильно поводитися. Відтак відчуття, якщо і не дають істинні знання про зовнішній світ, проте мають прагматичну значущість.

Ідеї Локка і Берклі були розвинені в працях іншого відомого психолога і філософа – **Давида Юма (1711–1776)**. У працях «Трактат про людську природу» (1734–1737) і «Дослідження про людське розуміння» (1748) він зазначав про те, що «розум ніколи не має перед собою жодних речей, окрім відчуттів, і він не може... провести досвід щодо співвідношення відчуттів із об'єктами». Тому єдиним джерелом пізнання і є наші сприйняття, на основі яких створюємо свої судження про зовнішній світ і себе. Отже, усувається протистояння об'єкта і суб'єкта, оскільки об'єкт – комплекс сприйнять, а суб'єкт – процес сприйняття. Різниця між цими різними групами сприймань лише в їх комбінаціях, але не у походженні.

Джерелом знань є переживання людини, які поділяються нею на враження і уявлення (або ідеї). З точки зору Юма, різниця між враженнями і уявленнями не в тому, що одні (враження) відображають реально існуючі предмети, а інші (уявлення) – спогади про них, а тільки в їх силі і чіткості. Він зауважував, що різниця між болем від сильного жару і поновленням цього враження у пам'яті, яке ніколи не може досягти сили й інтенсивності первинного почуття.

Прості ідеї походять від простих вражень, яким вони відповідають і які, як правило, достатньо точно поновлюються. Але є й більш складні ідеї, які не пов'язані прямо із досвідом. Так, людина може уявити крилатого коня або золоту гору, яких вона ніколи не бачила і не побачить, але складові будь-якої складної ідеї все ж походять із вражень.

Для доказу цього положення Юм використовує дані не тільки психології, але й медицини, говорячи про те, що у сліпих від народження людей не існує ідеї колабру. Ці ж дані застосовуються і у сучасній психології, відомо про відмінності в змісті свідомості у «нормальних людей» і в людей з відхиленнями або травмами органів відчуття.

Судження про механізми формування складних ідей привели Юма до обговорення ролі асоціацій, які знаходяться в основі мислення. Він виокремлював асоціації за *схожістю*, *контрастом* (про що писав і Берклі), *суміжності у просторі і часі*, а також за *законом причинного зв'язку*. Останні були предметом його особливо прискіпливого аналізу.

Він доводив, що на основі одного сприйняття без досвіду неможливо скласти картину світу, а тим паче діяти у ньому. Так, спостерігаючи за водою в річці, можна сказати про її колір або швидкість течії, але не можна передбачити, що в ній можна потонути, або по ній можна сплавляти деревину. Жоден об'єкт не виявляє при чуттєвому сприйнятті ні причин, які його зумовили, ні дій, які він може виконати. Тільки досвід розкриває ці зв'язки, і людина, звикнувши спостерігати за явищами, які мають певну послідовність, розпочинає думати, що одне явище слугує причиною іншого. Але будь-який досвід людини обмежений, тому те, що здається їй причинно-наслідковим зв'язком, може бути зв'язком випадковим. Наше передбачення, яке ґрунтується на звичці й досвіді, може бути лише імовірним, але не істинним.

Заперечуючи достовірний зв'язок між явищами, Юм зробив висновок, що джерело цього зв'язку не зовнішній світ, а саме людина, особливості її психіки, які трансформують власні звичні уявлення в незалежний від свідомості причинний зв'язок. На думку Юма, не причинний зв'язок знаходиться в основі асоціацій, а асоціація як універсальна властивість психіки в основі утворення причинного зв'язку наших суджень. Так асоціація, як і в Локка, стає причиною помилок, властивих мисленню людини. Але в Юма цим помилкам відповідає результат процесу, оскільки інших знань у людини і бути не може.

Важливим було і твердження Юма про відсутність не тільки об'єкта, але й суб'єкта. Справді, якщо зовнішній світ – це комплекс вражень, які людина пов'язує для власної зручності в певні поняття, то тому і результати рефлексії своїх думок і переживань пов'язуються в комплекс «Я» за законом тієї ж звички. Жодних реальних даних про те, що цей зв'язок достовірний,

у людини немає: «Вникаючи в те, що я називаю своїм «Я», я завжди наштовхуюсь на ту чи іншу одиничну перцепцію – любові або ненависті, страждання або задоволення. І ніколи не можу спіймати своє «Я» окремо від перцепції...». Отож, лише асоціація з причини і знаходиться в основі нашої думки про те, що є це «Я». Але, якщо дотримуватися послідовного скептицизму, то із твердження про можливість доказати що «Я» є, не слідує те, що «Я» відсутнє. Тому, подолавши крайнощі позиції Юма, прагматизму і функціоналізму, і вдалося в подальшому сформулювати визначення поняття «Я» та його структури.

На думку Юма, досвідне, звичне знання допомагає людині у житті, в реальній діяльності. Саме звичка формує уявлення про закони, оскільки людина, поєднуючи у певну систему свої уявлення, знищує хаос сприйнять, вона упереджує картину світу. Іншими словами, прагматична цінність пізнання безсумнівна, а про істинність і відповідність реальним об'єктам людині немає потреби турбуватися, розкрити цю істину вона все одно не зможе.

Відтак Юм започаткував ту прагматичну позицію в психології, яка на початку XX ст. стала основою прагматизму і функціоналізму Джеймса. Він також одним із перших заговорив про різницю між описовими (спрямованими на використання) і пояснювальними (спрямованими на пізнання суті) науками, відносячи психологію і філософію саме до описових наук. Ідеї Юма також були в основі доволі розповсюдженої до XIX ст. теорії позитивізму, розробленої О. Контом, яка вплинула на розвиток психології.

Берклі і Юм, розробляючи закони асоціацій і пов'язуючи їх із особливостями психіки людини, розглядали їх як частковий випадок своєї концепції. Засновником асоціативної психології, яка функціонувала як єдиний психологічний напрям, вважається **Д. Гартлі (1705–1757).** Отримавши богословську, а згодом медичну освіту, Гартлі прагнув створити таку теорію, яка б не тільки пояснювала душу людини, але і дозволяла керувати її поведінкою. Таким універсальним механізмом психічного життя він і вибрав асоціації.

В основу своєї теорії Гартлі поклав ідею Локка про експериментальний характер знань, а також принципи механіки Ньютона. Взагалі розуміння людського організму, принципів його роботи, зокрема роботи нервової системи за аналогією з законами механіки, відкритими в той час, було характерною прикметою психології XVIII ст. Не запобіг виникненню цієї помилки і Гартлі, котрий намагався пояснити поведінку людини з огляду на фізичні принципи.

Вчення про асоціації Гартлі, викладене в його праці «Роздуми про людину, її будову, її обов'язки та сподівання» (1749), ґрунтується на вченні про вібрації, оскільки дослідник вважав, що вібрація зовнішнього ефіру зумовлює відповідну вібрацію органів почуттів, м'язів і мозку. Проаналізувавши структуру психіки людини, Гартлі виокремив у ній два кола – велике і мале. Велике коло проходить від органів чуття через мозок до м'язів, тобто є фактично *рефлекторною дугою*, яка визначає поведінку людини. Відтак Гартлі по суті створив свою *другу, після Декарта в психології, теорію рефлексу, яка пояснювала за допомогою законів механіки людину*. На думку Гартлі, зовнішні впливи, спричиняючи вібрацію органів чуття, запускають рефлекс. Вібрація органів почуттів призводить до вібрації відповідних частин мозку, а ця вібрація, своєю чергою, активує роботу певних м'язів, стимулюючи їх скорочення і рух тіла.

Якщо велике коло регулює поведінку, то мале коло вібрації, розміщене у білій речовині мозку, є основою психічного життя, процесів пізнання і навчання. Гартлі вважав, що вібрація ділянок мозку у великому колі зумовлює відповідну реакцію вібрації в білій речовині мозку. Зникаючи із великого кола, ця вібрація залишає сліди у малому колі. Ці сліди, на його думку, слугують основою пам'яті людини. Вони можуть бути більш або менш сильними залежно від сили і значущості того явища, яке залишило цей слід.

Велике значення мала ідея Гартлі про те, що від сили цих слідів залежить ступінь їх усвідомленості людиною, при чому слабкі сліди, підкреслював він, узагалі не усвідомлюються.

Отож, він розширив сферу духовного життя, включивши в неї не тільки свідомість, але і несвідомі процеси, і **створив першу матеріалістичну теорію несвідомого.** Майже через сто років ідеї Гартлі про силу слідів та її зв'язок із можливістю їх усвідомлення розробив відомий психолог Гербарт у відомій теорії про динаміку уявлень.

Досліджуючи психіку, Гартлі зробив висновок про те, що вона складається із декількох основних елементів – відчуттів, які є вібрацією органів відчуттів, уявлень (вібрацією слідів у білій речовині за відсутності реального об'єкта) і почуттів, що відображають силу вібрації. Говорячи про розвиток психічних процесів, він зважав на ідею про те, що в їх основі знаходяться різні асоціації. При цьому асоціації вторинні та відображають зв'язок між двома вогнищами вібрацій у малому колі.

Відтак Гартлі пояснював формування найскладніших психічних процесів, зокрема мислення і волі. Він вважав, що в основі мислення знаходиться асоціація образів предметів зі словом (зводячи мислення до процесу формування понять), а в основі волі – асоціація слова і руху.

Дотримуючись ідеї про зажиттєве формування психіки, Гартлі вважав, що *можливості виховання, впливу на процес психічного розвитку дитини безмежні*. Її майбутнє визначається матеріалом для асоціацій, яке формує довкілля, тому тільки від дорослих залежить, якою виросте дитина, як вона думатиме і діятиме. Гартлі – один із перших психологів, який заговорив про *необхідність для педагогів використовувати знання про закони психічного життя у своїх методах*. При цьому він доводив, що рефлекс, підкріплений позитивним відчуттям, більш стійкий, а негативне відчуття, яке виникає за певного рефлексу, допомагає його забуванню. Тому можливе формування соціально прийнятих форм поведінки, ідеальної моральної людини, необхідно тільки вчасно підкріпляти необхідні рефлекси або усувати шкідливі. Отже, *теорія ідеальної людини вперше виникла ще у XVIII ст. і була пов'язана саме з механістичним розумінням її психічного життя.*

Погляди Гартлі здійснили потужний вплив на розвиток психології. Достатньо сказати, що теорія асоціанізму проіснувала майже два сторіччя, і хоча її неодноразово критикували, її основні постулати стали основою подальшого розвитку психології. Не менше значення мали і висловлені вченим думки про рефлекторну природу поведінки, а його погляди на можливість виховання і необхідність управління цим процесом відповідають підходам рефлексологів і біхевіористів, які розроблялись вже у XX ст.

Аналіз розвитку психології упродовж XVIII ст. доводить, що в цей період розпочався процес її формування як самостійної науки, яка має свій предмет, окремий від предмета філософії, термінологічний апарат і метод дослідження. Фактично з виникненням асоціанізму, тобто теорії Гартлі, можна говорити про існування самостійної психології. Це доводить і поява праць, присвячених суто психологічній проблематиці, й аналіз її місця в системі наук (наприклад, у працях Канта), і читання курсу психології у навчальних закладах. Тому, якщо експериментальну психологію пов'язують з іменем В. Вундта, то виникнення психології як самостійної галузі наукового знання можна асоціювати з працями Д. Гартлі.

У XVIII ст. продовжує розвиватися розмаїття підходів до психологічної проблематики у найрізноманітніших наукових школах (англійській, німецькій, французькій) за збереження єдності предмета психології. Можливо, усвідомлення цих відмінностей, які були у цей період, призвели до появи принципово нових поглядів на чинники, які визначають психіку. Серед них чільне місце розпочинає посідати культура, соціальне і природне середовище.

Але ці нові підходи поки ще не посіли провідне місце у психології, а теорію асоціанізму Гартлі будував на основі принципів механіки. Тому з розвитком науки, появою нових даних у фізиці, біології, фізіології положення Гартлі розпочали стрімко старіти. Це призвело до їх перегляду, нового трактування законів асоціацій. Так виникла теорія асоціанізму в класичних працях Д. Мілля, Т. Брауна й інших учених першої третини XIX ст.

Питання для семінару

1. Внесок у теорію асоціації Е. Брауна.
2. Психологічні погляди Д. С. Мілля.

Питання для самостійної роботи

1. Внесок у теорію асоціації Е. Брауна.
2. Психологічні погляди Д. С. Мілля.
3. Психологічна теорія І. Ф. Гербарта.
4. О. Бен як представник асоціативної психології.
5. Г. Спенсер і розвиток асоціативної психології.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології: XVII століття. Епоха просвітництва: навч. посібник / В. А. Роменець, І. Маноха. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.; іл.

2. Гоббс Т. Сочинения В 2 т. / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – 622 с.

3. Ждан А. Н. История психологи: от античности к современности / А. Н. Ждан. – М.: Знак почета изд-ва МГУ, 1999. – 346 с.

4. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – 294 с.

5. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. / Д. Локк. – М.: Норма. 1966. – 530 с.

6. Марцинковская Г. Д. История психологии / Г. Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 554 с.

7. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. Т. 1, 2. – 416 с.

8. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1997. – 528 с.

9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.: Просвещение, 1994. – 660 с.

10. Солсо Р. Л. Когнитивная психология / Р. Солсо. – СПб.: Питер, 1996. – 589 с.

11. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 108 с.

12. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогрес, 1990. – 187 с.

13. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ 11

Тема 10

Зародження експериментальної психології

План

1. Вивчення відчуттів і сприйняття
2. Початок експериментального вивчення емоцій
3. Експериментальне вивчення асоціацій і пам'яті
4. Початок вивчення мислення

1. Вивчення відчуттів і сприйняття

Для більшості створених до кінця XIX сторіччя психологічних лабораторій характерне зведення основної проблематики експериментальних досліджень до вивчення елементарних психічних процесів – відчуттів і сприйняття. Для ілюстрації достатньо обмежитися прикладами лейпцігської лабораторії В. Вундта, яка до початку XX ст. була провідним центром світової експериментальної психології і лабораторій Росії, яка посідала друге місце (після Німеччини) за обсягом наукових робіт, їх важливістю й проблематикою.

У Вундтівській лабораторії дві третини всієї психологічної тематики охоплювали психофізичні вимірювання, психофізіологічні дослідження відчуттів і сприйняття, а також хронометричні вимірювання реакцій. Е. Борінг наводить такі дані із цього приводу. За кількістю робіт, виконаних у лабораторії В. Вундта (всього було здійснено 100 досліджень), проблеми відчуттів і сприйняття посідають перше місце. З вивченням питань сенсорної психофізіології пов'язано 50% усіх виконаних досліджень. Друге місце посідали роботи з вимірювання часу реакцій. Вони становлять 17% від загальної кількості досліджень. Остання третина експериментальних досліджень, виконаних у лабораторії В. Вундта, присвячена вивченню емоцій (10%), уваги (10%), асоціацій (10%).

Із загальної кількості робіт, виконаних у галузі відчуттів і сприйняття, половину становлять дослідження зору. Основними були питання психофізики й психофізіології світлового і колірного зору, окомірні функції зору, поле зору, оптичні ілюзії, сприйняття глибини. В області зору експериментальні дослідження здійснювали В. Вундт, В. Гельпах, І. Кріс, Г. Мартіус, Г. Майер та ін. Другу половину становили експериментальні роботи з вивчення інших видів відчуттів – слуху, дотику, смаку, нюху.

Хронометричні вимірювання часу реакцій здійснювалися за трьома напрямами. Одне з них було пов'язане з визначенням часу реакцій залежно від дії подразників різної фізичної природи. Особливо популярними стали досліди Л. Ланге, що дозволили йому відкрити сенсорний і моторний типи реакцій. Інша лінія вимірювань була пов'язана з визначенням часу складних реакцій, що охоплюють акти пізнавання, розрізнення, вибору. Вимірювали час складних реакцій співробітники В. Вундта Е. Тішер, Д. Кеттел та ін. До цих досліджень долучалися роботи Е. Крепеліна, М. Траутшольда, Д. Кеттела з вимірювання часу вільних і нав'язаних асоціацій.

Відкриття Л. Ланге (1886) сенсорного і моторного типів реакцій спричинило експериментальні дослідження уваги. Питання щодо уваги стосувалися в основному питань обсягу, коливання і розподілу уваги (досліди з комплікацією). Обсяг уваги визначався за допомогою тахистоскопічного методу. Вперше вивчали обсяг уваги в лабораторії В. Вундта Г. Дейч і Д. Кеттел. Перші досліди з вивчення особливостей коливання уваги виконав Н. Н. Ланге.

Значну частину в Лейпцігській лабораторії становить дослідження вторинних (моторних) характеристик мови – швидкості читання з листа (Д. Кеттел).

Схожі з Вундтівською лабораторією напрями досліджень простежувалися і в лабораторіях Росії. У лабораторіях В. М. Бехтерєва досліджувалися всі види чутливості. Зорову чутливість вивчали Ф. К. Телятник, А. В. Гервер, А. Ф. Лазурський, М. П. Нікітін. Значна частина досліджень була присвячена

вивченню м'язових відчуттів (М. Н. Жуковський, В. І. Руднєв, М. А. Фальк). Експериментальні дослідження здійснювалися й щодо інших видів відчуттів.

У Московській лабораторії вивчали зорову (І. М. Целіков), слухову і смакову чутливість (А. Н. Бернштейн). Вимірювання часу реакцій здійснював А. А. Токарський і А. Васістов. Для Юр'євської лабораторії характерним було експериментальне вивчення відчуттів і сприйняття у зв'язку із задачами психіатрії. У хворих, що страждали психічними захворюваннями, досліджувалися особливості реакцій на різні подразники (В. Ф. Чиж), особливості зорового і слухового сприйняття (В. Ф. Чиж, К. І. Лаборський), асоціацій (В. Ф. Чиж), шкірної чутливості (В. К. Барт), пам'яті слухових відчуттів (Н. Гіршберг), пам'яті рухів (Ф. Шнейдер).

У Київській лабораторії експериментальні дослідження стосувалися питань психічної втоми (І. А. Сікорський). В Одесі Н. Н. Ланге, використовуючи хронометричний метод вимірювання реакцій, здійснив численні досліди, спрямовані на вивчення процесуальних характеристик сприйняття й уваги. Відкритий ним закон перцепції і моторна теорія уваги принесли російському психологу всесвітню популярність.

Отже, короткий огляд науково-дослідної роботи у психологічних лабораторіях Росії, України та Німеччини доводить, що відчуття й сприйняття формували першу проблематику експериментальної психології в період її виникнення. Незабаром відбулося пожвавлення експериментальних робіт в області емоцій, асоціацій і пам'яті, а згодом і мислення.

2. Початок експериментального вивчення емоцій

Істотним поштовхом до експериментального вивчення елементарних відчуттів та емоцій стала моторна теорія емоцій Джемса-Ланге, висунута майже одночасно і незалежно один від одного американським ученим В. Джемсом (1884) і датським фізіологом С. Ланге (1885). Згідно з цією теорією емоції є усвідомленням тілесних органічних змін, викликаних сприйнят-

тям певної ситуації. Відмінність точок зору В. Джемса і С. Ланге полягала лише у тому, що у першого теорія мала загальний характер, тоді як теорія С. Ланге пов'язувала емоційні переживання тільки з динамікою вазомоторних реакцій.

Витоки теорії Джемса-Ланге сягають античної епохи. Відомо, що стародавні учені зауважили тісний зв'язок афектів із руховими виявами. Особливо у виразній формі цей зв'язок установлювали Арістотель і Гален. У середньовіччі Авіценна виконав низку оригінальних експериментів, які, ймовірно, слід вважати першими в області вивчення емоцій у людини і тварин. Авіценна, наприклад, уперше скористався даними пульсу як індикатора інтенсивності афективних переживань. У Новий час Р. Декарт у всій повноті показав нерозривний зв'язок «пристрастей» з перебігом «тваринних духів» і рухами тіла. У XVIII ст. французький лікар і філософ Ж. Ламетрі також указував на органічний зв'язок емоцій і відчуттів із внутрішньотілесними змінами, підкреслюючи, що «горе стискає діаметр судин».

У XIX ст. положення про тілесне вираження емоцій дедалі більше укорінюється. Особливу роль тут виконали дослідження англійських учених Ч. Белла і Ч. Дарвіна. Ч. Белл довів, що емоційний стан виражається особливими поєднаннями рухів м'язових груп людини. У зв'язку з цим він вважав корисним для художників і скульпторів вивчення анатомії й фізіології людини. До цього ж закликав художників Леонардо да Вінчі в епоху Відродження.

У генетичному аспекті схоже положення було докладно розкрите в роботі Ч. Дарвіна «Вираз емоцій у людини і тварин» (1872). У цій книзі Ч. Дарвін висунув теорію емоцій, що ґрунтується на трьох основних принципах. Головний серед них принцип «корисних асоційованих звичок», згідно з яким виразні рухи під час емоцій є рудиментами раніше біологічно корисних для організму рухів. Наприклад, вираз печалі – це ослаблена форма справжнього плачу немовляти. Ч. Дарвін увів один із методів, який у психології став типовим прийомом для вивчення емоцій за виразом обличчя. На основі фотографії із зображеннями різних емоційних станів потрібно було визначити зміст вираженої емоції.

Це і стало історичною передумовою зародження моторної теорії Джемса-Ланге, що одразу набула розповсюдження. Не аналізуючи спірні положення у цій теорії, слід водночас визнати її позитивне значення з погляду можливості використання експериментальних методів під час вивчення емоцій. Цінність теорії Джемса-Ланге в тому і полягала, що вона відкривала широкий простір для впровадження фізіологічних методів дослідження в цю галузь психології. Положення про те, що емоційні стани супроводжуються комплексом моторних і судинних змін, призводило до ухвалення цих фізіологічних симптомів як об'єктивних й експериментально вимірюваних індикаторів різних емоційних реакцій. Прийоми, з якими було пов'язано експериментальне вивчення емоцій за їх тілесними і органічними проявами, були названі німецьким психологом О. Кюльпе **«методом виразу»**. Метод виразу припускає інструментальну реєстрацію різних рухових і вегетативних змін, що супроводжують емоційні переживання. Техніка й апарати, необхідні для цієї мети, були запозичені психологією у фізіології, де вони були створені і широко застосовувалися під час вивчення механіки дихання, серця, судин та ін.

Об'єктивні показники емоцій і афектів показували зміни в диханні (частота, глибина, форма дихання, тривалість вдиху і видиху), у кровообігу (частота пульсу, кров'яний тиск, об'єм судин, склад крові, кардіограма). Іншими вегетативними показниками були рівень обміну, слиновиділення, потовиділення, хімічний склад слини і сечі, температура шкіри, шкірно-гальванічна реакція, відкрита незалежно один від одного Ш. Фере (1888) і російським фізіологом І. Р. Тархановим (1890). Нарешті, слід назвати деякі м'язові реакції: зіничний рефлекс, м'язова напруженість (динамометрія), тремор та інші мимовільні рухи.

Із технічних засобів для реєстрації зміни дихальних функцій найчастіше застосовувалися *пневмограф* і *апарат для запису потоку повітря*. Для реєстрації серцево-судинних реакцій застосовували: *плетизмографи*, за допомогою яких визначався об'єм судин; *сфігмограф*, що фіксував зміни сили і

швидкості пульсу; *сфігмометр*, що визначає величину тиску крові; *кардіотахометр*, призначений для оцінки швидкості ударів серця. Шкірногальванічна реакція вимірювалася *гальванометрами* різної модифікації. М'язова напруга і сила руху реєструвалися *ергографами, динамометрами, динамографами*.

Перші експериментальні дослідження емоційних станів за методом виразу були здійснені А. Моссо (1881), Ш. Фере (1888) і І. Р. Тархановим (1890). Найвідоміші роботи А. Моссо були пов'язані із з'ясуванням впливу розумової роботи і деяких емоційних переживань на об'єм мозку та інших частин тіла (руки, ноги). З цією метою використовувався винайдений ним *плетизмограф*. Окрім об'єму мозку, А. Моссо реєстрував зміни й інших фізіологічних функцій: напругу м'язів *(ергограф Моссо*), температуру тіла й мозку.

1887 р. Ш. Фере також спробував установити відмінність у симптоматиці окремих відчуттів і афектів за допомогою рухів, якими вони супроводжуються. Через рік Ш. Фере знаходить психогальванічний феномен, що виявляється в підвищенні електричного струму, прикладеного до шкіри під час дії сенсорних подразників (звук метронома, запах, колір), а також при стенічних формах емоцій. Автор пов'язував цей феномен з пониженням електроопору шкіри в результаті потовиділення під час виконання будь-якої психічної діяльності і при стенічних емоційних переживаннях.

Як наголошувалося, аналогічне явище незалежно від Ш. Фере було відкрите І. Р. Тархановим. Він установив, що між двома ділянками шкіри завжди утворюється різниця потенціалів (внутрішньосоматичний струм). Якщо цю різницю потенціалів зняти зовнішнім струмом зворотного напряму, а потім досліджуваному запропонувати різні сенсорні подразнення або яку-небудь розумову роботу, чи викликати який-небудь афект, то виявляється, що у всіх цих випадках відбувається пониження опору шкіри, в результаті якого знову виявляється дія внутрішньосоматичного струму, що відхиляє стрілку гальванометра в ту чи іншу сторону. *Психогальванічний метод*, відкритий Ш. Фере і І. Р. Тархановим, широко застосовуватиметься в кінці XIX й особливо на початку XX сторіччя.

Загальним підсумковим висновком більшості перших експериментальних досліджень (А. Моссо, Ш. Фере, І. Р. Тарханов, А. Біне, М. Леманн, П. Менц, Е. Мейман, В. Вундт) було те, що при відчутті задоволення всі фізіологічні симптоми підвищуються і посилюються, тоді як при відчутті незадоволення вони знижуються і послаблюються. Експериментальні дані показали також, що тілесні прояви відчуттів настають пізніше за самі афекти, а це означає, що початкові принципи теорії Джемса-Ланге виявилися невідповідними. В подальшому периферична моторна теорія емоцій Джемса-Ланге була розкритикована під впливом нових даних, одержаних у дослідженнях В. Кеннона, Ч. Шерінгтона, і тим більше в сучасних фізіологічних і нейрофізіологічних дослідженнях.

Хоча теорія Джемса-Ланге за суттю неправильна, повністю знехтувати її значенням для розвитку психології, особливо експериментальної, недоцільно. Ця теорія в кінці XIX ст. слугувала теоретичним орієнтиром для застосування фізіологічних, об'єктивних методів щодо вивчення емоційного життя людини.

Із методом виразу, що поширився у практиці психологічних досліджень, неабияку роль у вивченні емоцій виконав і так званий *«метод враження».* Започаткував його І. Гете, вивчаючи дію кольору на відчуття. Але повну методичну розробку цього прийому здійснив Г. Фехнер, коли досліджував питання експериментальної естетики. Спочатку метод враження був призначений для вивчення естетичних відчуттів і думок. Психологи розпочали його застосовувати у вивченні елементарних відчуттів і емоцій.

Мета фехнерівських дослідів в області естетики полягала у визначенні того, як і якою мірою різноманітні відчуття кольору, світла, колірних тонів і їх поєднань у просторі та часі естетично діють на людину. У сфері зору джерелом естетичного відчуття можуть бути світлові й колірні комбінації, різні просторові форми. В області слуху – це гармонія (поєднання тонів), ритм, в області рухів – просторово-часові відношення слухових і зорових сприйнять.

Істотним для методу враження є прийом суб'єктивного порівняння й оцінки двох або більше подразників, що послідовно виникають, на основі яких суб'єкт вибирає зовнішній предмет, якому надає перевагу, або відкидає. Досліди Г. Фехнера були пов'язані в основному з естетичною оцінкою різних геометричних форм (прямокутники, трикутники, еліпси та ін.). Визначення естетичної оцінки здійснювалося трьома способам або їх комбінаціями. Насамперед це *метод вибору*, за якого досліджуваному пропонується вибрати найприємніший із наданих об'єктів. Другий прийом, названий *методом виготовлення* або *репродукції,* передбачає самостійне виготовлення таких геометричних форм і відношень, які людині подобаються найбільше. Третій спосіб, відомий під назвою *«метод застосування»*, полягав у з'ясуванні того, як часто у практичному житті застосовуються ті або інші геометричні форми різних предметів ужитку (форма, розмір, колір книг, візитних карток, конвертів, плиток шоколаду та ін.).

Згодом ці прийоми використовувалися в лабораторії В. Вундта, а також у лабораторіях інших країн. Підсумком подібних досліджень була побудова для кожного з досліджуваних афективних кривих задоволення і незадоволення. У 90-х рр. XIX ст. виникає тенденція об'єднання методів враження і виразу. Це пояснюється прагненням забезпечити об'єктивний контроль тих суб'єктивних оцінок, які продукує людина під час застосування методу враження (П. Менц, Е. Мейман, М. Браун).

Окрім двох основних експериментальних методів вивчення емоцій, часто застосовували різні опитувальники, фото- й кінозйомку для фіксації міміки обличчя, пози тіла й інших виразних рухів, що супроводжують емоції людини.

Отже, до початку XX сторіччя сформовано експериментальне підґрунтя ще однієї області психології. Експериментальна основа для розробки проблеми емоцій дозволила психології спільно з іншими дотичними до неї науками (фізіологія й нейрофізіологія, психофізіологія й нейропсихологія) упродовж усього подальшого періоду здійснити широкий спектр експери-

ментальних досліджень, створити нові оригінальні методи, що дозволили, своєю чергою, розкрити чимало наукових таємниць, відтак зумовити прогрес знань про природу і механізми емоцій.

3. Експериментальне вивчення асоціацій і пам'яті

Наприкинці XIX ст. асоціативна психологія ще зберігала свій вплив, тому цілком закономірними були спроби поставити на експериментальний контроль початкові принципи асоціативної теорії. Це було зроблено 1879 року одночасно Ф. Гальтоном і В. Вундтом.

Досліди Ф. Гальтона стосувалися визначення часу асоціативних процесів, а також змістовного складу асоціацій. Ф. Гальтон відібрав 75 слів. Під час появи кожного з них вмикався секундомір, що фіксував час, через який виникало перше уявлення. Аналіз асоціацій довів, що чимало з них повторюються. Так, на кожні 100 асоціацій в середньому повторені 4 рази – 23 асоціації, три – 21, двічі – 23 і один раз – 33. За змістом із кожних 100 асоціацій 39 стосувалися дитинства і ранньої юності, 46 – зрілого віку і 15 – недавнього минулого. Метод Ф. Гальтона згодом був названий *методом вільних асоціацій.* У його первинній формі були істотні недоліки. Досліди Ф. Гальтон проводив на собі, тобто сам стежив за виникненням власних асоціацій. З цієї причини не міг бути точно зареєстрований час виникнення уявлення. Під час застосування секундоміра показники порівняно з хроноскопом були доволі заокруглені.

Метод вільних асоціацій вдосконалено у Вундтівській лабораторії, в якій, окрім В. Вундта, асоціації вивчали С. Холл, Е. Крепелін та ін. Оскільки метод вільних асоціацій дозволяв визначати в основному тільки швидкість протікання асоціативних процесів і не давав змогу виявляти повною мірою якісні, змістовні особливості уявлень, у лабораторії В. Вундта був уведений новий вид асоціативного експерименту, що одержав назву *методу нав'язаних асоціацій*. За цього варіанту асоціативного експерименту досліджуваний відповідав на слово-подразник не

першим словом, яке виникало подумки, а яке є щодо першого загальним чи особистим поняттям, або словом, що перебуває зі словом-подразником в причинно-наслідковому зв'язку чи у інших змістових відношеннях.

Метод нав'язаних асоціацій вперше був застосований Д. Кеттелом під час перекладу слова з однієї мови іншою, вивчення причинно-наслідкових відношень, арифметичних дій та ін. Подібні досліди здійснювали й інші психологи. На основі одержаних експериментальних даних винайдено, що різновиди асоціацій, що традиційно виокремлюються, встановленими фактами не підтверджуються. Так виникала необхідність побудови нових класифікацій на основі дослідних даних. Але оскільки у різних учених експериментальні результати відрізнялися, то і пропоновані ними класифікації асоціацій також не збігалися (Г. Еббінгауз, В. Вундт, Т. Циген).

Вивчення асоціацій та уявлень слугувало перехідним етапом до експериментального дослідження пам'яті, відтак – мислення. Як відомо, В. Вундт вважав, що вищі психічні процеси – пам'ять, уява, мислення і воля – за допомогою самоспостереження виявити неможливо, тому для їх вивчення необхідно вийти за межі фізіологічної психології – в область психології народів, де через вивчення мови, міфів, легенд і звичаїв можна було б висвітлити закономірності протікання цих вищих форм індивідуальної свідомості.

Першим спробував заперечити висунуте В. Вундтом обмеження щодо можливості експериментального вивчення вищих щаблів свідомості німецький психолог Г. Еббінгауз, прихильник асоціативного напряму в психології. Особливу роль тут виконала книга Г. Фехнера «Елементи психофізіки», під впливом якої у Г. Еббінгауза виникла мета застосувати психофізичні принципи до вивчення пам'яті.

У визначенні специфіки подальших дослідів в області пам'яті важливе значення мало традиційне положення асоціативної психології про те, що повторення – головна умова міцності асоціацій. Саме в частоті повторення Г. Еббінгауз по-

бачив можливості вимірювання пам'яті. Необхідно було вирішити питання лише про об'єктивні засоби контролю впливу повторення на міцність асоціацій.

Це були рухи, які зумовлюються уявленням або які супроводжують його, наприклад, промовляння, рух губ, мімічні рухи, ритмічні рухи голови, рук, ніг, малюнки, письмо й ін. З цього приводу Г. Еббінгауз зазначав: «Цей перехід уявлень у рухи є для нас, як ми скоро це побачимо, важливим засобом для розуміння подробиць, що характеризують асоціації і відтворення». Про те ж, але в конкретнішій формі, він зауважив: «... ми маємо важливий засіб для вивчення пам'яті у зв'язку відтворених уявлень з рухами. Застосовують цей засіб так: викликають уявлення, які легко можуть відтворюватися рухами мови або письма, або також за допомогою простих малюнків, відтак досліджують, як відтворення видозмінюється за різних обставин».

Окреслені два принципи (повторення і відтворення) відкривали Г. Еббінгаузу шлях до виконання найважливішої вимоги, яка виражається у тому, що матеріал, умови і результат заучування повинні бути виміряні. Якщо пам'ять вивчати через відтворення, то для того, щоб був виміряний результат заучування, необхідно насамперед мати такий матеріал заучування, який би сам кількісно вимірювався. Окрім цієї основної умови, необхідно дотриматися ще низки вимог: заучуваний матеріал повинен бути однакової складності, тобто однорідний, у достатній кількості, щоб за повторних досліджень він щоразу б змінювався і оновлювався.

Такий матеріал, який відповідав би всім переліченим вимогам, Г. Еббінгауз не знайшов. Тому він розпочав штучно поєднувати букви або безглузді склади. Як видавалося Г. Еббінгаузу, безглузді склади відповідають повною мірою висунутим вимогам. Довгі ряди безглуздих складів мають однакову складність, їх чимало (2300). Кількість заучених складів була мірою запам'ятовування стимульного матеріалу. Кожну помилку в репродукції легко виразити числом завдяки послідовній побудові складів. Щодо безглуздих складів складно застосувати

асоціативні смислові зв'язки, що полегшують процес запам'ятовування. А це важливо, як вважав Г. Еббінгауз, для вивчення «чистої» пам'яті.

Опісля ретельної підготовки Г. Еббінгауз 1879 р. розпочинає дослідження, виконані повністю на собі. Зауважимо, що індивідуальна форма проведення дослідів була загальноприйнятою в той період і відповідала загальним інтроспективним установкам суб'єктивного напряму в психології.

Для вивчення пам'яті Г. Еббінгауз розробив три різновиди методу заучування: *повного заучування, економії і поправок*. Метод повного заучування полягав у багатократному повторенні великих рядів складів до повного та безпомилкового їх відтворення. Метод економії дозволяв з'ясувати, якою мірою кожне нове повторення полегшувально впливає на безпомилкове відтворення раніше заученого ряду безглуздих складів. Під час застосування методу поправок випробовуваному надавалася підказка в тих випадках, якщо він зупинявся або помилявся. Кількісними заходами виступала кількість повторень, загальний час, витрачений на заучування ряду складів, кількість помилок, поправок або підказок.

Застосовуючи перелічені методи, Г. Еббінгауз установив низку закономірностей роботи пам'яті. Велика частина відкритих закономірностей стосувалася питань впливу способів повторення на заучування, залежності заучування від кількості й складності матеріалу. Зокрема, Г. Еббінгауз вказав, що:

– складність заучування пропорційна обсягу, кількості заученого матеріалу;

– що довший заучуваний ряд безглуздих складів, то більше потрібно повторень;

– зі збільшенням повторень час заучування скорочується;

– рівномірний розподіл повторення в часі більш ефективний, ніж багатократне повторення за один прийом;

– зменшення швидкості заучування призводить до збільшення загального часу, необхідного для повного відтворення запропонованого ряду складів, тобто ефективніше заучувати матеріал швидко;

– заучування в цілому продуктивніше за заучування частинами.

Доволі популярна в психології була встановлена Г. Еббінгаузом крива забування. Вона свідчила про те, що процес забування в часі відбувається неоднаково, спочатку дуже швидко, згодом – повільно. На думку Г. Еббінгауза, одержана крива забування відповідає логарифмічній залежності. І це давало йому підставу поширити *логарифмічний психофізичний закон Г. Фехнера* на область пам'яті, відтак довести універсальність дії цього закону в системі психофізичних явищ.

Основні результати здійснених дослідів були зведені й узагальнені Г. Еббінгаузом у книзі «Про пам'ять», виданій вперше 1885 р. Після виходу цієї книги Г. Еббінгауз розпочинає експериментальне вивчення відчуттів і сприйняття. Нові досліди в області пам'яті вчений не проводив. 1897 р. він видає перший том «Основ психології», 1902 р. – другий, а 1908 р. публікує книгу «Нарис психології». У перелічених роботах були висловлені основні принципи асоціативної психології, узагальнено представлені результати власних досліджень в області пам'яті й інших психічних процесів.

Незабаром після дослідів Г. Еббінгауза вимірювання пам'яті набуло масового характеру. Такі дослідження здійснювалися майже у всіх психологічних лабораторіях світу. Розроблені Г. Еббінгаузом методи вивчення пам'яті широко застосовувалися, проникаючи із загальної психології в низку нових прикладних галузей, що формуються, і напрямів у психології (педагогічну, диференціальну, психотехніку та ін.).

Залучення методів до різних нових завдань дослідження, їх проникнення у спеціальні гілки психології призвели до різноманітних перетворень первинних методів вивчення пам'яті або створення на їх основі нових прийомів вимірювання. Так, Г. Мюллер разом із Ф. Шуманом, раніше від Г. Еббінгауза, внесли низку змін в умови і процедуру проведення експерименту. У дослідах цих учених функції досліджуваного й експериментатора були розмежовані без сумніву, що підвищувало надійність і точність експеримента-

льних даних. Безглузді склади, сформовані Г. Еббінгаузом, як з'ясувалося, не були однорідними за ступенем складності. Крім того, склади поряд часто утворювали слова з певним смисловим змістом. Дослідникам довелося переглянути загальний перелік складів і відібрати лише ті з них, які відповідали раніше згаданим вимогам. Ними ж був сконструйований спеціальний прилад для подачі безглуздих складів – це барабан, що обертається, з намотаною на ньому паперовою стрічкою, на якій записувалися безглузді склади в певній послідовності.

Пізніше (1892) Г. Мюллер і А. Пельцекер уводять новий метод вивчення пам'яті – *вгадування*. Він полягав у тому, що досліджуваним показували безглузді склади попарно. Після їх заучування досліджуваному пред'являється один із непарних складів, на який потрібно відповісти складом, що стоїть у парі з першим.

Нові модифікації у прийомах вивчення пам'яті розпочали виникати у зв'язку з переходом на заучування осмисленого матеріалу. Піонером в експериментальному вивченні смислової пам'яті став Е. Мейман. Нагадаємо, що Г. Еббінгауз застосував безглузді склади для того, щоб виявити закономірності пам'яті, що протікають ніби в «чистому вигляді». Але такі умови далекі від реального життя. Е. Мейман правельно зазначав, що в процесах пам'яті істотну роль виконує мислення. Участь понять і тілесних образів у мнемічних функціях призводить до значної їх перебудови. Тому виникало завдання наблизити досліди в області пам'яті до життя, що було особливо важливо для педагогічної практики.

Е. Мейман обрав мету побудувати такі ряди для заучування, які можна було б так само легко розчленовувати кількісно, як і ряди безглуздих складів, відтак, реалізувати завдання, що полягає у виявленні впливу «значення слів і зв'язку думки» на легкість або складність заучування. Вирішення проблеми Е. Мейман знайшов у тому, що у вигляді заучуваного матеріалу він розпочав застосовувати спочатку ряди римованих складів, згодом – ряди слів за значенням.

Досліди Е. Меймана на матеріалі римованих складів довели, що за інших рівних умов їх кількість заучується майже удвічі більше, ніж безглуздих складів. Ще виразнішими виявилися результати дослідів, побудовані на словесно-логічному матеріалі. Нові дані свідчили про те, що пам'ять відтворює заучуваний матеріал у перетвореному вигляді. Пам'ять – це не фотографічне зображення минулих вражень, сполучених механічними асоціаціями. У пам'яті виявляється схильність до злиття, до узагальнення, за якими стоять поняття і мислення. Так, експериментальні дослідження Е. Меймана в області смислової пам'яті наближали психологію до експериментальної розробки проблеми мислення. Це незабаром стало основним завданням психологів Вюрцбурзької школи.

4. Перехід до експериментального вивчення мислення

Відомо, що асоціативна психологія зводила мислення до механічної динаміки тілесних образів. Цим якісна своєрідність розумових процесів практично заперечувалася. Водночас чимало експериментальних досліджень в області сприйняття, пам'яті й уявлень доводили, що, крім асоціацій у свідомості, є щось відмінне від них, що вносить у тілесний зміст свідомості істотні корективи. Так, вже сприйняття не можна було трактувати як механічне об'єднання відчуттів, бо воно виступало як деяка єдність, що володіє новою якістю, відмінною від властивостей, що становлять це сприйняття тілесних елементів або відчуттів.

В. Вундту довелося навіть асоціаціям приписати якусь творчо-синтезуючу функцію. Вплив мислення став ще очевиднішим у дослідах із заучування осмисленого матеріалу. Включеність розумових компонентів у перцептивні та мнемічні акти з необхідністю насамперед порушувало питання про експериментальне вивчення проблеми мислення. Перші кроки до експериментального аналізу розумових процесів були зроблені на початку XX ст. представниками Вюрцбурзької психологічної школи на чолі з О. Кюльпе.

В області теорії психологи Вюрцбурзької школи спиралися спочатку на філософський позитивізм Е. Маха і Р. Авенаріуса, прихильників так званого неореалізму, що відроджував у новій формі ідеї суб'єктивного ідеалізму Дж. Берклі та Д. Юма. Згодом під впливом експериментальних даних вюрцбурзькі психологи переорієнтовувалися на теоретичні схеми Ф. Брентано і Е. Гуссерля, отримавши з їхніх учень поняття про ітенціональні акти (Ф. Брентано) та інтенціональні переживання свідомості (Е. Гуссерль).

Водночас у теоретичних поглядах вюрцбургців зберігалися і елементи вундтівської психології, оскільки тілесні елементи й асоціативний механізм їх зв'язку повністю не усувалися із свідомості, а лише доповнювалися його зміненими компонентами і «детермінуючими тенденціями». З В. Вундтом Вюрцбурзьку школу зближує також інтроспективний метод, за допомогою якого вивчалося мислення. Хоча В. Вундт не допускав можливість застосування експериментального самоспостереження до власне розумових актів, О. Кюльпе, його колишній учень, визнав це обмеження неправомірним і запропонував замінити безпосередню форму інтроспективної на інтроспективну ретроградну або ретроспекцію. Вважалося, що при ретроградній формі самоспостереження усувається той спотворювальний вплив самого інтроспективного акту на психічні процеси, який властивий безпосередній формі самоспостереження. Окрім того, відкривається можливість виявлення особливостей протікання розумових процесів. Сутність ретроспективного експерименту полягала в такому. Досліджуваному пропонувалося виконати будь-яке завдання, після завершення якого він повинен був описати свої стани і переживання, що виникли під час вирішення завдання. У дослідах могли застосовуватися психофізичні, методи вимірювання реакцій, але частіше застосовувався асоціативний експеримент.

У дослідах із вивчення мислення основна роль експериментатора полягала у реєстрації та редакції мовного звіту випробовуваного, тому метод ретроспективного звіту одержав на-

зву *методу редакції*. За допомогою ретроспективного експерименту здійснено майже всі дослідження у Вюрцбурзькій школі.

Перші експериментальні дослідження в області мислення відкривають досліди К. Марбе (1901), А. Майера та І. Орта (1901), які були присвячені вивченню психологічних особливостей думки. Вони довели, що думки мають «позачуттєву», «змінну» природу, оскільки в термінах тілесних уявлень не описуються. З цієї причини К. Марбе визнав доцільним віднести проблему думки, а отже і мислення, до логіки. Аналогічні висновки зробили А. Майер і І. Орт, якими було виконано «якісне дослідження асоціацій».

Нові факти в області мислення були встановлені А. Мессером, який першим серед колег зв'язав змінні компоненти свідомості з мисленням і безпосередньо назвав їх «думками», замість колишнього терміна «стан свідомості», введеного раніше А. Майером і І. Ортом. Окрім змінності думки, вважав А. Майер, іншими її відмінними ознаками є її відношення до предмета й усвідомлення в ній відношень.

Детальніше ці факти були вивчені К. Бюллером (1907). Досліди К. Бюллера полягали в заучуванні парних думок. У одному з варіантів дослідів випробовуваному спочатку давався один ряд пропозицій, згодом інший ряд фраз із неповним значенням. Порядок пропозицій в смисловому контексті не збігався, тобто смислові частини були навмисно розмежовані. Випробовуваному потрібно незавершені пропозиції одного ряду доповнити за значенням незавершеними пропозиціями іншого ряду.

У другій модифікації експерименту К. Бюллер пропонував одночасно два ряди з повністю завершеними пропозиціям. Завдання для випробовуваного полягало в об'єднанні за значенням запропонованих пар пропозицій. У всіх наведених випадках з'ясовувалося, що парні пропозиції, пов'язані смисловими зв'язками, запам'ятовувалися швидше, міцніше і в більшій кількості. Якісний аналіз експериментального матеріалу підтверджував раніше встановлений факт про незалежність мислення від асоціацій і уявлень. Цей же аналіз дав К. Бюллеру

підставу стверджувати не тільки про відсутність тілесної опори в мисленні, але й про відсутність будь-якого зв'язку мислення з мовою. К. Бюллер був переконаний, що мислення протікає без образів і слів. Одна і та ж думка, аргументували К. Бюллер і О. Кюльпе, може бути виражена різними словами, як і різні думки можуть бути виражені одним і тим же набором слів. Відтак і робився помилковий висновок про незалежність мислення від слів і мови.

Ретельний аналіз самозвітів досліджуваних дозволив К. Бюллеру знайти деякі нові відмінні ознаки, які згодом лягли в основу розподілу думок на усвідомлення правил, відносин та інтенцій, як спрямованості думки на об'єкт.

У той час як дослідження К. Марбе, І. Орта, А. Майера, А. Мессера, К. Бюллера були пов'язані з виявленням істотних і відмінних ознак мислення, роботи їх співробітників Г. Уатта і Н. Аха були спрямовані на розкриття механізмів протікання розумової діяльності. Г. Уатт, вивчаючи особливості перебігу уявлень, зробив висновок про визначальну роль завдання в організації розумових процесів. Під завданням він розумів переказ інструкції, що дається перед початком досліду випробовуваному, в самоінструкцію.

Механізм розумової діяльності видавався Г. Уатту так. Виокремлене завдання задіює низку репродуктивних процесів, з якими пов'язано появу в свідомості безлічі уявлень і асоціацій, велика частина з яких безпосередньо не стосується завдання, встановленого в інструкції. Для того, щоб із величезної маси асоціацій і уявлень могли бути вибрані найадекватніші, потрібен спеціальний механізм. Таким механізмом, що виокремлює і підсилює одні та пригнічує інші асоціації, якраз і є «завдання» або самоінструкція. Саме вона додає мисленню спрямовано вибірковий характер.

Діяльність із вивчення механізмів мислення була продовжена Н. Ахом (1905). Визначальним чинником, що організує й упорядковує розумові процеси, Н. Ах вважав особливі, відмінні від асоціацій акти, названі ним «детермінуючими тенденціями».

Для опису механізму мислення Н. Ах, окрім поняття про детермінуючі тенденції, вводить ще два – «уявлення мети» і уявлення, що «співвідносяться». Під уявленням мети розумівся специфічний стан свідомості, зумовлений інструкцією. Уявлення мети, точніше її значення, є джерелом детермінуючих тенденцій. Уявленнями, що співвідносяться, було прийнято вважати образи очікуваних подразників. Головна функція детермінуючої тенденції полягає у встановленні певного відношення між уявленням мети і уявленнями, що співвідносяться.

У загальному механізм мислення, на думку Н. Аха, виглядає так. Подразник, що виникає, викликає у досліджуваного низку репродуктивних тенденцій (безліч варіантів реагування), але під впливом детермінуючої тенденції, що витікає із значення уявлення мети (самоінструкції, задачі), особливу перевагу одержує лише одна з можливих репродуктивних тенденцій, тоді як інші усуваються.

Той же механізм був поширений Н. Ахом і на вольові процеси. Дія детермінуючої тенденції, що здійснює вибір репродуктивних тенденцій, згідно із твердженнями Н. Аха, не усвідомлюється. Як ілюстрація – власні досліди, проведені з випробовуваним у стані гіпнозу. Існування асоціативних механізмів Н. Ах не заперечував, але водночас він різко їх протиставляв детермінуючим тенденціям, приписуючи останнім домінуюче значення в організації свідомості. Л. І. Анциферова справедливо підкреслює, що, протиставляючи ці два механізми, Н. Ах не зумів показати принципову відмінність між ними щодо питання про природу детермінуючих тенденцій, а отже, і про реальні механізми мислення взагалі, які залишилися нерозкритими.

Підводячи підсумки, основним досягненням Вюрцбурзької школи слід визнати те, що її представники сформулювали багато нових наукових положень, які підривали основи асоціативної концепції. Ними було доведено, що мислення не зводиться до відчуттів, сприйнять і уявлень. Вони також обґрунтували спрямованість думки на об’єкт, установлення в мисленні відношень, виборчий і цілеспрямований характер протікання розумової діяль-

ності під впливом завдання та інструкції. Все це, за словами О. Кюльпе, було «абсолютно приховано від асоціативної психології».

Проте, порушивши чимало важливих проблем і питань, представники Вюрцбурзької школи не зуміли задовільно вирішити їх через ті філософські й теоретичні основи, на які спиралася їх експериментальна програма.

Найперше неабиякою перешкодою у науковому вирішенні проблеми мислення стало інтроспективне розуміння предмета і методу психології. Психологія визначалася як наука про факти безпосереднього досвіду, внутрішні стани свідомості. Основним знаряддям пізнання фактів суб'єктивного внутрішнього досвіду проголошувалося інтроспективне, самоспостереження. Розпочинаючи дослідження мислення, О. Кюльпе покладав на експериментальну інтроспективну великі надії. Прагнучи зробити самоспостереження адекватним завданням вивчення мислення, О. Кюльпе, як зазначали, замінив безпосередню форму інтроспективної на ретроградну, вважаючи, що тільки під час ретроспективного самоспостереження відкриється дійсний хід мислення. Але незабаром інтроспективне гасло Вюрцбурзької школи похитнулося, насамперед під тиском висновків, які зробили психологи цієї школи. Так, Н. Ах, вивчаючи механізми мислення, довів, що ці механізми людиною не усвідомлюються, а, отже, в самоспостереженні виявлені бути не можуть. На цій підставі Н. Ах зробив висновок про безплідність ретроспективного експерименту і необхідності переходу до опосередкованих, об'єктивних прийомів вивчення мислення. З критикою методу редакції виступав і інший представник Вюрцбурзької школи К. Бюллер, згодом – і О. Кюльпе.

Позиції суб'єктивної психології й інтроспективного підходу дедалі слабшали, коли схожі з дослідами Вюрцбурзької школи дослідження, проведені в лабораторії Е. Тітченера, дали зовсім протилежні результати, що доводять повну відсутність якихось несенсорних елементів у свідомості. З'ясувалося, що інтроспективний експеримент підтверджував теоретичні позиції

тих, хто його проводить. Подібне положення природно викликало недовіру до інтроспективного методу, через деякий час його припинили застосовувати під час вивчення мислення. Із цього приводу Л. І. Анциферова зауважує: «Цей відхід, доконаний усередині Вюрцбурзької школи в поєднанні з безплідними спробами перевірити теорію «змінної думки», завдав важкого удару по інтроспективному методу. Досягнувши свого апогею у Вюрцбурзькій школі, цей метод в ній же й у зв'язку з нею потерпів крах».

Інтроспективний підхід щодо свідомості викликав низку грубих помилок і в теоретичних узагальненнях. Одна з них відобразилася у відриві мислення від його тілесної основи. Цей відрив неминуче призвів до заперечення зовнішньої детерміації розумових процесів, до затвердження теологічного розуміння природи мислення, до перетворення мислення в самостійну духовну суть. Для прикладу достатньо зауважити, що таку характеристику мислення, як думка, представники Вюрцбурзької лабораторії розглядали не як властивість, яка визначається об'єктивно існуючими речами, а як функцію суто духовних актів – інтенцій і детермінуючих тенденцій. З властивостей самої свідомості виводилися й інші характеристики мислення. Самі детермінуючі тенденції також трактувалися як акти, що мають апріорну природу.

Перегляд теоретичних положень і експериментальних даних, одержаних у Вюрцбурзькій школі, здійснюється вже в межах нових наукових напрямів, що виникають у світовій психології на початку XX сторіччя, – біхевіоризмі, гештальтпсихології, культурно-історичній психології та ін.

Отже, початком експериментального вивчення мислення завершується важливий етап у розвитку психології як науки. Характерним для нього було поступове запровадження експерименту у вивчення різних проблем загальної психології. Хоча і однаковою мірою, але за допомогою експериментальних методів вивчалися майже всі основні психічні процеси – відчуття, сприйняття, уявлення, пам'ять, емоції, увага, воля.

Питання для семінару

1. Основні напрями перших експериментальних досліджень (метод круглого столу).

2. Експериментальне вивчення асоціацій, пам'яті і мислення.

Питання для самостійної роботи

1. Перші експериментальні лабораторії світу.

2. Відкриття І. Прохазки.

3. Дослідження пам'яті Г. Еббінгаузом.

4. Перші психологічні тести для вивчення процесів мислення.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології: XVII століття. Епоха просвітництва: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К.: Либідь, 2006. – 1000 с.; іл.

2. Бехтерев В. И. Объективная психология / В. И. Бехтерев. – М.: Наука, 1991. – 480 с.

3. Вундт Б. В. Проблемы психологии народов / Б. В. Вундт. – М.: Космос, 1998. – 136 с.

4. Гартли Д. Избранные сочинения / Д. Гартли. – М.: Наука, 1934. – 375 с.

5. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – 622 с.

6. Ждан А. Н. История психологи: от античности к современности / А. Н. Ждан. – М.: Знак почета изд-ва МГУ, 1999. – 346 с.

7. История традиций и научных школ в истории советской психологии / ред. А. Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.

8. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – 294 с.

9. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. / Д. Локк. – М.: Норма, 1966. – 530 с.

10. Марцинковская Г. Д. История психологии / Г. Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 554 с.

11. Павлов І. П. Умовний рефлекс / І. П. Павлов // Вибрані твори. – К.: АН УРСР. 1949. – 403 с.

12. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – Т. 1, 2. – 416 с.

13. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1997. – 528 с.

14. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.: Просвещение, 1994. – 660 с.

15. Солсо Р. Л. Когнитивная психология / Р. Л. Солсо. – СПб.: Питер, 1996. – 589 с.

16. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 108 с.

17. Фройд З. Введение в психоанализ: лекции / З. Фройд. – М.: Наука, 1991. – 487 с.

18. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогрес, 1990. – 187 с.

19. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ 12

Тема 11

Розвиток психології на межі XIX–XX століть

План

1. Становлення і розвиток нових психологічних шкіл

2. Психологічні школи в кінці XIX – на початку XX ст.

1. Становлення і розвиток нових психологічних шкіл

Межа століть ознаменувалася для психології першим поділом раніше єдиної психології на низку шкіл. Однак тоді це ще було пов'язано з відмовою від єдиного підходу до розуміння предмета психологічної науки і методів дослідження психіки. Йшлося, швидше, про різні аспекти у вивченні психіки, які здебільшого ототожнювались зі свідомістю. При цьому у центрі уваги психологів залишалися переважно пізнавальні процеси, хоча школи відрізнялися одна від іншої розумінням місця цих процесів у загальній картині психічного життя. Головні ж розбіжності були пов'язані з визначенням змісту свідомості і меж її експериментального вивчення.

Структуралізм, очільником якого був американський учень Вундта Е. Тітченер, розвивав теоретичні постулати асоціанізму. Тітченер був переконаний, що саме елементи є основою структури психіки. А Вундт своє завдання вбачав у досконалому вивченні цієї структури і зв'язків. Шлях до цього – це удосконалення методу інтроспекції, який можна поєднати з експериментальним дослідженням простих психічних актів.

Перші розбіжності серед психологів виникли саме з питання про можливість експериментального вивчення вищих психічних процесів. Якщо дослідження Еббінгауза здійснювалися ще в руслі традиційного асоціанізму, то роботи Вюрцбурзької школи сягали за межі її теоретичних постулатів. Ця школа відома тим, що вперше розпочала експериментальне

вивчення мислення. При цьому була спростована думка Вундта про те, що продукти аперцептивного зв'язку неможливо вивчити експериментально, як і його гіпотезу про образний характер мислення.

Роботи *функціоналістів* похитнули основні підвалини структурної психології й, що особливо важливо, методологію асоціанізму, на якій ґрунтувалися попередні школи, адже доводили, що *психіка – це не структура, що складається з незмінних елементів, а постійно мінливий потік свідомості.* Приймаючи положення про те, що закони психічного життя неможливо вивчити об'єктивно, *функціоналісти зробили висновок про необхідність описувати не закони, а функції психіки, котрі допомагають людині в реальному житті.*

Французька психологічна школа, не заперечуючи основні положення традиційної психології, у центр своєї уваги поставила дослідження тих чинників, які визначають зміст психіки. Вони вперше розпочали серйозно вивчати роль соціального оточення у процесі становлення психіки, а також різноманітні форми відхилень від норми. Вивчення патологічних варіантів психічного розвитку, як і дані про особливості становлення психіки в різних культурах, стали важливими методами, що дають матеріал для розуміння об'єктивних закономірностей психічного життя.

Вже роботи французьких психологів показали необхідність урахування культури як чинника, що впливає на психіку людини. Ця тенденція найбільш повно втілилася у психології *Дильтея*, котрий вважав, *що переживання – і свідомі, і безсвідомі, пов'язують окрему людину з духовним світом, втілені у предметах мистецтва*. Ще одним суттєвим моментом концепції Дильтея стало *усвідомлення тих методологічних проблем, які ґрунтувалися на орієнтації психології тільки на природні науки*. Усвідомлення того, що безпосередні методи вивчення духовного життя не можуть бути визнані в цій парадигмі об'єктивними, призвело його до думки про необхідність відмовитися від пояснення психічного життя та перейти до його описання.

2. Психологічні школи в кінці XIX – на початку XX ст.

Школи	Психологи	Предмет і завдання психології	Зміст психіки	Метод дослідження
Структуралізм	Е. Тітченер, Едуард Брадрард	Вивчення структури свідомості	Елементи психіки	удосконалена інтроспекція
Вюрцбурзька	Освальд Кюльпе, Нарціс Ах, Карл Бюлер, Отто Зельц	Вивчення динаміки протікання пізнавальних процесів і факторів, які на неї впливають	Елементи психіки, розумові образи та їх значення, установки	Методи систематичної експериментальної інтроспекції (словесного обрахунку)
Функціоналізм	**Європа –** Франц Брентано, Карл Штумпф, **США –** В. Джемс, Джон Дьюї, Д. Енджелл, Роберт Вудвортс	Дослідження психічних актів, спрямованих на будь-який предмет або дію, які виконують певну функцію	Інтенціональні акти. Потік думок і переживань, в яких виділяються ті, що стосуються зовнішнього світу і себе, потік активності, що об'єднує суб'єкт і об'єкт	Спостереження (як самоспостереження і об'єктивне спостереження зі сторони), аналіз продуктів діяльності

Французька	Тюль Рібо, Пьєр Жане, Еміль Дюркгейм, Люсьєн Леві-Брюль, Г. Тард	Вивчення фактів і закономірностей психічного життя. Головним об'єктом є хворі люди (або люди з обмеженими психічними станами), а також соціальні спільноти різного рівня (група, натовп, плем'я)	Свідомий і безсвідомий рівні психіки, змістом яких є знання про світ і про себе, а також вчинки людини	Клінічний і кросс-культурний методи
Описова психологія	Вільгейм Дилтей, Е. Шпрангер	Опис і аналіз психічних явищ як окремих процесів життєвого цілого, втілених у духовних, культурних цінностях	Цілісні й цілеспрямовані душевні процеси	Осягнення, яке ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань «Я»

Структуралізм. На межі XIX і XX ст. структуралізм був провідною психологічною школою в США. Засновник цієї школи Е. Тітченер (1867–1927) народився в Англії і одержав психологічну освіту в Оксфордському університеті, який закінчив 1885 р. Там же 1890 р. він одержав свій перший вчений ступінь магістра. Однак центр вивчення психології на той час переміститися з Англії в Німеччину, насамперед у лабораторію Вундта. Саме в Лейпціг у 90-і роки переїхав Тітченер, щоб продовжити психологічну освіту під керівництвом Вундта, і став одним з його найвідданіших учнів. У Лейпцігу він вивчав бінокулярний зір і вимір часу реакції під час пізнавальних процесів. 1892 р. він переїхав у США, де в Корнельському університеті створив наукову школу, аналогом якої скерувала Лейпцігська лабораторія. Тому Тітченера іноді називають американським Вундтом.

Тітченер називав свою теорію ***структуралізмом,*** оскільки вважав, що *предметом психології повинен стати зміст свідомості, упорядкований у визначену структуру, незалежно до того, як ця структура працює.* Головні завдання структуралізму він бачив у гранично точному визначенні змісту психіки, виділенні вихідних інгредієнтів цього змісту і законів, за якими вони об'єднуються у структури. При цьому психіка і свідомість ототожнювалися Тітченером, а усе, що знаходиться за межами свідомості, відносилося ним до фізіології.

У своїй чотиритомній праці «Експериментальна психологія» (1901–1905) Тітченер виклав основні досягнення цієї науки з позицій структуралізму. Свідомість Тітченер розумів як людський досвід у його залежності від того, що переживає суб'єкт. Сам цей досвід, на його думку, складається з найпростіших елементів – відчуттів, образів і почуттів, які він знаходив завдяки організованій інтроспекції.

Кожен з елементів при спеціальній установці свідомості відкривається суб'єктом з метою діагностики його чотирьох характеристик: якості, інтенсивності, тривалості і виразності (ясності). Тітченер склав список елементарних відчуттів, що охоплював більше 44 тисяч сенсорних якостей, більшість із яких були зоровими (32 820) і слуховими (11 600).

Щоб виокремити і описати вихідні елементи структури, Тітченер прагнув удосконалити метод інтроспекції, аби він відкривав експериментатору реальну картину свідомості, тому що під свідомістю, згідно з його думкою, варто розуміти зовсім не те, що повідомляє звичайне самоспостереження, властиве кожній людині. Він підкреслював, що *розуміє під свідомістю «екзистенційний термін», тобто психічну реальність, яку не слід ототожнювати з даними традиційної інтроспекції.* Наприкінці життя він навіть термін «*структурна психологія»* часто замінював визначенням «*екзистенційна психологія»,* підкреслюючи відмінність наукових даних про свідомість від життєвих, чи даних, отриманих в інших дисциплінах (наприклад, у фізіології).

Свідомість має власну структуру і зміст, які приховані за явищами, що в ній виникають, як від звичайного сприйняття

дійсності приховані реальні процеси, які вивчаються фізикою і хімією. Щоб зрозуміти реальну картину свідомості, необхідне спеціальне тренування випробувачів, оскільки вони схильні повідомляти про зовнішній об'єкт (стимул), який викликає відчуття, а не про власні відчуття. Наприклад, говорять, що бачать яблуко, але не предмет визначеної форми, кольору чи розміру. Тому що об'єкт майже завжди впливає на процес сприйняття, інтроспекція ефективна тільки тоді, коли уникає «помилки стимулу», тобто не змішує відчуття об'єкта з об'єктом відчуття.

Зробивши, як у вченні Вюрцбурзької школи, висновок про необхідність систематичної експериментальної інтроспекції, Тітченер кардинально по-іншому проаналізував отримані результати. Він відкинув також їхню концепцію, відповідно до якої до відокремлених Вундтом елементів свідомості варто приєднати особливі утворення у вигляді розумових образів чи значень, які не мають сенсорного характеру. Це положення суперечило і основам структуралізму, тому що сенсорні елементи (відчуття, явища) не можуть створювати несенсорні, суто інтелектуальні структури.

На противагу цьому *Тітченер запропонував «контекстну теорію значення».* Йшлося про розмежування образу і значення. Вільний від чуттєвих образів психічний зміст, названий Вюрцбурзькою школою *значенням,* зводиться, згідно з твердженням Тітченера, до особливого різновиду чуттєво-образного досвіду. Уявлення про який-небудь об'єкт формується із сукупності чуттєвих елементів. Значна їх частина може сягати за свідомість, у якій залишається лише сенсорна серцевина, достатня, щоб відтворити всю сукупність. Отож, наш досвід складається з безлічі психічних елементів, що утворюють контекст, у якому є «темні» м'язові й органічні відчуття. Вони становлять «серцевину» неусвідомлюваного контексту і слугують реальним психічним еквівалентом безобразної думки. Якщо досліджуваний під час вирішення розумової задачі не усвідомлює чуттєво-образний склад значень, то це пов'язано тільки з недостатньою тренованістю інтроспекції.

Тітченер протиставляв свій підхід функціональному напряму. Полемізуючи з функціоналістами, Тітченер доводив, що, *тільки вивчивши структуру свідомості, можна досліджувати питання про те, як вона працює*. Дотримуючись такої установ-

ки, він повністю відкидав використання даних психології у будь-якій сфері практики, тому що *вважав її фундаментальною, а не прикладною наукою.*

Оскільки функціоналізм у 10-і роки XX ст. став панівним напрямом в американській психології, Тітченер протиставив свою школу всім іншим школам і напрямам. Щоб організаційно відокремитися від них, він не ввійшов в Американську психологічну асоціацію і створив свою групу «Експерименталіcти», що проводила щорічні конференції. Надалі видавав «Журнал експериментальної психології».

Вюрцбурзька школа. Вюрцбурзька школа в психології відома насамперед тим, що саме в ній вперше розпочато експериментальне вивчення мислення. Вона була заснована німецьким ученим **О. Кюльпе (**1862–1915). Кюльпе, як і Тітченер, був учнем Вундта; під його керівництвом він навчався в Лейпцизькому університеті, відтак писав докторську дисертацію, яку захистив 1887 р. Вундту ж він присвятив свою першу книгу «Нарис психології, заснованої на експерименті» (1893). Після закінчення університету він працював у Вундта асистентом, згодом – екстраординарним професором. 1894 р., одержавши запрошення від університету Вюрцбурга, він переїхав у це місто і 1896 р. створив психологічну лабораторію.

У перші роки своєї діяльності він частково повторював експерименти, які проводилися у Лейпцизькій лабораторії, певною мірою удосконалював інтроспективний метод. Зміна інструкції, яка дається досліджуваному перед початком експерименту, призвела до того, що головна увага в роботах Кюльпе та його співробітників була сконцентрована вже не на результатах діяльності (швидкості відповіді, його точності та ін.), а на її процесі. Поставивши перед досліджуваним завдання і спостерігаючи за його вирішенням, Кюльпе фактично розпочав експериментальне вивчення процесу мислення. Відтак була спростована думка Вундта про те, що експериментальному вивченню доступні тільки елементарні (сенсорні) процеси та що свідомість становить сенсорну мозаїку, тобто комплекси взаємопов’язаних сенсорних елементів – відчуттів та уявлень.

Експерименти Вюрцбурзької школи довели, що досліджуваний під час виконання завдань здійснює розумові операції, які зазвичай не усвідомлює. З цього було очевидно, по-перше, що поряд із сенсорним «матеріалом» у «тканину» психологічного життя людини включені елементи, які не зводяться до відчуттів, по-друге, що ці елементи пов'язані з діями суб'єкта, його розумовою діяльністю й, нарешті, по-третє, що неусвідомленість цих актів у момент їх здійснення вимагає внести корективи у метод інтроспекції.

Робота О. Кюльпе над модифікацією методу інтроспекції призвела до його перетворення в *метод «систематичної експериментальної інтроспекції»*. Вирішуючи інтелектуальне завдання (наприклад, установлюючи логічний зв'язок між поняттями), досліджуваний повинен був дати ретроспективний звіт про стани свідомості, пережиті ним у процесі вирішення. Цей самозвіт називався *систематичним,* оскільки увесь процес точно розподілявся на часові відрізки і повторювався безліч разів з метою корекції описання. Було встановлено, що думку, з психологічної точки зору, можна охарактеризувати не тільки негативно (як якісно відмінну від сенсорних даних), але і позитивно, як оперуючою значеннями. Відтак докорінно змінилося уявлення про зміст свідомості, до складу якого вводилися нові феномени – розумові образи.

Ці висновки спрямували О. Кюльпе на розробку власної програми лабораторних досліджень свідомості, яку успішно реалізували його учні. Він не сформулював цю програму в спеціальній роботі: ні в «Нарисах психології», ні в «Лекціях із психології», які після його смерті були видані 1920 р. К. Бюлером. Кюльпе ділився своїми думками і гіпотезами з молодими психологами, був досліджуваним у їх експериментальних заняттях. Його м'який характер і доброзичлива критика сприяли створенню в невеликому колективі творчої атмосфери, завдяки якій цей колектив виявився більш ефективним генератором нових ідей, ніж десятки інших лабораторій у різних країнах.

1906 р. Н. Ах розпочав, слідом за вивченням мислення, досліджувати вольовий акт. Він спирався на те, що принцип побу-

дови цих актів однаковий (що підтверджував і Вундт) та реагування у відповідь на подразник натисканням на ключ не відрізняється від реагування словом. На основі отриманих результатів він увів поняття детермінуючої тенденції, що спрямовує хід діяльності в обох процесах і допомагає досягти кращого результату.

В експериментах К. Бюлера досліджуваному пропонувалися логічні й арифметичні завдання. Розмірковуючи над ними, він повинен був визначити шлях до їх вирішення. У результаті Бюлер і Уайт зробили висновок про те, що сприйняття завдання є головним чинником, що визначає процес мислення, тобто саме завдання, його зміст, спрямовує і регулює цей процес.

Отож, *мислення* розпочало розглядатися не як одномоментний акт, а як процес, що *має початок, час протікання і результат*. Більш детальне вивчення динаміки мислення допомогло виявити нові важливі закономірності.

Насамперед до них належить поняття *установки,* що визначає хід мислення, регулюючи відповідно до завдання добір ідей. Поняття установки, прийняте у Вюрцбурзькій школі, істотно відрізнялося від його сучасного трактування, але також припускало несвідому спрямованість на вирішення завдання, яке виникло у досліджуваного в момент прийняття цього завдання як мети. Залежно від цієї установки (яка певною мірою розглядалася і як аналог сучасної *мотивації)* досліджувані виконують завдання швидше чи повільніше, більш чи менш продуктивно. Зміст спрямованості на вирішення завдання Кюльпе та його співробітники пов'язали зі значенням цього завдання або ситуації в цілому для досліджуваних.

Так у психології з'явилося нова *категорія,* яка трактувалася доволі широко, – *це значення розумового образу, значення інструкції, значення ситуації в цілому.*

Таке трактування зближало позиції Вюрцбурзької школи і Ф. Брентано, при цьому динаміка розумових образів співвідносилась з інтенційними актами, а їхнє значення – з феноменами свідомості, про які зазначав учень Брентано Е. Гуссерль.

Експериментальна програма Кюльпе була в основному виконана до 1909 р., коли він переїхав у Бонн, а потім у Мюн-

хен, де відійшов від експериментальної психології і зайнявся безпосередньо філософією й естетикою.

Після його від'їзду експерименти були продовжені О. Зельцем, який досліджував залежність процесу мислення від структури завдання. Серед найважливіших відкриттів Зельца особливе місце посідають поняття антиципаторної схеми, що збагатило уяву про процес рішення ідеєю про можливість передбачати його результат уже на початку мовленнєвої діяльності.

З багатьох учнів Кюльпе необхідно згадати і про **М. Вертгеймера**, одного з творців гештальтпсихології, також **Дж. Енджелла,** одного з лідерів американської функціональної психології.

Експериментальне дослідження мислення, розпочате у Вюрцбурзькій школі, було продовжене іншими дослідниками і стало однією із найширших галузей експериментальної психології. Однак перші матеріали отримали саме Кюльпе і його співробітники, головними досягненнями яких стало розповсюдження експериментального методу на вищі психічні процеси (мислення і волю).

В експериментах, які здійснювалися *у Вюрцбурзькій школі, було вперше доведено, що мислення – це процес, який не зводиться до чуттєвих образів, і залежний від різноманітних чинників, зокрема від установки, яка виникає під час сприйняття завдання. Ці дані наочно довели, що психологічні закономірності мислення не зводяться до логічного.* Отож, вивчення мислення розпочало набувати психологічних форм.

Функціоналізм. Роботи Вюрцбурзької школи довели неможливість звести зміст психіки до набору окремих елементів, які становлять основу сенсорної мозаїки. Наочно було продемон-стровано і те, що психічна активність має визначену спрямованість, мету. Це узгоджувалось і з висновками Бена і Спенсера, які співвідносили психічну діяльність із потребою живого організму в адаптації до навколишнього світу.

Відтак у психології основною стала проблема дослідження змісту не структури, а функцій психіки, які б розкрили саме психологічні особливості взаємозв'язку живого організму із середовищем. Відкидаючи погляд на свідомість як пристрій «з цеглин і

цементу», вчені, які розробляли новий напрям у психології, – функціоналізм – зробили висновок про необхідність вивчати динаміку психічних процесів і чинників, що обумовлюють їхню орієнтацію на визначену мету.

Практично одночасно з положеннями Вундта ідея про те, що кожен психічний акт має визначену спрямованість *(інтенцію)* на об'єкти зовнішнього світу, була висловлена австрійським ученим **Ф. Брентано (1838–1917).** Він розпочав свою діяльність як католицький священик, проте припинив її через незгоду з догмою про непогрішність папи і перейшов у Віденський університет, де став професором філософії (1873). Водночас богословська освіта, зокрема деякі положення схоластики і томізму, в подальшому вплинули на роботи Брентано.

Його перша праця була присвячена психології Арістотеля, а також її інтерпретації середньовічними католицькими теологами, що розробили поняття про інтенцію як особливий напрям думки. У незавершеній роботі «Психологія з емпіричної точки зору» (1874) Брентано запропонував свою концепцію психології, протиставивши її панівній у той час програмі Вундта. Основні положення своєї теорії він виклав також у роботах «Дослідження з психології органів відчуттів» (1907) і «Про класифікацію психічних феноменів» (1911).

Головною для нової психології він вважав проблему свідомості, необхідність визначити, чим відрізняється свідомість від інших явищ буття. Тільки відповівши на це питання, підкреслював Брентано, можна визначити галузь психології. Відкидаючи підхід Вундта до визначення змісту свідомості, він стверджував, що позиція Вундта ігнорує активність свідомості, його постійну спрямованість на об'єкт. Для позначення цієї ознаки свідомості Брентано запропонував термін «*інтенція».* Вона споконвічно притаманна кожному психічному явищу і завдяки цьому *дозволяє відмежувати психічні явища від фізичних.*

Інтенція – не просто активність. У ній разом із актом свідомості завжди існує об'єкт. У психології використовується, зокрема, слово «уява», під ним розуміють відновлення в пам'яті відображення побаченого чи почутого. На думку Ф. Брентано,

варто говорити не про уяву, а про «уявлення», тобто про спеціальну духовну діяльність, завдяки якій усвідомлюється колишній образ. Це ж стосується й інших психічних феноменів. Говорячи, наприклад, про сприйняття, забувають, що в цьому випадку не просто відбувається «злиття» чуттєвого образу, а здійснюється акт «сприйняття» того змісту. Варто рішуче розмежувати акт і зміст, не змішувати їх, і тоді буде зрозуміло, що психологія – це наука про акти свідомості. Жодна інша наука, крім неї, вивчення особливих інтенціональних актів не здійснює.

Описавши і класифікувавши форми цих актів, Ф. Брентано зробив висновок про те, що є три основні форми: акти «уявлення» чого-небудь, акти судження про що-небудь як істинне реальному або помилковому і акти емоційної оцінки чого-небудь як бажаного чи того, що відкидається. Поза актом об'єкт не існує, але й акт, своєю чергою, виникає тільки під час спрямованості на об'єкт. Коли людина чує слово, її свідомість спрямовується крізь звукову, матеріальну оболонку до предмета, про який ідеться. Розуміння значення слова – це акт, а тому це психологічний феномен.

Вважаючи, що за звичайного самоспостереження, як і під час використання тих видів експерименту, які запропонував Вундт, можна вивчити лише результат, а не психічний акт, Брентано рішуче відкидав прийняту в лабораторіях експериментальної психології процедуру аналізу, акцентуючи, що вона спотворює реальні психічні процеси і феномени, котрі варто вивчати шляхом ретельного внутрішнього спостереження за їхнім природним перебігом.

Скептично ставився він і до можливості об'єктивного спостереження, лише обмежено допускаючи цей метод у психологію, тому що безумовно очевидними вважав тільки психічні феномени, дані внутрішнього світу. Він підкреслював, що знання про зовнішній світ має вірогідний характер.

Уроки Брентано, який поставив собі за мету описати, як працює свідомість, неабияк вплинули на формування у той час психологічних напрямів. У нього навчалися і під прямим впливом його ідей було чимало дослідників. Учнем Брентано був і

З. Фройд, який зазначав, що це був єдиний курс, безпосередньо не пов'язаний з медициною, який він повністю прослухав за час навчання у Відні.

Засновник філософського напряму феноменології Е. Гуссерль, який також був учнем Брентано, підкреслював, що на відміну від філософії, що вивчає феномени свідомості (і сенсорні, і представлені у вигляді форм, цінностей, понять), психологія вивчає процеси, акти свідомості.

Затвердивши принцип активності свідомості, Брентано став піонером європейського функціоналізму, розробка якого була продовжена у працях **К. Штумпфа (1848–1936).** Штумпф був професором кафедри філософії у Празі, Галлі і Мюнхені. З 1894 р. працював у Берлінському університеті, де організував психологічну лабораторію. Під впливом Брентано він також зробив висновок, що предметом психології повинно стати дослідження психологічних функцій чи актів (сприйняття, розуміння, бажання та ін.). Серед функцій Штумпф розрізняв дві категорії: *інтелектуальні й емотивні* (чи афективні). *Емотивні* функції складаються з протилежних пар: радість і сум, бажання і відкидання, прагнення і відторгнення. Емоційного відтінку можуть набути і деякі явища, які були названі «чуттєвими відчуттями».

З дитинства захоплюючись музикою, Штумпф у більшості своїх експериментальних робіт зосередився на вивченні сприйняття музичних тонів. Ці роботи були відображені в його двотомній праці «Психологія тонів» (1883–1890), яка зробила найсуттєвіший, після Гельмгольца, внесок у дослідження психологічної акустики. Полемізуючи з Вундтом, *Штумпф вважав протиприродним розчленовування показів інтроспекції на окремі елементи.* Результатам тих дослідів, котрі здійснювалися натренованими в інтроспективному аналізі свідомості психологами вундтівської школи, Штумпф протиставив свідчення експертів-музикантів, що заслуговують більшої довіри.

Важливим моментом у дослідженнях Штумпфа було те, що він розглядав музику як феномен культури. Він створив архів фонограм із 10 тисяч фонографічних записів примітивної музики різних народів. Його дослідження психології просторо-

вих явищ, викладене в роботі «Про психологічні походження просторових явищ» (1881), яка стала настільною книгою для багатьох учених, що працювали над цією проблемою. Він брав участь у дослідженнях дитячої психології, організувавши німецьку «Спілку дитячої психології», а також із зоопсихології, довівши, зокрема, під час обговорення голосового феномена «розумного Ганса» (коня, який вистукував копитом «рішення» арифметичних задач), що тварина реагувала на ледве помітні рухи дресирувальника.

Штумпф був не тільки старанним учнем, але і вмілим педагогом. Багато його учнів згодом стали відомими психологами, зокрема один із засновників гештальтпсихології **В. Келер,** якому він посприяв в організації поїздки в Африку для вивчення поведінки людиноподібних мавп.

Дослідження сприйняття музичних мелодій виконував інший послідовник і учень Брентано – **Х. Еренфельс (1859–1932).** У своїй роботі «Про гештальтякості» (1890) він уперше ввів у психологічну науку поняття *гештальтякостей,* названих у його честь якостями Еренфельса. Ці якості він розглядав як духовні акти суб'єкта, що визначають процес сприйняття музики. Якість «надсуматівності» він пов'язував з тим, що *за цілісного сприйняття виникають ознаки, які були відсутні під час сприйняття частин предмета, а якість «транспозитивності» описував як зміну цілісного образу за різних способів явища.* Ці відкриття Еренфельса значно вплинули на роботи гештальтпсихологів.

Дослідження процесу сприйняття художніх творів здійснювалися і німецьким психологом **Т. Ліппсом (1851–1914).** Замість терміна «інтенція» він запропонував поняття *«емпатія»,* яке описував як особливий психічний акт. У ньому суб'єкт проектує на предмет свій емоційний стан, відчуваючи при цьому позитивні чи негативні естетичні переживання. Як і інтенційна спрямованість, емпатія виходить від суб'єкта, тому естетичні переживання зумовлюються не зовнішнім світом, не художнім твором, а людиною, яка сприймає твір мистецтва, наділяє його своїми емоціями.

Теорією емпатії Ліппс пояснював і виникнення геометричних ілюзій. Наприклад, за сприйняття архітектурних побудов

виникає відчуття, що вони повні внутрішнього життя. Тому вертикальна лінія сприймається більш довгою, ніж насправді, тому що спостерігач почуває себе ніби витягуючись догори.

Концепція Ліппса про «чуттєвість» при сприйнятті художніх здобутків збагатила дослідження ролі внутрішньої форми різних видів мистецтв. Її використовували чимало психологів, що вивчали проблеми психології мистецтва, зокрема вітчизняні вчені Г. Шпет, А. Габричевський, П. Якобсон.

Хоча багато європейських учених використовували положення Брентано і функціональної психології у своїх дослідженнях, реальний розквіт цієї школи пов'язаний з американською психологією, насамперед із роботами У. Джемса.

У. Джемс (1842–1910) закінчив Гарвардський університет, отримав не тільки медичну, але й художню освіту. Однак, на відміну від свого брата, відомого письменника Г. Джемса, не мистецтво, а науку зробив провідною сферою своєї діяльності. Психологія впродовж тривалого часу не посідала центральне місце в його наукових інтересах, головним із яких стала філософія. Відкидаючи суто раціоналістичний підхід до пізнання, Джемс не погоджувався і з тим, що будь-яка наука повинна суто логічно пояснювати усі спостережені факти. У своїй *філософії прагматизму* він доводив, що завдання філософії (як і згодом психології) – описувати і систематизувати спостережені факти, розкриває їхнє значення для практичної діяльності людей.

Підсумовуючи ці положення у своїй роботі «Прагматизм» (1907), він підкреслював, що ми часто змушені в реальному житті вирішувати проблеми, для урегулювання яких немає достатньо теоретичних основ. Тому істина повинна розглядатися не з позицій теорії, а з позицій практики, її реалізації в житті, тобто теорія тут – це інструмент, за допомогою якого вирішуються прагматичні, важливі для життя проблеми, і який допомагає усвідомити, до яких реальних наслідків призведе прийняття тієї чи іншої гіпотези.

Неабиякий вплив на концепцію Джемса здійснив **Бергсон** за допомогою *філософії інтуїтивізму*. Розвиваючи ідеї Бергсо-

на, Джемс стверджував, що абсолютна цінність і вірогідність логічного пізнання значно перебільшені. На противагу інтелектуалізму він *підкреслював роль волі і почуттів у керуванні поведінкою людей*. Тому головну увагу Джемс приділяв аналізу ідеологічних і релігійних поглядів, тоді як інший представник американського функціоналізму (й прагматизму) Д. Дьюї акцентував на вивченні логічних концепцій.

У психологічних роботах **Джемса** не стільки викладена цілісна система поглядів, скільки набір концепцій, які скерували основою для різних підходів у сучасній психології – від біхевіоризму до гуманістичної психології. Джемс зробив психологію однією з найбільш популярних наук в Америці. Він став першим професором психології в Гарвардському університеті, творцем першої американської психологічної лабораторії (1875), президентом Американської психологічної асоціації (1894–1895). Цьому сприяли і особисті якості Джемса. Всі, хто знали його, відзначали його гумор, добросердечне, зацікавлене ставлення до людей.

У своїх наукових дослідженнях, результати яких були викладені ним в основних працях «Принципи психології» (1890) і «Посібник психології» (1892), Джемс вивчав чимало проблем – від роботи мозку і розвитку пізнавальних процесів та емоцій до психології особистості й психологічних досліджень. Одним із основних напрямів його досліджень було вивчення свідомості. У роботі «Чи існує свідомість?» (1904) він розглянув традиційне розуміння процесу пізнання як ставлення суб'єкта до об'єкта – того, що пізнає, і того, якого пізнають. Доводячи, що свідомість – «це назва неіснуючої речі», Джемс стверджував, що єдине реальне буття, матеріал, що лежить в основі речей і наших думок про них, – це наш досвід. Наші думки становлять функцію пізнання, пов'язану з прагненням усвідомити навколишнє, котре, своєю чергою, прагне стати усвідомленим.

Відтак досвід, на його погляд, вбирає в себе відносини між об'єктом і суб'єктом, які є не первинними елементами, а частковими вихідними конкретного досвіду. З уваги на це чистий досвід – це неперервний потік життя, який «постачає мате-

ріал нашого наступного відображення». Але тоді і наше відображення, свідомість – це не статичний предмет, а неперервний рух, потік думок. При цьому істинність думки перевіряється не сама собою, а у співвідношенні з іншими частинами нашого досвіду, з реальною практичною користю цієї думки.

Так Джемс усвідомив ідею про потік свідомості, тобто про неперервність роботи людської свідомості, незважаючи на зовнішню дискретність, спричинену частково безсвідомими психічними процесами. Неперервність думки пояснює можливість самоідентифікації, незважаючи на постійні розриви у свідомості, тому, наприклад, прокидаючись, людина миттєво усвідомлює себе і їй «не потрібно бігти до дзеркала для того, щоб переконатися, що це вона». При цьому Джемс підкреслював не тільки неперервність, але і динамізм, постійну мінливість свідомості. Говорячи про те, усвідомлення навіть звичних речей постійно змінюється. Перефразовуючи Геракліта, який зазначав, що не можна ввійти два рази в одну і ту ж ріку, він зауважував, що ми не можемо мати в точності одну і ту ж думку двічі.

Свідомість не тільки неперервна і мінлива, але і селективна, вибіркова, у ній завжди відбуваються прийняття і відхилення, вибір одних предметів чи їхніх параметрів і відкидання інших. На думку Джемса, дослідження законів, за якими працює свідомість, протікає вибір чи відкидання, і становить головне завдання психології. У цьому питанні і була *головна причина розбіжностей* між Джемсом і його *школою функціоналізму й структуралізмом*. На відміну від Тітченера, для Джемса *первинним був не окремий елемент свідомості, а його потік як динамічна цілісність*. При цьому Джемс підкреслював пріоритетність вивчення саме роботи свідомості, а не його структури. Вивчаючи роботу свідомості, він сягнув відкриття двох основних її детермінант – уваги і звички.

Мовлячи про активність людини, вчений підкреслював, що психіка допомагає в практичній діяльності, оптимізує процес соціальної адаптації, підвищує шанси людини на успіх у будь-якій діяльності. Психологічні погляди Джемса тісно пов’язані з

його філософською теорією прагматизму, тому він чимало уваги приділяв прикладній психології, доказуючи, що її значущість не менша, ніж значущість теоретичної. Особливо важливий, з його погляду, зв'язок психології з педагогікою, тому що саме психологія виконує найбільш важливу роль у формуванні й розвитку моральних навичок. Дослідник навіть опублікував спеціальну книгу для педагогів «Бесіди з учителями про психологію» (1899), в якій доводив великі можливості виховання і самовиховання, важливість формування у дітей позитивних звичок.

Говорячи про розвиток моральності, Джемс особливо виокремлював *проблему особистості,* причому розумів її як інтегративне ціле, що було принципово новим у дослідженні особистості в той період. Він вирізняв в особистості пізнавальний та пізнаючий елементи, говорячи про те, що пізнавальний елемент – це наше *емпіричне «Я»,* яке ми усвідомлюємо як нашу особистість, у той час як пізнаючий елемент – це наше *чисте «Я».*

Неабияке значення мало і *виокремлення декількох частин у структурі емпіричної особистості – фізичної, соціальної і духовної особистості*, описуючи які, Джемс говорить про те, що наше емпіричне «Я» ширше від суто фізичного, тому що людина ідентифікує себе і зі своїми соціальними ролями, і зі своїми близькими, що розширює її фізичне «Я». Водночас воно може бути і вужчим від фізичного, якщо людина ідентифікується тільки з деякими потребами чи здібностями і відгороджена від інших сторін своєї особистості.

Значущим був опис Джемсом почуттів і емоцій, які зумовлюються різними структурами і частинами особистості, насамперед *опис самооцінки* (самозадоволення і незадоволення собою), про роль якої вперше заговорив саме він. Розглядаючи вплив самооцінки на вчинки людини, Джемс *сформулював формулу самоповаги*, що становить *дріб, у чисельнику якого – успіх, а в знаменнику – домагання*. Ця формула лежить в основі ієрархії особистостей, прагнення людини до самовдосконалення і успіху, хворіб і неврозів, оцінки себе й емоцій, які відчувають люди.

Джемс (одночасно з датським психологом Ланге) розробив одну з відомих *теорій емоцій.* Ця теорія вказує на зв'язок

між емоціями і фізіологічними змінами. Джемс зауважував, що «ми засмучені, тому що плачемо, лютуємо, тому що б'ємо іншого, боїмося, тому що тремтимо», тобто вважав, що фізіологічні зміни організму первинні щодо емоцій. Незважаючи на зовнішню парадоксальність цього погляду, теорія Джемса-Ланге розвинулася внаслідок послідовності та логічності викладу і зв'язку з фізіологічними корелятами. Уявлення Джемса про природні емоції, незважаючи на велику кількість критичних зауважень, частково підтверджуються і сучасними дослідженнями в галузі психофармакології і психокорекції.

Джемс зробив неабиякий внесок для розвитку психології як самостійної науки, незалежної від медицини і філософії. Він окреслив чимало напрямів продуктивного розвитку психології. Джемс досі вважається одним із найбільш видатних американських учених, який вплинув не тільки на психологію, але й на філософію і педагогіку.

Ідеї, викладені Джемсом, були розвинуті **Д. Дьюї (1859–1952)**, засновником Чиказької школи функціоналізму. Він також був представником прагматичного напряму у філософії, цікавився прикладним використанням психології, насамперед у сфері творчості, увів педагогіку в коло предметів, які викладав в університеті. Його книга «Школа і суспільство» (1899) мала великий успіх у США, а праця «Психологія» (1886) стала першим американським підручником з цього предмета до появи книги Джемса.

Закінчивши інститут і аспірантуру в Балтиморському університеті Д. Хопкінса, Дьюї одержав 1884 р. докторський ступінь і розпочав читати особистий курс психології в декількох вищих навчальних закладах США. 1894 р. він став професором філософії у Чиказькому університеті, заснувавши там свою школу, з якої вийшли десятки американських психологів. Упродовж десяти років, коли працював у Чикаго, йому вдалося не тільки створити свою психологічну лабораторію і провести реорганізацію курсів, які він читав в університеті, але й сформулювати провідні методологічні принципи функціональної психології. 1904 р. Дьюї розпочав працювати в Колумбійському універ-

ситеті. Тут він майже не займався психологією, присвятивши себе філософії та проблемам освіти.

Поширивши теорію еволюції на психологію, Дьюї зробив висновок про те, що процес дослідження, до якого він відносив здебільшого *мислення, – це форма взаємного пристосування організму і середовища.* Він акцентував, що є різні стадії в розвитку мислення, а також цільове спрямування кожної з них. Так виник інтерес ученого до процесу, зокрема до процесу мислення, а не до результату дослідження.

У статті «Поняття рефлекторного акту в психології» (1896) Дьюї доводив, що предметом психологічного дослідження є не структура свідомості, а його функція. Цю статтю чимало дослідників розглядали як поворотний пункт у розвитку американського функціоналізму, який заявив про свою незгоду зі структуралізмом і обстоював свій підхід у психології. Остаточно програма Чиказької школи функціоналізму була сформульована послідовником Дьюї Д. Енджеллом у Американській психологічній асоціації 1906 р. У ньому функціоналізм визначався як учення про психічні операції на противагу вченню про психічні елементи. У той же час Дьюї відкидав тотожність психологічного і психофізичного підходу до рефлексу, вважаючи останній предметом фізіології, але не психології, що розглядає психіку як координатора поведінки, а одним із таких координаторів і є рефлекс.

Психічна діяльність, на думку Дьюї, – це потік, але не тільки свідомості, а ще й активності, що охоплює у нероздільній цілісності організм і середовище. Дьюї, як і Джемс, не розділяв прийняте досі у психології розмежування суб'єкта й об'єкта. Він вважав, що неможливо розглядати стимул і реакцію як незалежні один від одного феномени. Поки координація організму в середовищі виконує адаптаційну функцію, ця цілісність зберігається. Якщо ж стабільність порушується, то картина протікання діяльності змінюється. Суб'єкт розпочинає усвідомлювати причину невдачі, рух загальмовується, і увага спрямовується на певний стимул. Відтак свідомість – це один із часткових моментів постійного процесу «дослідження» й адаптації до середовища.

З уваги на теорію прагматизму Дьюї вважав, що істинність чи хибність результату усвідомлення повинні перевірятися результатом конкретної дії. Іншими словами, реальне життя перевіряє правильність тих суджень і понять, які усвідомила людина і на основі яких формує свою поведінку. Дьюї був переконаний у тому, що процес мислення розвивається у бік успішності. Тому людина може найкраще пристосуватися до найскладніших ситуацій і навіть змінити середовище. Ця віра Дьюї в людину та її могутність значною мірою була пов'язана і з тією соціальною ситуацією, в якій вона жила, з високим темпом технічної революції, бумом технологій, особливо помітним в одному із найбільш розвинутих промислових центрів США, яким було Чикаго. Згодом у своїх філософських роботах він також підкреслював силу суспільства, що може упоратися з проблемами, недоступними окремій людині. *Віра в соціальну силу – один із важливих моментів психолого-філософської концепції Дьюї.*

Одним із лідерів Чиказької школи був **Д. Енджелл (1869–1949)**, який очолив її після від'їзду Дьюї до Нью-Йорка. Завдяки йому факультет психології Чиказького університету став найбільш популярним у США. У підручнику «Психологія» (1904), у своєму зверненні до Американської психологічної асоціації, про яку згадувалося вище, він писав, що *функціоналізм досліджує психологічні операції, які виконують роль посередників між організмом і середовищем*. Головне призначення свідомості з цієї точки зору – в розумінні тих змін, які відбуваються у новому, дедалі складнішому середовищі. Організм діє, використовуючи свої функції, – увагу, пам'ять, мислення – як єдине психофізичне ціле. Тобто фактичної різниці між усвідомленням і рухом (розумом і тілом), з погляду адаптації організму до середовища, немає. Завдання функціоналізму – це вивчення законів психічних процесів. Для цього недостатньо даних інтроспекції, необхідно застосовувати і спостереження, і генетичний метод. Тому в роботах Енджелла та його школи неабияка увага приділялася дослідженню м'язової адаптації й розвитку потреб.

До кінця 20-х років XX ст. функціоналізм став відомою школою, практично цілком витіснивши структуралізм. До того

часу Енджелл відійшов від активної наукової діяльності і Чиказьку школу очолив **Г. Керр (1873–1954)**. У книзі «Психологія» (1925) він, визначаючи психологію як науку про психічну діяльність, підкреслював, що цей термін загальний для сприйняття, пам'яті, мислення, волі й інших психічних процесів і станів. Слідом за Дьюї й Енджеллом він говорив про те, що функції психіки складаються з набуття, «збереження, організації та оцінки досвіду і його подальшому використанні для керування поведінкою».

Згодом Чиказька школа розпочала втрачати риси дослідницького напряму, перетворюватися в освітній центр, який здійснював підготовку фахівців у сфері психології. Це було пов'язано і з появою біхевіоризму, нового психологічного напряму, що отримував дедалі більше визнання.

Поряд із Чиказькою до функціонального напряму приєдналася **Колумбійська школа**, яку очолював **Р. Вудвортс (1869–1962)**. Як і Енджелл, Вудвортс негативно ставився до терміна «психологічна школа», вважаючи його претензією на домінування визначеної теоретичної системи, що неприпустимо в науці. Тому себе він вважав еклектиком, підкреслюючи відкритість своєї позиції щодо різних методологічних концепцій.

У Колумбійській школі працювали **Д. Кеттел і Е. Торндайк**, які розпочали розробляти нові експериментальні методи вивчення психіки, її функціонування. Це стало важливим стимулом для розвитку не тільки експериментальної психології, але й нових наукових шкіл – диференціальної психології та біхевіоризму.

Свою концепцію Вудвортс назвав *«динамічна психологія»*. Основні положення цього підходу до психології він виклав у роботах «Динамічна психологія» (1918) і «Динаміка поведінки» (1958).

Наукову діяльність він розпочинав в Англії під керівництвом Шерінгтона. Дослідження в області фізіології частково відобразились і на його психологічних поглядах. Перше дослідження Вудвортса було присвячене *проблемі «переносу» в навчанні*. Аналізуючи зв'язки стимул-реакція, він підкреслював

значення активного втручання організму в систему їх взаємодій, що змінювало формулу, перетворюючи її в стимул-організм-реакція. На його думку, для розуміння поведінки найважливіше значення має вивчення цієї проміжної змінної, що може зовсім змінити початкові взаємозв'язки між стимулом і відповідною реакцією. Оскільки таке дослідження внутрішньої змінної пов'язане із включенням даних самоспостереження, він передбачав у своїх працях поєднання фактів, отриманих за допомогою різних методів, зокрема інтроспективного.

Вивчаючи розвиток поведінки, Вудвортс виокремив важливу роль *мотивації* в цьому процесі, розділивши механізм поведінки і його мотивацію. Ціль динамічної психології він вбачав у дослідженні мотивації, називаючи її іноді «мотивологією». Роботи, присвячені аналізу поведінкових механізмів, спонукали його до думки про існування двох етапів у процесі діяльності – підготовчого *(установки) і консуматорного,* тобто завершальної реакції, завдяки якій досягається мета.

Вудвортс також підкреслював існування динамічних, гнучких взаємин між мотивацією і механізмом. Мотивація активує механізм. Але коли потреба задоволена, застосування механізму як такого може набути мотиваційної сили. Відтак те, що було спочатку лише засобом, стає метою. Ці роботи вперше дозволили експериментально вивчити не тільки процес появи нових видів діяльності, але і розвиток мотивації, що робить їх досі актуальними.

Американські *функціоналісти розглядали функцію як діяльність, яка охоплювала і свідомість, і поведінку.* Це *відрізняло* їх позицію від позиції європейських психологів, аналізуючи насамперед акти (функції) свідомості. Але було і *спільне,* що визначало підхід до предмета психологічного дослідження в обох школах. Початком психічної діяльності для них був суб'єкт, операціями й актами якого визначається характер світу, де він функціонує. А тому, *якщо кожна людська дія цілеспрямована* (суб'єктивно – для самого суб'єкта і об'єктивно – за структурою діяльності), *то будь-яка функція набуває визначеної мети, чи інтенції.* Водночас об'єктивний психологічний аналіз цієї спря-

мованості не міг бути здійснений ні шляхом спостереження або самоспостереження, ні шляхом тих експериментів, які в той час існували в психології. Це в більшості визначило позицію послідовників американського функціоналізму – біхевіористів, які запропонували цілком виключити свідомість із предмета психології, обмежити вивчення акту поведінки, зв'язку між стимулом і реакцією, яку він зумовлює.

Відтак внесок цього напряму в розвиток психології вельми важливий, тому що саме його представники об'єктивно довели значення поведінки, що на рівні зі свідомістю має бути включена в предмет психології. Не менш важливою була й ідея цілісності, розгляд не тільки свідомості й поведінки, але і соціального середовища, у якому розвивається жива істота. Саме ці положення, як методи вивчення психічної діяльності, розроблені в межах функціоналізму, визначили шлях подальшого розвитку психології.

Французька психологічна школа. Значний інтерес великої групи французьких учених до проблем змісту і структури особистості закономірно спонукав їх до думки про важливість дослідження ролі культури і соціального середовища у процесі становлення психіки. Одним із центральних стало питання про співвідношення свідомого і несвідомого у психіці, впливу безсвідомих мотивів на вчинки людей, їх взаємоставлення. Природно, що перші роботи, в яких аналізувалася природа гіпнозу і навіювання, привернули увагу вчених до аномальних явищ, до людей, які страждають різними формами психічних захворювань. Ці роботи показали значення даних патології для дослідження психіки нормальних людей.

Інтерес до соціальних чинників, що впливають на зміст психіки, до безсвідомих установок, які діють на поведінку людини, дозволив об'єднати різні психологічні школи, як це було у французькій науці на межі XIX–XX ст. Підвищена увага до дослідження ролі навіювання і гіпнозу пов'язана з роботами **Ф. Месмера (1734–1815)**, який *пояснював природу гіпнозу «тваринним магнетизмом», тобто випромінюванням особливих флюїдів, якими може бути «заряджений» гіпнотизер і навіть деякі предмети*.

Вивчення гіпнотичних явищ цікавило не тільки медиків, але й психологів. Ці роботи давали змогу вивчити галузь безсвідомих явищ, що були поза зоною досяжності для звичайних експериментів. Не менше значення мало дослідження чинників, що впливають на навіювання, які відображали ступінь гіпнотичної залежності від віку, індивідуальних особливостей і психічного стану людини. Тому на межі століть дослідження ролі гіпнозу у Франції здійснювали відразу дві школи – **у Парижі та в Нансі**.

Школою в Нансі керував **А. Льєбо (1823–1905)**. Він активно застосовував гіпноз під час лікування різних соматичних і невротичних захворювань, досягаючи значних терапевтичних результатів. Досліджуючи природу гіпнозу, Льєбо висунув свою концепцію, у якій *гіпноз розглядав як навіюваний сон*. Шляхом навіювання можна викликати гіпнотичний стан (стан сну) практично у будь-якої людини. Пов'язуючи психологічні особливості такого стану, зокрема, з дією уяви, Льєбо, згодом і його учень **Й. Бернгейм**, розробили *методи словесного навіювання*. Запропоновані ними прийоми постгіпнотичного навіювання виявились дуже ефективними, їх клієнти несвідомо зберігали навіювану ним інформацію впродовж багатьох років. Саме ці роботи привернули увагу З. Фройда під час його відвідування Нансі.

Лікуючи істерію, вчені цієї школи пояснювали істеричні симптоми (параліч діяльності чи чуттєвості без органічних уражень) навіюванням з боку іншої людини (*сугестія*) чи з боку самого суб'єкта (*автосугестія*), вважаючи, що таке навіювання і самонавіювання може відбуватися несвідомо.

Паризьку школу очолював **Ж. Шарко (1825–1893)**, який після закінчення медичного факультету Паризького університету більше 30 років працював в одній із центральних неврологічних лікарень Сальпетрієр. Шарко вивчав спадкові форми нервових хвороб і неусвідомлені психічні явища, а також різні (зокрема хронічні) захворювання нервової системи; він розробив Низку нових методів психотерапії (наприклад, *душ Шарко*). Захоплюючись питаннями психології художньої творчості, він також одним із перших відкрив *психотерапевтичний вплив творів мистецтва*.

Незважаючи на широке коло професійних інтересів, найбільш серйозну увагу Шарко приділяв проблемі істерії, різні прояви якої ним були описані й досліджені вперше. Розробляючи *травматичну теорію істерії*, Шарко відзначив схожість між поведінкою істериків і людей, які знаходяться в стані гіпнозу. На противагу роботам нансинської школи він стверджував, що до гіпнозу схильні здебільшого особи, які мають схильність до істерії.

З огляду на це Шарко *вперше розпочав широко застосовувати гіпноз під час лікування істерії.* Оскільки він вважав істерію нервово-соматичним захворюванням, то і гіпноз, який з нею пов'язаний, відносив до патологічних явищ, зумовлених анатомо-фізіологічними причинами.

На основі багаторічних спостережень *він виокремив різні стадії гіпнозу – каталепсію, летаргію і сомнамбулізм.* Роботи Шарко мали величезне значення для становлення психологічної науки. Недарма серед його учнів було чимало видатних психологів: П. Жане, Ж. Дежерин, З. Фройд, В. М. Бехтерєв.

Однак засновником французької школи психології вважається інший видатний вчений – **Т. Рібо (1839–1916)**. Після закінчення медичного факультету в Сорбоні він розпочав вивчати філософію, одержав ступінь доктора філософських наук. 1885 р. став професором Сорбони, а 1888 р. – професором у Колеж де Франс, одному із найбільш престижних навчальних закладів Франції, де спеціально для Рібо була створена кафедра експериментальної і порівняльної психології, яку він очолював до 1902 р., згодом передавши її П. Жане. 1906 р. він був обраний членом Французької академії наук.

Прагнення не тільки затвердити емпіричну психологію, але і завоювати нових її прихильників спонукало Рібо до думки про необхідність видання власного журналу. Цей журнал, отримавши назву «Філософський огляд», розпочав виходити 1876 р., а 1885 р. із Ж. Шарко і П. Жане Рібо заснував Спілку фізіологічної психології. І у журналі, і в Спілці, організованими Рібо, переважали прихильники позитивного, емпіричного напряму в психології. Але Рібо не дотримувався однобічного підходу до

психологічних і філософських проблем, тому на сторінках журналу друкувалися статті представників класичної психології і метафізики. Всезагальна повага, яку мав Рібо, визнання його заслуг у розвитку європейської, насамперед французької, експериментальної психології, підтвердилися на першому Міжнародному конгресі психологів, який відбувся 1889 р. у Парижі і головою якого одноголосно був обраний Рібо.

Т. Рібо був одним із найвидатніших представників експериментальної психології. В розвитку цього напряму у Франції він виконав роль не менш значну, ніж Вундт у Німеччині. Дотримуючись переважно спіритуалістичних поглядів у філософії, Рібо зробив висновок про необхідність розвивати психологію на основі порівняльних і еволюційних принципів. Цей погляд був пов'язаний з його ідеєю про необхідність формування психології як точної, позитивної науки, у якої особисті погляди дослідників були б другорядні, а чільне місце посідали неспростовні, експериментально доведені докази. Не зводячи емпіризм у безумовний принцип, він припускав можливість метафізичних, інтроспективних даних у тих випадках, коли пошуки істини були пов'язані з галузями, що не входили до точних наук. Але у своїх психологічних дослідженнях він прагнув до пошуку фізіологічних обґрунтувань для пояснення психічних процесів. Доводячи, що в основі психології повинні знаходитися природні науки, насамперед біологія, Рібо підкреслював, що психічні явища – це епіфеномени різних станів мозку. Тому він вважав необхідним вивчати їх у нерозривному зв'язку з нервовими процесами, підкреслюючи, що психічне і фізичне – це не різні сутності, а аспекти одного явища.

Чимало праць Рібо, присвячені дослідженню практично всіх значних психологічних проблем (психофізичної проблеми, питань патопсихології, дослідження пам'яті, уваги, волі, емоцій, творчості і та ін.), були перекладені багатьма мовами. Сучасники відзначали в них легкість викладу, достатність чітко перевірених фактів і обережність у висновках. Ця гідність у поєднанні з новизною психофізичного підходу зробила їх популярними не

тільки серед фахівців, але і серед досвідчених людей взагалі.

1870 р. вийшла перша робота Рібо «Сучасна англійська психологія», у якій він з позицій англійського асоціанізму критикував панівну на той час у Франції спіритуалістичну психологію, насамперед школу В. Кузена. У його наступній роботі «Сучасна німецька психологія» (1879) Рібо не тільки здійснив огляд стану психології того часу, але і виклав основи свого проекту побудови психології як емпіричної науки, що використовує дані патології як метод дослідження психіки нормальних людей.

Велике значення для розвитку емпіричної психології мав розроблений Рібо *метод «природного експерименту»*. Ідея «природного експерименту», чи «експерименту, здійсненого природою», була навіяна роботами К. Бернара. З погляду Рібо, це експеримент, який здійснює над людиною природа, створюючи людей різного типу, з різним рівнем розвитку (дикуни, діти, дорослі цивілізовані люди) і різним рівнем психічного здоров'я (невротики, розумово відсталі люди та ін.). Доводячи значення «природного експерименту», Рібо підкреслював, що психологія не може залишатися наукою про білу, дорослу, досвідчену людину, пропонуючи як об'єкт психологічного дослідження тріаду душевнохворого-дикуна-дитини.

Цей метод застосовували багато відомих французьких психологів – П. Жане, Ш. Блондель, А. Валлон та ін. Душевна хвороба розглядалася ними як своєрідний патопсихологічний метод, як експеримент, більш надійний і репрезентативний (особливо для дослідження вищих психічних функцій), на відміну від експерименту психофізичного. Недолік психофізичного експерименту, з погляду Рібо, полягав у тому, що він не формував уяву про вищі психічні процеси, у формуванні яких, на його думку, значну роль виконували соціальні чинники, які ігнорувалися під час психофізичного дослідження.

Рібо вважав штучним традиційний розподіл психічних процесів на пізнавальні, емоційні й вольові, підкреслюючи їхній тісний взаємозв'язок. Дослідження уваги, мислення, уяви спонукало Рібо, як і Н. Н. Ланге, до думки про неабияке значення рухових компонентів у їхньому розвитку. Отримані дані він ви-

клав у книгах «Психологія уваги» (1889), «Хвороби пам'яті» (1881), «Хвороби особистості» (1885), «Хвороби волі» (1888), «Досвід дослідження творчої уяви» (1901) та ін., в яких прагнув реалізувати свою програму, залучаючи зібраний психіатрами матеріал.

Одне із найбільш значних відкриттів Рібо – це сформульований ним *закон зворотного розвитку пам'яті.* Він установлює порядок старечого послаблення пам'яті, її утрати і процесу відновлення у випадку тимчасової втрати пам'яті. За цим законом, який також називається *законом прогресивного розладу пам'яті*, пам'ять втрачається в напрямі від нового до старого, від складного до простого. Так насамперед втрачається сприйняття найближчих поточних дій, загальних ідей, відчуттів, дій. Спочатку страждає пам'ять на власні імена, далі – на конкретні предмети, ще пізніше – на абстрактні поняття. Довгострокове збереження в пам'яті абстрактного поняття Рібо пояснював тим, що спочатку для удержання їх у пам'яті була потрібна велика кількість часу і вправ. Приклади такого розладу пам'яті можна знайти в старечому слабоумстві, людей із хворобою Корсакова та інших захворюваннях.

Роботи Рібо здійснили значний вплив на А. Біне, П. Жане, А. Пьєрона, Ж. Дюма та інших дослідників. Недарма його учень Ж. Дюма адресував йому латинський вислів: «Ми усі вийшли із тебе».

Розвиток цього психологічного напряму було продовжено учнем Ж. Шарко і колегою Т. Рібо – **П. Жане (1859–1947)**. Він також зробив висновок про те, що експериментальна психологія повинна бути патологічною, тому що, знаючи психічні хвороби, можна вивчати нормальну психіку. Як і К. Бернар, він стверджував, що хворобливі та здорові стани підкоряються одним і тим же законам, тому що під час хвороби спостерігається лише посилення чи послаблення явищ, що існують у нормальному стані.

П. Жане вивчав чимало проблем: *розробляв методи дослідження таких психічних процесів, як сприйняття, увага, пам'ять; досліджував структуру свідомості й особистості, співвідношення свідомого й несвідомого у змісті психіки.*

Зовсім по-новому, всупереч традиційним для того часу підходам, розглядав Жане *проблему волі.* Він вважав, що психічна діяльність у її примітивній, елементарній формі – це діяльність автоматична, у її основі не лежить свобода волі. Доводячи вторинність природи волі, він зазначав про її похідність від об'єктивного процесу, в якому неодмінно представлена інша людина. При вольовому акті ми відчуваємо особливе почуття, почуття зусилля, що не спостерігається за жодної дії іншого характеру. Іншими словами, *воля – це вищий психічний процес, що володіє єдністю і неподільністю, який ми можемо спостерігати у всіх наших психічних процесах.* Важливим є те, що під час усвідомлення це враження підсилюється. У цьому полягає, на думку Жане, гармонія механізму вольової діяльності, за якої спостерігається синтез величезної кількості образів та ідей. Відмінність вольового акту від автоматичного в тому і полягає, що автоматична дія визначається конкретним образом чи ідеєю, вони індивідуальні. Вчинки людини, що піддаються дії образу, індивідуальні, як і відчуття, що їх зумовили. Вольовий акт стає наслідком судження чи загальної ідеї, тому він незалежний. Судження щоразу стає новим і неочікуваним феноменом, що виникає серед механічних рухів, щодо яких воно є чимось недетермінованим і вільним.

Вільна дія тому, що стає розумною та отримує світову й моральну цінність. Цей зв'язок волі з розумом і моральністю значною мірою зближує позицію Жане з поглядами російських психологів початку XX ст., які також розглядали волю не як спонтанну активність, а як похідне інтелектуального розвитку і соціальної ситуації. Спільним є і підхід до проблеми становлення внутрішнього світу людини, який, на думку Жане, формується в результаті прийняття зовнішніх правил і норм поведінки – соціалізації. Але вчений підкреслював, що це не пасивний процес. Інтеріоризація відбувається у процесі активної переробки інформації.

Вивчаючи структуру свідомості, Жане акцентував, що всі високі вияви духу формуються на основі нижчих, де дія, почуття і розум злиті воєдино. Вищі психічні функції володіють

важливою якістю – єдністю (наприклад, вольові дії, особистість, що підкоряє усі вчинки єдиній меті), вони синтезують усі елементарні функції.

На цьому положенні ґрунтувалася необхідність вивчення *елементарних форм свідомості*. Клінічні спостереження Жане довели, що є так звана рудиментарна свідомість, яка зберігає ізольовані відчуття, не здатні впливати один на одного. Початкове відчуття може зумовлювати інші образи, кожен образ залишається ізольованим, не з'єднуючись з іншими і не діючи на них. У рудиментарній свідомості не тільки відчуття, але й емоції, асоціації ідей можуть існувати в зародковому стані. Характерною ознакою цієї свідомості є те, що вона безособова, тобто не здатна активувати ідею про наше «Я».

На основі отриманих матеріалів Жане сформулював закони, яким підкоряються ізольовані феномени свідомості:

1) відчуття й образи супроводжуються тілесним рухом, без якого вони не можуть існувати;

2) усяке визнане у свідомості відчуття чи образ залишаються там, допоки не витісняться іншим відчуттям;

3) всяке відчуття й емоція прагнуть розвиватися і завершуватися, вони виявляються завжди у специфічних рухах і діях.

Рудиментарна свідомість, на думку Жане, – це низький рівень у структурі свідомості. На наступних ступенях у ієрархії знаходяться пам'ять, характер і особистість. Пам'ять пов'язана із пізнаванням і локалізацією ідей. Суттєвим елементом згадування є образне відтворення раніше пережитого відчуття. Іншими словами, для роботи пам'яті необхідно володіти здатністю відчувати відчуття. Складні психічні явища, ідеї, вільні рухи, мова у будь-якої людини в кожний момент її життя виникають з образів певної категорії, і згадування цих складних елементів залежить від відтворення відповідних елементарних образів.

Єдність психічних явищ, помічених і зрозумілих, започатковує поняття про «Я». Це синтез психічних явищ, а не асоціація ідей, тому що остання має на увазі лише автоматичне відтворення явищ одне за іншим. Навпаки, «Я» – це судження, що синтезує різні факти, констатуючи їх єдність з різних психічних

явищ, викликаних внутрішніми враженнями або автоматичною грою асоціації, що утворюють нову ідею – поняття про особистість. Так Жане формулював важливе положення своєї теорії про те, що *в основі утворення особистості, чи «Я», лежить пам'ять.* Якщо пам'ять змінюється, то її модифікації призводять до зміни особистості й усього психічного життя. Учений акцентує, що без взаємодії між людьми неможливий розвиток психіки, становлення особистості.

Жане сформував *триступеневу структуру свідомості*: елементарні відчуття, відтак пам'ять, а на ній ґрунтується «Я», чи особистість. Причому він розмежував ці поняття, говорячи про те, що особистість за природою метафізична, незмінна і неподільна, а ідея про «Я» змінюється впродовж життя. Водночас хвороби стосуються саме сфери «Я».

Деталізуючи цю схему, Жане зазначав про те, що найвищий щабель посідає функція схоплювання реальності у всіх її формах, тобто функція реальної дії, причому ця дія може реалізуватися і у фізичному, і у соціальному середовищі. Другий щабель ієрархії охоплюють ті ж операції, але позбавлені того, що їх удосконалює, тобто гостроти відчуття реального; це дії без точного пристосування до нових фактів, «дії і сприйняття». Третя ланка – це ідеї, міркування, уява, мріяння. А на найнижчому рівні знаходяться рухові збудження, погано пристосовані, безкорисливі.

Отож, Жане вказував на ієрархічність психічних явищ, розуміючи під цим не просто зміну однієї ланки іншою, а процес складної взаємодії, синтезу психічних образів. Цей підхід спростовував ідею Спенсера про те, що людська свідомість у кожен момент містить тільки одне явище, а психічне життя полягає в їхній послідовній зміні. Жане підкреслював, що всі люди в кожний момент часу мають різну кількість ідей. Психічне життя – це чергування явищ, причому кожне з них складається з безлічі елементарних фактів.

Під впливом різних чинників (втоми, душевного потрясіння) у суб'єкта спостерігається зниження психологічної активності. При цьому вищі явища, наприклад, вольові дії, стають

неможливими, а нижчі зберігаються і розвиваються на місці вищих, тобто відбувається заміщення. При цьому зникають практично всі соціальні функції, пов'язані із взаємодією з іншими людьми, тому що їх виконання вимагає великої напруги.

Жане також увів у психологію таке важливе поняття, як *звуження поля свідомості. Поле свідомості* – це найбільша кількість простих чи порівняно простих образів, які одночасно можуть знаходитися в одній і тій те свідомості. Вундт називав це «пунктом внутрішнього погляду». Поле свідомості може змінюватися відповідно до поля зору. Воно не однакове у всіх людей і не залишається завжди незмінним в одного і того ж суб'єкта. Звуження поля свідомості – це психічна слабість, що полягає у зменшенні кількості усвідомлених явищ. На думку Жане, обмежене поле свідомості властиве хворим людям і дітям. У дітей це виявляється в переривчастих діях, хвилинному гніві чи сльозах, а у хворих – у неуважності чи зосередженні свідомості на будь-якому одному пункті, забуванні про присутніх та ін. Звуження поля свідомості відповідає рудиментарній психіці.

Дослідження причин звуження поля свідомості спонукало Жане до аналізу важливого для психології питання про *співвідношення свідомого і несвідомого в людській психіці.* Він сформував свою концепцію психіки, відмінну від відомої теорії Фройда. Вивчення пацієнтів із різними психічними захворюваннями довело, що психічні розлади впливають на збудження окремих функції, при цьому спостерігається дисоціація (розпад, розкладання) або недавно створеної функції, або давньої. В умовах дисоціації давня функція, яку Жане відносив до підсвідомості, залишається майже недоторканою. Функції, що знаходяться в області несвідомого, відокремлені від особистої свідомості. Іншими словами, під *несвідомою дією розуміється такий акт, який має усі ознаки психічного акту, за винятком того, що він ніколи не усвідомлюється суб'єктом, який його виконує*. Наприклад, спогади залишаються, незважаючи на амнезію, мова і ходіння виявляються у сні, незважаючи на мутизм і параліч у стані неспання. Відтак зовнішнім діям властива розумність, хоча і здійснюються поза нормальною свідомістю суб'єкта.

Свідомість пов'язана з реальністю і виявляється в активній діяльності. Ця діяльність становить синтетичну, з'єднує кілька явищ в одне нове, відмінне від них. При цьому є два способи пізнання явищ: безособистісне відчуття й особисте сприйняття. Свідоме відчуття – це складне ціле, у якому комбінуються психічні елементи, які відповідають простим рухам. Відчуття організуються в більш складні стани – загальні відчуття, останні поєднуються між собою й утворюють у кожний момент особливу єдність, яка називається ідеєю про особистість. Інші психічні комбінації утворюють різні поняття зовнішнього світу. Однак, головними чинниками, що визначають особистість людини, на думку Жане, є *два види психічної діяльності – творча і консервативна*. Творча діяльність синтезує сприйняття в судження, загальні поняття, художні, моральні чи наукові концепції. Консервативна ж намагається зберігати і повторювати інформацію (асоціація ідей, пам'ять). Фізичне здоров'я і гармонія духу залежать від поєднання цих сторін психіки – творчої і консервативної.

Поряд із дослідженнями психіки, на основі залучення даних психіатрії, в цей період у французькій психології виникла школа, яка основним пріоритетом обрала вивчення соціальних контактів. Якщо в першому випадку для дослідження закономірностей формування психіки застосовувався клінічний метод, то в іншому – вивчення людей у різних соціальних ситуаціях, зокрема кроскультурні дослідження.

Засновником цього напряму, що отримав назву французької соціологічної школи, став **Е. Дюркгейм (1858–1917)**. Розвиваючи позитивістську концепцію Конта, він прагнув створити об'єктивну соціологію як науку про суспільство, що вивчає особливу духовну реальність. Він увів термін «соціологізм», під яким розумів неможливість зведення соціальної реальності до біологічних і психологічних явищ. Суспільні явища необхідно пов'язувати з особливим соціальним середовищем, із визначеним типом суспільств, знаходячи в його характеристиках причини феноменів, що вивчаються.

Е. Дюркгейм підкреслював, що суспільство складається з індивідів, але це не просте поєднання частин. Суспільства немає

там, де є тільки індивіди. Над індивідом є вища духовна влада – колектив. Метою колективного життя, на його думку, є інтеграція індивідів у співтовариства, які наділені моральним авторитетом, тому здатні виконувати виховну функцію.

Індивід має потребу в суспільстві, тому що в згуртованому колективі людина «бере участь в колективній енергії, знаходить у ній підтримку в хвилини слабкості». Тому, як зазначав Дюркгейм, у групі люди можуть навіть пожертвувати своїми інтересами заради загальної мети, а інтелектуальний розвиток часто пов'язаний з прагненням виконати своє соціальне призначення, тобто вищі форми людської діяльності мають колективне походження.

Аналізуючи відносини між особистістю і соціальною солідарністю, вчений підкреслював, що індивід, стаючи дедалі автономнішим, водночас більше залежить від суспільства, причому ці процеси відбуваються паралельно. На основі своїх досліджень учений зробив висновок про те, що в основі формування суспільства знаходиться *механічна й органічна солідарність*. *Механічна – це солідарність унаслідок подібності.* За панування в суспільстві цієї форми єднання індивіди майже не відрізняються один від одного. Вони відчувають ті ж почуття, мають ті ж цінності. Суспільство згуртоване тому, що індивіди ще не диференційовані. Такий організм характерний для ранніх первісних суспільств.

За *органічної солідарності згуртованість заснована на соціальній диференціації.* Індивіди не схожі один на одного, проте можуть співіснувати один із одним, працювати, приймати цінності іншого. Цей тип суспільства характерний для сучасних цивілізацій, культурних суспільств, основна характеристика яких – існування високої моралі, якій підкоряються всі, незалежно від віросповідання, місця проживання та ін.

Відтак виникає головна ідея Е. Дюркгейма про те, що *колективна свідомість відрізняється від індивідуальної, тому що розвивається за своїми законами, а не є результатом чи вираженням індивідуальних свідомостей.* Під *колективною свідомістю він розумів «сукупність загальних вірувань і почуттів, притаманних у*

середньому членам будь-якого суспільства». Так він зробив висновок про те, що індивід виникає із суспільства, а не суспільство з індивідів, оскільки властивості соціальної системи не можуть бути пояснені сукупністю елементів чи зведені до неї.

Колективне, як і психічне життя індивіда, складається з явищ. Індивідуальні і соціальні явища порівнюються між собою, тому що в обох сферах – соціальній і психічній – виявляється один і той же закон. *Колективне явище – це особливий факт соціального життя, який визначає погляд на світ окремої особистості.* Воно є зовнішнім щодо індивідуальної свідомості, згодом поступово інтеріоризується ними.

Суспільство – це сукупність асоційованих індивідів і система, яку вони утворюють, видозмінюється залежно від їхнього розташування на території, від кількості й характеру способів спілкування і суспільної свідомості. Дуже важливі і соціальні явища, тобто найбільш характерні особливості колективного життя – релігійне вірування, обряди, правила моралі, правові розпорядження та ін. Вони обов'язкові, тому цей спосіб діяльності й мислення індивіда не створений ним, а виникає ззовні, із соціуму. Ці особливості, які встановлюються в конкретному співтоваристві відносин, і впливають здебільшого на характер колективних явищ.

Висловлені Дюркгеймом ідеї про розвиток колективної свідомості були використані під час вивчення традиційних культур відомим психологом, філософом і етнографом **Л. Леві-Брюлем (1857–1939)**.

У роботах «Первісне мислення» (1922), «Первісна душа» (1927) учений використовував багатий етнографічний матеріал про життя народів Африки, Австралії, Океанії, що знаходяться на різних етапах соціокультурного розвитку. Спираючись на висунуте Дюркгеймом поняття «колективне явище», Леві-Брюль стверджував, що різним соціально-історичним структурам відповідають певні типи мислення. З уваги на це положення він сформулював теорію про *два типи мислення – первісне і логічне.* У книзі «Розумові функції в низьких суспільствах» (1910) він

описав первісне мислення, характеризуючи його як містичне за змістом, паралогічне (дологічне) за способом організації: не чуттєве до протиріч і непроглядне для досліду. На відміну від мислення представника цивілізованого суспільства, воно не орієнтоване на встановлення логічних зв'язків, а підкоряється закону партиципації (причетність), відповідно до якого предмети поєднуються не за суттєвими властивостями, а за містичними якостям, які їм приписуються.

Л. Леві-Брюль підкреслював, що «пралогічне» і «логічне» мислення становлять не змінюючі одне одного стадії, але співіснуючі типи мислення. Пралогічне мислення, визначаючи зміст колективних явищ первісної людини, не поширюється на сферу особистого досвіду і практичних дій. Водночас у сучасному суспільстві, в якому домінує логічне мислення, зберігаються і сліди пралогічного, наприклад у релігії, моралі, обрядах. Відтак, у процесі історичного розвитку змінюється співвідношен-ня між первісним і логічним мисленням, причому частина останнього збільшується.

Погляди Дюркгейма і Леві-Брюля вплинули на концепції багатьох учених: М. Гальбовакса, Ш. Блонделя, деякою мірою навіть Ж. Піаже. Так, чимало характерних рис егоцентричного мислення, притаманного дітям, безсумнівно, подібні з описом пралогічного мислення Л. Леві-Брюля.

Вивченням соціальних контактів людей і їхнього впливу на психіку окремої людини займався також **Г. Тард (1843–1904)**. Він не погоджувався з концепцією соціологізму Дюркгейма, в основному з його думками про механізми формування колективних явищ. Концепція Тарда сформувалася під впливом робіт Льєбо і Шарко, котрі довели неабияке значення навіювання і гіпнозу в житті суб'єкта.

Тард запропонував концепцію, відповідно до якої *основою соціальних зв'язків особистості слугують три чинники: наслідування, винахід і опозиція* (протидія інноваціям). У книзі «Закони наслідування» (1893) він, зважаючи на логічний аналіз різних форм взаємодії, доводив, що серед цих чинників домінує

наслідування як основа присвоєння індивідом установок, вірувань, почуттів інших людей. Навіювані ззовні думки й емоції визначають характер душевної діяльності і у стані сну, і під час фізичної активності.

Групову поведінку Тард трактував як гіпнотизацію багатьох людей, засновану на імітації, а саме цю поведінку – як одну з форм сомнамбулізму. У роботі «Соціальна логіка» (1895) він зауважував: «…усе, що людина вміє робити, не навчаючись на чужому прикладі (ходити, їсти та ін.), належить до фізіологічних явищ, а володіння будь-якими предметами, переваги в їжі та ін. – результат соціального життя...». Він підкреслював, що в суспільстві наслідування має таке ж значення, як спадковість у біології. У результаті складних взаємодій виникають «винаходи», які також поширюються за законами наслідування.

Роботи французьких учених допомогли розширити предмет психології, включивши в нього не тільки несвідоме, але й колективну психіку. Найбільш важливим результатом їхніх досліджень стало усвідомлення нового чинника, що впливає на становлення психіки, – культури, історичного розвитку суспільства. Це дозволило виокремити людину як результат не тільки біологічного, але й культурно-історичного розвитку, показало нові аспекти взаємозв'язку психології з філософією, історією, соціологією. Збагатило психологічну науку і появу нових *методів дослідження психіки,* наприклад, *клінічного,* використавши матеріал патологічного розвитку, і кроскультурного, що дозволяв здійснити порівняльний аналіз розвитку психіки в різних народів.

Описова психологія. Своєрідний підхід до формування психологічної науки розроблений у теорії німецького вченого **В. Дильтея (1833–1911)**. Якщо всі описані напрями ґрунтувалися на розумінні необхідності формування експериментальної, емпіричної психології і розвитку її зв'язків з природничими науками, то Дильтей обстоював важливість її зв'язку з філософією (найперше з філософією Гегеля), відкидаючи пріоритет експерименту над спостереженням.

Дильтей був автором напряму, що отримав назву «філософія життя». Центральним у цій концепції стало поняття про

живий дух, що розвивається в різних історичних формах. З цих позицій вчений розробив проект створення нової, описової психології, який був викладений ним у роботі «Ідеї описової психології» (1894). Дильтей вважав, що описова психологія повинна існувати поряд із пояснювальною, яка орієнтується на науки про природу, і повинна стати основою наук про дух.

Відкидаючи традиційну метафізику, *Дильтей висловлювався і проти позитивізму, проти перенесення методів природознавчих наук у психологію, що має потребу у власному методі і власній методології.* У своїй критиці «пояснювальної» психології Дильтей підкреслював, що поняття причинного зв'язку взагалі не застосовується в області психічного (й історичного), оскільки тут у принципі неможливо передбачити, що виникне опісля досягнутого стану. Оскільки дати точне й об'єктивне обґрунтування отриманим під час досягнення особистісних переживань фактам практично неможливо, психологія повинна відмовитися від спроб пояснення духовного життя, обравши метою опис і аналіз психічних явищ, намагаючись зрозуміти окремі процеси із життєвого цілого. Саме такий підхід зробить психологію провідною, основною дисципліною для всіх наук про дух, усіх наук про людину.

Цей підхід у дещо іншому вигляді одержав на початку XX ст. назву ***психологізм.*** У його межах психологія розглядалася як методологія наук про духовне життя.

Свою психологію Дильтей називав описовою і розчленованою, протиставляючи опис – поясненню, розчленуванню, конструюванню схем із обмеженої кількості однозначно визначених елементів. Він виступав і проти традиційного для того часу асоціативного підходу до психіки, розуміння її як сенсорної мозаїки, що складається з елементів. Замість елементів він пропонував внутрішньо пов'язані структури, що лежать в основі душевних процесів, розвиток яких визначається метою. Цілісність і цілеспрямованість становлять, на думку Дильтея, специфічні риси виявів душі. Хоча саме ці якості не були ним запроваджені у психологію (про це говорили й інші вчені, наприклад

Брентано і Джемс), але принципово новим у концепції Дильтея було прагнення вивести їх не з органічного, а з історичного життя, з суто людських видів діяльності, які відрізняються втіленням переживань у творах культури.

Одним із центральних у його теорії стало поняття *переживання.* Воно виступало не у вигляді елементу свідомості, а у вигляді внутрішнього зв'язку, невіддільного від її втілення в духовному, надіндивідуальному продукті. Тим же індивідуальна свідомість співвідносилась зі світом соціально-історичних цінностей, зі світом духовності. Важливою поєднувальною ланкою і між культурою і людиною, і між окремими науками (філософією, історією, психологією) стала *герменевтика,* чи *вчення про тлумачення,* що у теорії Дильтея було засобом відтворення неповторних культурних світів минулого.

Унікальний характер об'єкта дослідження (духовний світ), на думку вченого, визначав і унікальність методу. Ним слугує не пояснення явищ у прийнятому натуралістами змісті, а *розуміння, осягнення.* Він зауважував, що «природу ми пояснюємо, а духовне життя посягаємо». Збагнення ґрунтується на аналізі безпосередніх переживань «Я». Воно істотно відрізняється від інтроспекції, оскільки відкриває зміст не тільки свідомого, але й несвідомого. Це інтуїтивне почуття допомагає зрозуміти, а згодом описати сенс життя, включивши суб'єктивні переживання в контексті культурного середовища, у якому живе людина. Орієнтація Дильтея на несвідомі духовні, моральні переживання, які становлять суть людської особистості, дала підставу С. Л. Рубінштейну назвати його *психологію «вершинною»,* на відміну від «глибинної» психології Фройда, яка розглядала в несвідомому лише біологічні потяги.

Ідея Дильтея про зв'язок окремої особистості з духовними цінностями, накопиченими людством, була розвинута його учнем **З. Шпрангером (1882–1963)**. Як і Дильтей, він вважав, що провідним методом дослідження духовного життя є розуміння, тобто безпосереднє збагнення смислу психічних явищ. Водночас, прагнучи до більш об'єктивного збагнення психічного жит-

тя, центральним у своїй концепції він зробив не переживання, а духовну активність «Я», у якій реалізуються смислові зв'язки зі змістом визначеної культури, які виражені в системі цінностей конкретної людини. Відтак, суб'єктивні переживання людини розглядалися в їх співвідношенні з надіндивідуальними сферами об'єктивного духу.

У праці «Форми життя» (1914) Шпрангер доводив, що основним завданням психології є дослідження зв'язку індивідуальної духовної структури людини зі структурою «об'єктивного духу», тобто вивчення основних типів спрямованості людини, які він і назвав «формою життя». В основі цієї спрямованості лежить переважаюча орієнтація на ті чи інші цінності.

Науковець виокремив шість основних типів об'єктивних цінностей: *теоретичні* (область науки, проблема істинності), *економічні* (матеріальні блага, корисність), *естетичні* (прагнення до оформлення, до самовиразу), *соціальні* (суспільна діяльність, спрямованість до чужого життя), *політичні* (влада як цінність), *релігійні* (сенс життя). В кожній людині можуть бути представлені орієнтації на всі ці типи цінностей, але в різній пропорції, якась (чи якісь) з них при цьому домінуватиме. Це домінування і визначає переважну форму життя людини, сферу її діяльності і переживань. З уваги на те, яка група цінностей домінує, Шпрангер вирізняв відповідно *теоретичну людину, економічну, соціальну, політичну і релігійну*. Форма життя становить внутрішню, духовну освіту, тому для більш повного розвитку особистості дорослий повинен вгадати цю форму у дитині й навчати її, зважаючи на те, яка діяльність для неї буде пріоритетною.

Описова психологія показала нові можливості побудови психології як гуманітарної науки, відкрила недоліки суто природничо-наукової орієнтації психології, яка переважала у той час. Деякі з них стали більш очевидні з часом, але в той момент пріоритетність об'єктивної, експериментальної психології була настільки промовиста, що докори і побоювання Дильтея більшість психологів не сприйняли. Поширенню його поглядів перешкодила й обмеженість підходу Дильтея, який не бачив нові

перспективи, що відкривають перед психологією експеримент, і зв'язок із точними науками.

Майже всі школи, що виникли на межі XIX–XX ст., проіснували недовго, їх заміна була продиктована об'єктивними обставинами. Попри їхню новизну вони були ще пов'язані зі старою, асоціативною психологією, у суперечках із якою вони і сформувалися. Водночас їх поява та дискусії, що виникали під час одержання результатів нових досліджень, указували на нагальну потребу психології сформувати новий підхід до розуміння психічного, нову методологію вивчення психіки, що і призвело до появи тих шкіл, які визначили психологію в XX ст.

Питання для семінару

1. Структуралізм. Вюрцбурзька школа. Функціоналізм.
2. Французька психологічна школа.

Питання для самостійної роботи

1. Теорії представників Вюрцбурзької школи.
2. Побудова психології в структуралізмі, функціоналізмі й описовій психології.
3. Загальне і відмінне в американському та європейському функціоналізмі.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології XX століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вст. ст. В. О. Титаренка, Т. М. Титаренко. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003 – 992 с.; іл.

2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / А. Адлер. – М.: Наука, 1995. – 163 с.

3. Выготский Л. С. Вопросы теории и история психологи / Л. С. Выготский // Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – 589 с.

4. Вундт Б. В. Проблемы психологии народов / Б. В. Вундт. – М.: Космос, 1998. – 136 с.

5. Гартли Д. Избранные сочинения / Д. Гартли. – М.: Наука, 1934. – 375 с.

6. Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. / Т. Гоббс. – М.: Мысль, 1964. – 622 с.

7. Ждан А. Н. История психологи: от античности к современности / А. Н. Ждан. – М.: Знак почета изд-ва МГУ, 1999. – 346 с.

8. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – 294 с.

9. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – М.: Наука, 1983. – 399 с.

10. Ламетри Ж. Избранные сочинения / Ж. Ламетри. – М.; Л., 1925. – 511 с.

11. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. / Д. Локк. – М.: Норма, 1966. – 530 с.

12. Лейбниц Г. В. Сочинения: В 4 т. / Г. В. Лейбниц. – М.: Мысль, 1982. – 554 с.

13. Марцинковская Г. Д. История психологии / Г. Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 554 с.

14. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М.: Рефл-бук, 1997. – 138 с.

15. Московичи С. Век толп / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. – 480 с.

16. Мірчук І. Світогляд українського народу / І. Мірчук // Наук. збірник ІВУ. – Прага, 1942. – 238 с.

17. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: у 2 т. / за ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. Школа. 1955. – 260 с.

18. Павлов І. П. Умовний рефлекс / І. П. Павлов // Вибрані твори. – К.: АН УРСР, 1949. – 403 с.

19. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. Т. 1, 2. – 416 с.

20. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1997. – 528 с. 1997.

21. Солсо Р. Л. Когнитивная психология / Р. Л. Солсо. – СПб.: Питер,. 1996. – 589 с.

22. Франк С. Л. Предмет знания. Душа человека / С. Л. Франк. – СПб.: Наука, 1995. – 656 с.

23. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 108 с.

24. Фройд З. Введение в психоанализ: лекции / З. Фройд. – М.: Наука, 1991. – 487 с.

25. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогрес, 1990. – 187 с.

26. Челпанов Г. И. Мозг и душа / Г. И. Челпанов. – М.: Изд. 9, 1912. – 336 с.

27. Юнг К. Психологические типы / К. Юнг. – М.: Ювента, 1985. – 285 с.

28. Юнг К. Археотип или символ / К. Юнг. – М.: Ренессанс, 1997. – 208 с.

29. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

30. Ярошевский М. Г. Психология XX века: учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1994. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ 13
Тема 12
Розвиток галузей психології

План

1. Основні теорії в галузі соціальної психології
2. Зародження й розвиток етнопсихології
3. Зародження та розвиток знань із вікової психології
4. Диференційна психологія

1. Основні теорії в галузі соціальної психології

Думку про те, що соціальна психологія має нетривалу історію, але багате минуле, підтримують, напевно, більшість соціальних психологів, незалежно від їхніх теоретичних уподобань. Це традиційно для історико-гносеологічних оглядів у окресленій галузі психології. Значною мірою подібна узгодженість думок визначається тим, що проблема соціальної детермінації різних психологічних реальностей має багатовікові традиції, причому не тільки вчення, але й сумніви.

Історія цього гуманітарного знання розпочинається від Арістотеля й Платона, Гоббса й Локка, Дюркгейма й Тарда й сягає сучасності. Предмет соціальної психології як самостійної науки формувався в основному через спроби відповісти на ці питання. Й у цьому розумінні «багатство минулого» соціальної психології визначається західноєвропейською традицією постановки проблеми людини.

В античній філософії виникають два діаметрально протилежні підходи до вирішення питання про взаємовідносини індивіда й суспільства, представлені поглядами Арістотеля й Платона. Філософію Арістотеля загалом називають «соціологічно орієнтованою», оскільки мислить розглядає людину як «соціальну тварину». Основоположним аспектом його світоглядної концепції був індивід як джерело усіх соціальних форм. Платон у своїх працях «Держава» та «Закони» висловлює зовсім

іншу точку зору: суспільство у нього є первинною, незалежною змінною, що зумовлює розвиток особистості. Розглядаючи соціальну поведінку людини, він зважав на її фізіологічну природу, що об'єднує три частини: голову, серце й живіт. Залежно від переважання тієї чи іншої частини розрізняються й індивідуальні характери людей та їхнє призначення в суспільстві. Так, у філософів переважає розум, у воїнів – воля, мужність, у ремісників – тілесні потяги. З огляду на подібні засади Платон розрізняє й окремі народи.

У подальшому проблема співвідношення соціального й індивідуального урегульовувалася різними дослідниками з наголосом або на «соціоцентризмі», або на «індивідуалізмі».

Під впливом традицій християнства та розвитку капіталістичних відносин суспільну думку поступово розпочала опановувати ідея індивідуалізму. Це виражалося, зокрема, в тому, що головним напрямом соціальних розробок стає потік рушійних сил поведінки індивіда, які, на думку мислителів, зумовлювали утворення, розвиток і функціонування суспільства, держави, її політичного й економічного життя.

Самі ж рушійні сили вчені уявляли неоднаково. Т. Гоббс, відомий англійський філософ XVII ст., вбачав їх у прагненні людини до влади. А. Сміт, один із засновників класичної політичної економії, – у симпатіях і прагненні до задоволення власних інтересів. Ще один англійський філософ І. Бентам головним принципом поведінки вважав принцип корисності, задоволення, добра. Індивідуальні (приватні) інтереси він розглядав як єдино реальні, а суспільні, на його думку, є сукупністю індивідуальних інтересів.

Водночас не була забута і «соціоцентрична» традиція Платона. У різних варіантах вона тлумачилась відомим італійським політичним діячем і мислителем Н. Макіавеллі, французьким філософом, соціологом та економістом П. Прудоном та ін.

У XVIII ст. у працях Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, К. Гельвеція та інших мислителів знаходимо численні (хоч і розрізнені, проте часто й непослідовні) висловлювання щодо

поведінки людей у суспільстві, впливу, який вони здійснюють один на одного, їхніх традицій та звичаїв. Чимало з висловлених ними думок сформували підґрунтя для перших соціально-психологічних концепцій, виокремлення соціальної психології в самостійну галузь знань, становлення та розвитку її певних етапів і напрямів.

У середині XIX ст. спостерігається значний прогрес у розвитку низки наук, які пояснювали різні процеси суспільного життя. Це, зокрема, мовознавство, антропологія, етнографія, археологія, кримінологія та ін. У суспільстві виникає потреба виділення нового класу проблем, які не належали до компетенції жодної з існуючих наук. Ця потреба виявилася і в розвитку соціології та психології. На думку Т. Шибутані, соціальна психологія стала незалежною тому, що спеціалісти різних галузей знання були не в змозі вирішити деякі свої проблеми. У той період у психології панували ідеї асоціонізму, тому психологія розвивалася переважно як психологія індивіда. Інтерес до соціально-психологічних проблем лише зароджувався в руслі основних теоретичних концепцій.

Прогрес суспільних наук у середині XIX ст. сприяв виокремленню соціології в науку, основоположником якої вважається французький філософ-позитивіст Ог'юст Конт. Найперше соціологи намагалися пояснювати соціальні явища за допомогою законів, запозичених з інших галузей знань. Спроба такого пояснення за допомогою біологічних законів була безрезультатна, і це змусило вчених дотримуватися законів психології як пояснювальної моделі для соціальних процесів. Спершу це була редукція до індивідуальної психіки (Г. Тард), але коли такі спроби продемонстрували свою неспроможність, соціологи розпочали зводити закони соціального життя до законів колективної психіки. Формується особливий психологічний напрям у соціології, засновником якого став Л. Уорд. Його головні ідеї викладені в працях Ф. Гіддінгса, на думку якого, соціальний факт є соціальним розумом. Тому його дослідження повинна здійснювати «психологія суспільства», або, що те саме, соціологія.

Психологічний напрям у соціології виявився доволі життєздатним. Це мало позитивні та негативні наслідки. Поряд із цікавими знахідками, які стосувалися окремих характеристик психологічних аспектів соціальних явищ, значною мірою заплутаним виявилося питання про специфіку соціально-психологічного знання, що призвело до труднощів у розмежуванні психологічного напряму в соціології та соціальній психології.

Більшість спеціалістів з історії психології вважають, що сучасна соціальна психологія була започаткована такими теоретичними напрямами (концепціями), як «психологія народів», «психологія мас», теорія «інстинктів соціальної поведінки». Вони виникли в XIX ст. не випадково. Саме в цей час із особливою гостротою виявляються соціальні суперечності, пов'язані із закономірностями розвитку капіталістичного суспільства. З одного боку, – це розвиток продуктивних сил, формування націй, зростання численності населення, поява пролетаріату як реальної масової сили. З іншого, – посилення класової боротьби, загострення національних конфліктів, колоніальні загарбання, міждержавні війни.

Спробою науково пояснити ці суспільні явища і були згадані теоретичні розвідки.

Концепція «психології народів» виникла в Німеччині, її засновниками були німецькі вчені М. Лацарус, Г. Штейнталь і В. Вундт. 1860 р. вийшов перший номер «Журналу психології народів і мовознавство», в якому опублікована стаття М. Лацаруса та Г. Штейнталя «Вступні міркування про психологію народів». 1863 р. В. Вундт під впливом їхніх ідей виклав у книзі «Лекції про душу людини і тварин» своє розуміння психології народів. Максимально його ідеї розвинулися в «Психології народів» (1900 р.).

Спираючись на вчення Г. В. Ф. Регеля про «об'єктивний дух», М. Лацарус і Г. Штейнталь стверджували, що сутність людини полягає в її суспільному бутті, тільки у взаємозв'язку із собі подібними вона може стати тим, ким має бути. Головна сила історії, на їхню думку, – народ, або «дух цілого», який

виявляється в мистецтві, релігії, міфах, звичаях тощо. Індивідуальна свідомість є лише його продуктом, ланкою деякого психічного зв'язку. Зважаючи на це, в основу концепції «психології народів» В. Вундт поклав ідею про деяку наднидивідуальність душі, її наднидивідуальну цілісність, яка й становить народ, націю. Душа чи дух конкретного індивіда – це лише частина народної душі, психологія якої виражена у мові, міфах, звичаях, релігії, фольклорі. Проте твердження, що ціле (психологія народу) більше, ніж сукупність його частин (психологія індивіда), не пояснювало своєрідність ні індивідуально-психологічного, ні соціально-психологічного.

Прибічником концепції «психології народів» був також професор Харківського університету, філолог-славіст О. О. Потебня, який розвивав ідею про єдність мови народу та його духовних особливостей. Психологія народів, зазначав він у книзі «Думка і мова», повинна показати можливість відмінності національних особливостей і будови мов як наслідку загальних законів народного життя. Для О. О. Потебні характерний історичний підхід до аналізу мислення народу, його мови. Саме слово, на думку вченого, є головним етноформувальним і водночас етнодиференціювальним чинником, тому втрата народом своєї мови означає втрату національної своєрідності. У творах О. Потебні була здійснена спроба подолати дуалізм соціального та індивідуального за допомогою мови як засобу спілкування.

Незважаючи на деякі розбіжності у міркуваннях представників цього напряму, можна виокремити головну ідею концепції: психологія перетинається з феноменами, які існують не в індивідуальній свідомості, а в свідомості народу. Тому є необхідність у спеціальному розділі науки, який висвітлюватиме зазначені проблеми.

Оцінюючи загалом концепцію «психології народів», можна сказати, що вона радше була етнопсихологією, ніж соціальною психологією. Розвиваючись у руслі «соціоцентричного» підходу, вона абсолютизувала суспільний (колективний) бік буття людини на шкоду своєрідності, неповторності Індивідуального.

Засадничою стосовно концепції «психології мас» була ідея співвідношення соціального та індивідуального. Головними її представниками були французький соціолог і юрист Г. Тард, французький соціолог Г. Лебон, італійський юрист С. Сігеле.

Натовп і масові явища завжди привертали увагу політичних діячів, представників громадської думки. Явища симпатії, наслідування, навіювання, поведінки особистості в натовпі, взаємодії лідера та маси на зламі XIX–XX ст. були предметом ретельного вивчення учених із різних країн.

Г. Тард у праці «Закони наслідування» (1890) рушійною силою психології і всього соціального розвитку визначав наслідування, яке виконує у суспільному житті таку ж роль, як спадковість у біологічному.

1895 р. була видана книга Г. Лебона «Психологія народів і мас», де він виокремлював чинники, що зумовлюють напрям суспільного руху: душа раси, вплив вожаків, наслідування, навіювання і взаємне зараження, а також головні ознаки маси – знеособленість, втрата інтелекту та особистої відповідальності, домінування почуттів. Маса за природою невпорядкована, хаотична, тому їй потрібен вождь, роль якого може виконувати «еліта». Висновки, які ґрунтувалися на спостереженнях за поведінкою людей у масі в умовах паніки, були екстрапольовані на всі масові дії.

Того ж 1895 р. опублікована праця С. Сігеле «Злочин маси». У ній вчений звертає увагу на афективні моменти і розглядає масу як ірраціональну, сліпу силу, де «втрачається контроль» за власними діями.

Концепція «психології мас» стає підґрунтям для створення перших підручників із соціальної психології. Як визнає більшість дослідників, першими підручниками з соціальної психології були праці американського соціолога Е. Росса «Соціальна психологія» та англійського (згодом американського) психолога В. Мак-Дугалла «Вступ до соціальної психології», які були надруковані 1908 р. Дата виходу цих підручників вважається роком виникнення соціальної психології як науки.

Засадничою в соціально-психологічній теорії Е. Росса є проблема соціального контролю як навмисного впливу суспільства на поведінку людини, на відміну від неусвідомлюваного соціального впливу. Він розрізняв зовнішній і внутрішній механізми контролю: перший ґрунтується на почуттях і етичний за характером, коли суспільні цінності стають інтегральною частиною особистості, інший – на силі й авторитеті і є політичним (закони, освіта тощо).

Особливе місце в аналізі психології мас посідають погляди З. Фройда та його послідовників.

Соціально-психологічні уявлення про групові процеси найповніше виражені в праці З. Фройда «Масова психологія та аналіз людського Я» (в англійському варіанті ця праця називається «Групова психологія і аналіз Его»). Аналіз проблематики групової психології засновника психоаналізу не був випадковий і ґрунтувався на накопиченому ним досвіді. Його вплив на розвиток соціальної психології на Заході нині визнають усі видатні соціальні психологи, зазначаючи його ім'я серед таких засновників цієї науки, як Г. Тард, В. Мак-Дугалл, С. Сігеле та Г. Лебон.

У дослідженні згаданих проблем З. Фройд вперше виходить за межі психології особистості. Окрім того, його цікавила не психопатологія, як у попередніх працях, а нормальна, здорова особистість, її структура та рушійні сили поведінки.

Але під час розгляду питання групової психології З. Фройд та його послідовники все-таки акцентувати на методології психоаналізу, екстраполюючи поняття та принципи, розроблені в практиці лікування неврозів, на сферу соціально-психологічних явищ. Основною інтерпретації міжособистісних і міжгрупових відносин були психологічні механізми такої групи, як сім'я, сили, які пов'язують людей у групу, лібідо, ідентифікація, комплекси, що зумовлюють ставлення дитини до своїх батьків. Особливо це стосується аналізу взаємин лідера та маси.

Будь-яка соціальна група розглядалась як сукупність індивідів, які вважають лідера своїм ідеалом. Іншими словами, індивіди замінюють свій ідеал «Я» масовим, що втілюється у вожді. Якщо вождь у психології натовпу є суб'єктом своїх дій,

свідомий вольовий акт якого полягає в нав'язуванні іншим свого образу, то це уможливлюється за особливого стану людей у натовпі.

Ідентифікація одного індивіда з іншим відбувається завдяки і насамперед тому, що вони (індивіди) ідентифікують себе з лідером як своїм ідеалом. Згідно зі схемою З. Фройда, відносини з лідером формується за аналогією відносин дитини з батьком («Едипів комплекс») – батько викликає в дитини-хлопчика почуття страху та ненависті. Ідентифікація з лідером є одночасно і механізмом захисту проти ворожих почуттів до нього.

Ще однією спробою вирішити дилему «соціальне-індивідуальне» з позицій індивідуалізму була теорія інстинктів соціальної поведінки В. Мак-Дугалла та його послідовників. У «Вступі до соціальної психології» вчений підкреслює, що рушійною силою соціальної поведінки людини є так звані інстинкти (пізніше він визначав їх як «схильності», «прагнення»).

Під інстинктом розумілися внутрішні, успадковані прагнення до цілеспрямованих дій. Тому психологію В. Мак-Дугалла інколи називають «гормічною» (від грец. «горме» – прагнення, поривання). Кожному інстинктові, на його думку, відповідає певна емоція, наприклад інстинктові втікання – емоція самозбереження, інстинктові боротьби – емоції гніву і страху. Емоція з короткочасного стану перетворюється на почуття, яке є стійкою й організованою системою схильностей до дії, що й визначає «інстинкт поведінки». Отже, поведінка людини як соціальної істоти жорстко регулюється певним набором успадкованих, неусвідомлюваних індивідом інстинктів.

Підсумовуючи викладені головні концептуальні засади соціальної психології, можна зробити такі висновки:

1. Жодна з цих теоретичних концепцій не змогла адекватно вирішити системотвірну проблему соціальної психології співвідношення соціального та індивідуального.

2. У концепції «психології народів» абсолютизувалися існування «надіндивідуальної душі», принцип «колективістського» урегулювання суперечностей між людиною та суспільством.

3. Прихильники концепції «психології мас» ототожнювали соціальне (колективне) з ірраціональними руйнівними силами, абсолютизуючи індивідуальність еліти, вождів як гарант розуму, порядку та прогресу.

4. Соціально-психологічне вчення про інстинкти розглядало поведінку людини, соціальні зв'язки, форми суспільного життя як похідні від природжених (біологічних) здібностей індивіда.

Також треба визнати, що ці концепції слугували підґрунтям для переходу соціальної психології на інший, якісно новий рівень, пов'язаний із перетворенням соціальної психології на емпіричну, експериментально-прикладну науку.

Експериментально-прикладний етап розвитку соціальної психології. Концепція «психології мас» пояснювала проблему управління як суб'єкт-об'єктне відношення. Суб'єктом виступав той, хто керував, – лідер, вождь, еліта; об'єктом – той, ким керували, – маси. На цих ідеях ґрунтувалися тогочасні теорії держави, управління, влади.

Розвиток економічних відносин капіталізму, коли робоча сила стає товаром, а отже з'являється можливість вибору місця роботи, призводить до зміни відносин між об'єктом і суб'єктом управління. Централізований державний апарат вже не може діяти за старою схемою: «сила-підпорядкування». За умов конкуренції, постійного впровадження нових винаходів у виробництво, гонитви за максимальним прибутком потрібна була постійна раціоналізація виробництва і відтворення робочої сили з мінімальною вартістю. Це, своєю чергою, вимагало зміни сутності концепції управління, де ключовим стає поняття «продуктивність праці».

Сама ж продуктивність праці розглядається як похідна від оптимальної організації соціальних дій та відносин у суспільстві. На відміну від Г. Тарда, Г. Лебона та інших прихильників концепції «психології мас», які головний регулятор поведінки людей вбачали в діях лідера (еліти), представники нового напряму висунули іншу тезу. На їхню думку, єдиною силою, здатною впорядкувати стихію поведінки, є система

соціальних норм. Свідоме ставлення індивідів один до одного за умови дотримання певних норм забезпечує узгодженість між ними і порядок у суспільстві.

Нормативний порядок, тобто підпорядкування індивідуальної поведінки системі прийнятих у суспільстві норм, інтерпретується як реальність суспільства, як специфічно-соціальний чинник або соціальна поведінка.

Своєю чергою, соціальна поведінка розглядається як взаємодія двох або більше індивідів на підставі усвідомлених установок та орієнтацій, зумовлених суспільними нормами. У більшості випадків взаємодія пояснюється за допомогою понять, які прямо чи опосередковано збігаються з поняттям «комунікація». Остання означає здатність людей до взаєморозуміння і визначається їхніми уявленнями один про одного та про особливості довкілля. Отже, соціальна поведінка формується в процесі взаємовідносин людей і виявляється в поглядах, почуттях, настроях, уявленнях про себе та партнера із взаємодії. Основоположною моделлю соціальної взаємодії є акт взаємин будь-яких двох індивідів, тобто їхні міжособистісні відносини, які охоплюють мотиви та цілі діяльності, очікувані дії тощо.

Наука про соціальну поведінку сформувалась і набула поширення на початку 30-х років насамперед в американській індустріальній соціальній психології та соціології, її виникнення було зумовлене практичними завданнями підвищення продуктивності праці за допомогою ефективніших методів управління, удосконалення організаційних структур.

У науковому аспекті колізія індивіда й суспільства урегульовувалося як підпорядкування індивідуального нормативному, тобто соціальному.

Подальшим розвитком і конкретизацією концепції нормативного порядку (соціальної поведінки) були так звані *класична і неокласична теорії організації*. Вони виникли в 30-х роках у США і згодом стали підґрунтям практичного управління (менеджменту) в багатьох країнах. Популярність цих концепцій пояснюється не тільки тим, що їх використання сприяло безпо-

середньому підвищенню продуктивності праці, зміцненню існуючої організаційної структури, а й певним чином знижувало рівень суперечностей капіталістичної системи.

Засновником класичної теорії організації та управління в науці про виробництво став американський інженер **Ф. Тейлор**. Сутність його концепції наукового управління можна узагальнити у трьох головних тезах.

Перша – детальна розробка способів і прийомів трудової діяльності робітника. Розвиток наукової організації праці передбачає розроблення численних законів, правил, формул, які мають замінити особисті судження окремого робітника. На практиці це означало примусову стандартизацію методів, обов'язкове використання знарядь і жорстке врахування умов праці, розмежування функції планування і виконання, концентрація ініціативи в руках адміністрації.

Друга – зосередження уваги на чинникові мотивації, тобто суб'єктивному ставленні робітника до власної діяльності. Жодні зміни в організації праці не допоможуть, якщо робітник не переконаний в їхній корисності для себе. Такою користю-стимулом для робітника є насамперед гроші, тобто економічні мотиви.

Третя – орієнтація не на маси, а на кожного конкретного робітника. Ф. Тейлор принципово зважав на ізольованість, «атомістичність індивіда» в соціальному середовищі і негативно ставився, зокрема, до артільної праці.

Концепція наукового управління Ф. Тейлора – не лишень продукт його суб'єктивно-індивідуальних уявлень, а відображення соціально-економічних реалій тогочасного розвитку США. Чимало емігрантів із різних країн, політична роз'єднаність робітничого класу, етнічні та національні розбіжності, жорстока конкуренція, експлуатація робочої сили – все це було психологічним підґрунтям практики і теорії організації та управління такого типу.

Ще одним представником класичної теорії організації та управління був французький інженер А. Файоль. На відміну від Ф. Тейлора, який розглядав насамперед нижчі рівні організаційної структури, він аналізував адміністративну організацію

загалом як певну ієрархію рівнів. Спільними для обох дослідників є такі аспекти:

– аналіз соціальної організації як винятково формальної, тобто такої, що формується ззовні і диктує людям шаблон поведінки. Найменше його недотримання розглядається як порушення нормального стану, що шкодить ефективності праці;

– індивід у цій системі стає ізольованою одиницею, не пов'язаною з іншими, а власне організація є закритою, замкненою в собі структурою;

– мотивація праці робітника обмежується економічними стимулами, головним із яких є заробітна плата;

– визначається необхідність жорсткого поділу функцій на керівні та виконавчі, при цьому між управлінцями і підлеглими розвиваються лише функціональні ділові стосунки.

Класична теорія організації виконала позитивну роль у пошуках способів раціональної організації виробництва, підвищенні його ефективності. Вона вперше порушила питання про дві функції управління, пов'язані, з одного боку, з регуляцією технологічного процесу, а з іншого, – з регуляцією людської діяльності. Однак обмеження аналізу організації роботи тільки директивними функціями спонукало до пошуку нових джерел підвищення продуктивності праці та нових засобів регуляції людської поведінки. Це стимулювалося й тим, що наприкінці 20-х і початку 30-х років XX ст. у США виникла жорстока економічна криза, яка трансформувалася в глибоку депресію.

Неокласична концепція організації, або теорія людських відносин. Головним принципом пошуку нових підходів до підвищення ефективності виробництва стала переоцінка ролі людського чинника в організації виробництва. Перші роботи у цьому напрямі розпочав 1923 р. професор Гарвардської ділової школи Е. Мейо.

Досліджуючи плинність робочої сили на текстильних підприємствах, Е. Мейо зробив висновок, що головною її причиною були не умови праці, як вважалося, а відсутність контактів між робітницями під час робочої зміни. Це істотно

впливало на їхню задоволеність роботою і було головною причиною плинності. Як «лікувальний» засіб, учений запропонував упровадити обов'язкові паузи для відпочинку впродовж дня. Це дало змогу робітницям спочатку перезнайомитися, а згодом, спілкуючись, утворити дружні компанії, що призвело до зменшення плинності кадрів. Е. Мейо так пояснював цей ефект: «Відбулася трансформація орди одиначок у соціальну групу».

1927–1932 рр. під час всесвітньовідомих хауторнських експериментів (Хауторн – місто в США, де знаходились підприємства Чиказької електротехнічної компанії) висновки Е. Мейо отримали нове підтвердження.

Найвідомішим серед цих досліджень був експеримент, предметом якого була продуктивність праці п'яти жінок-складальниць, які були розміщені в окремій кімнаті для дослідження і одержували зарплатню залежно від їх спільної продуктивності. Досліджувані реагували практично на кожну зміну умов експерименту (збільшення частоти і тривалості перерв для відпочинку та прийому їжі, або, навпаки, зменшення аж до повної заборони) незмінним підвищенням продуктивності праці. Сумарний результат експерименту полягав у тому, що впродовж перших 13 періодів продуктивність працівниць неухильно зростала, будучи більш-менш незалежною від діючого графіка перерв, поки не досягла 30–40% вище початкового рівня, зафіксованого до початку експерименту. Так, наприклад, із початком 12-го періоду робітниці не мали скороченого дня в суботу, а також двох планових перерв. Але результатом було підвищення продуктивності праці на 11%. Упродовж 13-го періоду кількість перерв була поновлена і робітниці стали одержувати на обід безкоштовні напої за рахунок компанії. Внаслідок цього продуктивність праці зросла на 4%.

Дослідники стверджували, що конкретні особливості графіка перерв та їх проміжки і ті експериментальні зміни, які вносилися в них упродовж 13-ти періодів, не мали жодного значення, а продуктивність праці збільшувалася за рахунок змін соціальних стосунків між робітницями і безпосереднім

керівництвом. Е. Мейо та його колеги вказували на те, що група з п'яти робітниць, розміщена окремо від інших, одержала особливий статус, що сприяло згуртованості. Не менш важливо і те, що члени цієї мікрогрупи несподівано відчули, що керівник виявляє до них більше уваги і робить це в більш товариській формі, вперше намагається одержати від них зворотний зв'язок, цікавлячись конкретними пропозиціями. Ці чинники разом із новою оплатою праці, яка залежала від продуктивності праці групи, а не фабрики загалом, призвели до того, що досліджувані розробили нові групові норми, які заохочували підвищення продуктивності праці, взаємодопомогу і позитивніше ставлення до керівництва.

Головним чинником було визнано згуртованість групи, її високий корпоративний дух, що виявлялося в активному спілкуванні поза роботою, у допомозі хворим колегам тощо. Крім того, учасники експерименту відчували постійну увагу дослідників. Це відображалося на виконанні ними своїх обов'язків. Іншими словами, було зафіксовано, що на поведінку людей впливають не лишень зміни фізичного середовища, а і його соціальне сприймання та інтерпретація. Відповідно зміна продуктивності праці є наслідком загальної адаптації робітників до зміни ситуації, як вони її розуміють.

Отже, дослідження Е. Мейо дали змогу глибше зрозуміти важливість суб'єктивного ставлення індивідів до роботи, умов праці, один до одного. Мотивація до праці та задоволеність нею постають тут насамперед як функції взаємин робітника з його партнерами по роботі, з групою загалом.

Хауторнський експеримент започаткував новий напрям в індустріальній соціології та соціальній психології, який отримав назву «теорія людських відносин».

Людські відносини розпочали розглядати найперше як безпосередні контакти членів соціальної організації. На відміну від концепцій Ф. Тейлора і А. Файоля, теорія людських відносин по-новому тлумачить єдність робітника та організації. У концепції Е. Мейо робітник є не тільки функціонером виробниц-

тва, а й людською істотою, особистістю зі своїми почуттями, прагненнями, настроями, сформованими соціальним оточенням. Стосунки «людина-людина», «людина-група» стають ключовими для розуміння трудової поведінки і продуктивності праці. Мотивація праці робітника вже не обмежується матеріальними цінностями – прибутком. Вони виконують певну роль, але значущими стають цінності соціально-психологічні: престиж, участь у спільних справах, стабільність становища. Група, первинний колектив перетворюються на джерело особистого успіху.

Первинна група посідає центральне місце в теорії людських відносин. Перші міркування про неї висловили німецький соціолог Г. Зіммель та американський соціолог Ч. Кулі. Саме Ч. Кулі ввів у соціологію та соціальну психологію поняття «первинна група», розуміючи під ним сім'ю, групу сусідів, неформальні об'єднання за місцем проживання. Г. Зіммель і Ч. Кулі одними з перших розпочали розглядати процес соціалізації особистості як зумовлений взаємодією з іншими людьми.

Було виявлено, що група здатна здійснювати доволі жорсткий контроль за трудовою поведінкою своїх членів. Так, на одному з підприємств, незважаючи на обіцяне підвищення платні, робітники не збільшували вироблення продукції. Дослідження довело, що виникла таємна змова робітників через побоювання, що адміністрація все ж зменшить платню і скоротить кількість працюючих. Зрештою група розробила свій кодекс поведінки, який регулював взаємини робітників між собою, з адміністрацією і керівництвом.

Крім того, була зафіксована внутрішня структура групи працюючих. Вона складалася з кількох малих груп по п'ять-шість осіб, яких об'єднували спільні інтереси, симпатії тощо. Ці групи мали свою систему статусів, взаємин, норм, які не передбачались офіційною організацією. Так був відкритий феномен неформальної групи, яка в теорії людських відносин збігалася з поняттям «первинна група» у Ч. Кулі.

Розглядаючи загалом неокласичну концепцію організації, можна зазначити, що вона зробила новий крок не тільки в кон-

кретних питаннях організації та управління виробництвом, а й у розумінні взаємодії соціального та індивідуального, а також у подоланні їх протиставлення. Робітник тут розглядається не як ізольована одиниця, а як особистість, яка входить у систему взаємодії з іншими людьми. У концепції Е. Мейо виникає, хоч і в нерозвиненому вигляді, поняття «спільний суб'єкт діяльності» – «неформальна група». Це означало відхід від традиційного індивідуалізму до визнання ролі взаємозалежності людей, їх співробітництва. Зовнішній контроль і пряме співробітництво в дусі тейлоризму змінюється регуляцією поведінки робітника через його суб'єктивні відносини із соціальним середовищем.

Водночас теорія людських відносин, як і попередні теорії, не вирішили чимало проблемних аспектів, які стосувалися взаємовідношення соціального та індивідуального. Соціальне в ній розглядається як набір міжособистісних контактів. Вони формуються і розвиваються за принципами і правилами, які лежать у сфері психічного як розуміння та уявлення людей один про одного. Цінність особистості для організації визначається залежно від того, наскільки вона орієнтована на пристосування до системи міжособистісних стосунків. Отже, теорія людських відносин залишилась у межах суб'єкт-об'єктної детермінації, хоча вона більшою мірою, ніж попередні концепції, враховує суб'єктивність та інтерсуб'єктивність людської поведінки.

З появою теорії людських відносин соціологія та соціальна психологія стають соціально релевантними науками, тобто здатними запропонувати способи урегулювання соціальних проблем.

Численні соціальні дослідження підтвердили прагматичну цінність теорії й практики людських відносин. Виконуючи соціальне замовлення, прибічники цієї теорії наполегливо шукали нові шляхи підвищення продуктивності праці. Через певний час це призвело до нових теоретичних узагальнень. Одночасно відбувся поділ соціальної психології на теоретичну і прикладну, або на академічну науку і таку, що безпосередньо вирішує проблеми замовника. Прикладні дослідження розпочали фінансуватися промисловістю, військовими відомствами, сферами бізнесу й політики.

Перехід в управлінні від зовнішнього контролю до регуляції соціальної поведінки через суб'єктивність та інтерсуб'єктивність, розуміння малої групи та особистості як психосоціальної реальності, замовлення на конкретні результати та рекомендації вимагали адекватного методичного вирішення цих проблем. Лабораторний експеримент і став тим методом, за допомогою якого, на думку соціальних психологів, можна забезпечити регуляцію і передбачуваність людської поведінки, моделювати і вимірювати вплив індивідів один на одного.

Розвиток соціальної психології в Радянському Союзі і Україні. Після революції 1917 року в усій системі суспільних наук у Росії розгорнулася широка дискусія стосовно філософських передумов наукового знання. У психології тривала дискусія про необхідність перебудови психологічної науки на засадах марксистської філософії. Російська психологічна думка ще до революції сформувала доволі усталену традицію і у галузі матеріалістичної орієнтації (І. М. Сєченов, В. М. Бехтерєв, М. М. Ланге, О. Ф. Лазурський та ін.), і в галузі ідеалістичної психології (Г. І. Челпанов). 1912 року Г. І. Челпанов створив при філософському факультеті Московського університету Психологічний інститут, який став центром наукових досліджень. Психологія виступала як самостійна експериментальна дисципліна.

Під час дискусії 1920-х рр. виникла тенденція до розробки нової матеріалістичної науки, що ґрунтується на марксистській філософії. Особливе місце в дискусії посідав Г. І. Челпанов. Не заперечуючи «поєднання» марксизму з психологією, він підкреслював необхідність поділу психології на дві частини: емпіричну, яка є природничо-науковою дисципліною, і соціальну, що ґрунтується на соціокультурній традиції. Підґрунтя для такого поділу справді існували, і Г. І. Челпанов вбачав їх у тому, що в Росії давно сформувалися передумови для побудови «колективної психології» або «соціальної психології». Інший бік програми Г. І. Челпанова був зумовлений його критичним підходом до необхідності переведення всієї психології

на засади марксизму. Соціальну психологію він визнавав тією частиною психології, яка повинна функціонувати на принципах нового світогляду. Водночас емпірична психологія, на думку вченого, залишаючись природничо-науковою дисципліною, взагалі не повинна бути пов'язана з будь-яким філософським обґрунтуванням сутності людини, зокрема з марксизмом.

Оскільки така точка зору формально визнавала права соціальної психології на самостійне існування, але ціною відлучення від марксистської філософії іншої частини психології, вона натрапила на опір психологів, які виступали за повну перебудову всієї системи психологічного знання. Найістотнішими слід вважати такі позиції:

1) В. А. Артемова: якщо вся психологія спиратиметься на філософію марксизму, на ідею соціальної детермінації психіки, вона загалом стане «соціальною»;

2) К. Н. Корнілова: збереження єдності психології в межах реактології шляхом поширення на поведінку людини принципу колективних реакцій, що заперечує необхідність «особливої соціальної психології»;

3) П. П. Блонського: соціальна психологія ототожнюється з визнанням соціальної зумовленості психіки, що також не вимагає «окремої» наукової дисципліни.

Особливе місце в дискусії належало В. М. Бехтерєву, який висунув ідею «колективної рефлексології», до предмета якої включаються: поведінка колективів, поведінка особистості в колективі, умови виникнення соціальних об'єднань, особливості їхньої діяльності, стосунки їх членів. Соціально-психологічний підхід слід забезпечити поєднанням принципів рефлексології (механізми поєднання людей в колективи) і соціології (особливості колективів та їх відносини з суспільством). Визначення предмета колективної рефлексології як «...вивчення виникнення, розвитку і діяльності зібрань та зборищ... які виявляють свою соборну співвідносну діяльність як ціле, завдяки взаємному спілкуванню один з одним індивідів, що до них належать» по суті було визначенням предмета соціальної психології. На думку В. М. Бехтерєва, колектив є цілим,

в якому виникають нові якості, можливі лише під час взаємодії людей. Однак ці взаємодії трактуватися доволі механістично. Особистість оголошувалася продуктом суспільства, але в основу її розвитку були покладені біологічні особливості, насамперед соціальні інстинкти. У контексті дискусії позиція Б. М. Бехтерєва протистояла позиції Г. І. Челпанова, зокрема щодо питання про необхідність самостійного існування соціальної психології.

Загалом підсумки дискусії виявилися для соціальної психології доволі драматичні: вона набула політичного спрямування, що і стало причиною її завершення, а щодо функціонування соціальної психології у соціалістичному суспільстві виникали сумніви. Незважаючи на суб'єктивне бажання її учасників побудувати марксистську соціальну психологію, це завдання в 20-х роках вирішено не було. Значною мірою це було зумовлено відсутністю чіткості в розумінні предмета окресленої науки. З одного боку, вона ототожнювалася з ученням про соціальну детермінацію психічних процесів, з іншого, – передбачалося дослідження особливого класу явищ, пов'язаних із колективом і зумовлених спільною діяльністю людей. У результаті розвинулося лише перше трактування предмета соціальної психології. Оскільки в цьому розумінні жоден самостійний статус для соціальної психології не передбачався, спроби побудови її як самостійної науки припинилися на тривалий час.

Говорячи про дискусію 1920-х рр., слід мати на увазі загальне тло розвитку соціальної психології в світі. Після Першої світової війни ця наука на Заході (насамперед у США) пережила період бурхливого розквіту і стала розвиненою експериментальною дисципліною. Загальна ізоляція радянської науки від світової також ставала фактом життя, тим паче в галузях, пов'язаних з ідеологією і політикою. Тому розвиток соціальної психології в світі у цей період був практично закритий для вітчизняних учених. Невдалі результати дискусії та закритість західних досліджень призвели до повного припинення обговорення статусу соціальної психології.

Після дискусії 1920-х рр. розвиток соціальної психології в Радянському Союзі у 20–30-ті роки характеризувався доміну-

ванням двох, не пов'язаних між собою, підходів до аналізу соціально-психологічних явищ – соціологічного та психологічного.

Найбільш відомими представниками соціологічного підходу вважаються М. О. Рейснер та Л. М. Войтоловський.

М. О. Рейснер, будучи спеціалістом із питань держави і права, у праці «Проблеми соціальної психології» (1925) робить спробу побудувати марксистську соціальну психологію шляхом прямого співвіднесення фізіологічного вчення І. П. Павлова з історичним матеріалізмом. Соціальна психологія, на його думку, повинна стати наукою про соціальні подразники та їх співвіднесення з діями людини. Він вважав масову поведінку людини зумовленою широким соціальним середовищем, до якого включав виробничі відносини, класи суспільства, рівень розвитку виробничих сил.

Л. М. Войтоловський у праці «Нариси колективної психології» (1924) висловлює думку про те, що предметом соціальної психології є психологія мас. Об'єктом його інтересів були особливості суспільного настрою, соціальної волі, психологія натовпу. Він розглядав низку психологічних механізмів, які реалізуються в натовпі і забезпечують особливий тип емоційної напруги, яка виникає між учасниками масової дії.

Представники психологічного підходу П. П. Блонський, К. М. Корнілов та інші головне завдання соціальної психології вбачали в дослідженні соціальної детермінації психіки людини. Власне, це були дослідження психології особистості, психічних процесів за умов безпосереднього контакту в малих групах.

Представники обох підходів у своїх дослідженнях намагалися спиратися на марксистську методологію дослідження суспільних явищ. Але механічне поєднання тез марксизму з панівними на той час у психології теоріями було неадекватне завданням розвитку соціальної психології.

Зазначимо, що в ті роки здійснювалися спроби поєднати соціологічний та психологічний підходи до аналізу деяких соціально-психологічних проблем. Найвиразніше це виявилось у працях В. М. Бехтерєва та В. О. Артемова.

В. М. Бехтерєв ще 1910 р. першим із російських психологів сформулював предмет і завдання соціальної психології, приділяючи чимало уваги вивченню таких явищ, як наслідування, навіювання, зараження. Одночасно з Ф. Олпортом і Ф. Меде він розпочав експериментальні дослідження у соціальній психології, причому на відміну від своїх західних колег не із штучними лабораторними групами, а з реальними, висловивши при цьому цікаві ідеї про колективні цілі та колективні дії, про ефект змагання, взаємодію та єдність членів колективу. Завдання експериментів, проведених В. М. Бехтерєвим, полягали у тому, щоб порівняти характеристики психічних процесів в умовах групової роботи і діяльності ізольованих один від одного індивідів. Зіставлення одержаних даних показало суттєвий вплив групи на особливості психічної діяльності її членів. Були виявлені також статеві, вікові, освітні й природні відмінності зрушень психічних процесів за умов групової роботи. Так, з'ясувалося, що група може стимулювати психічну діяльність одних своїх членів і водночас гальмувати діяльність інших. Результати цих експериментів були опубліковані 1924 року, вони стали відомими за кордоном і вважаються значущою віхою розвитку соціальної психології.

В. О. Артемов у книзі «Вступ до соціальної психології» (1927) зазначав, що поведінка людей завжди відрізняється залежно від того, до якої спільноти вони належать. За його спостереженнями, неорганізований натовп і організована демонстрація можуть складатися з одних і тих же людей, але їхня поведінка буде різною, бо неоднаковий характер цих спільнот. Одним із перших дослідник порушив питання про необхідність упровадження експерименту в соціальну психологію.

Взагалі для розвитку соціальної психології у 20-х роках характерною була практична, прикладна її спрямованість. Можна виокремити кілька проблем, які досліджувалися в той час.

Головною з них була проблема колективу, його впливу на особистість, взаємовідносини колективу та особистості. Вперше вона була порушена рефлексологами, але розроблялася і представниками інших напрямів у психології – педологами, психотехніками та ін.

Найбільше вплинули на вивчення проблем колективу праці педологів, зокрема О. С. Залужного та С. О. Аркіна. Педологія (від грец. paidos – дитина, logos – вчення) – напрям у психології та педагогіці, представники якого намагалися в дослідженні розвитку дитини об'єднати психологічні, анатомо-фізіологічні, біологічні та соціальні чинники. Але їх механічне поєднання не могло бути вельми результативним, проте в деяких працях містилися ідеї, які заслуговували на увагу і були розвинені пізніше.

Другим напрямом дослідження соціально-психологічних проблем була психотехніка. В її межах особливо інтенсивно розроблялися соціально-психологічні аспекти управління. Відомі його представники П. М. Керженцев та О. К. Гастєв вивчали особливості психологічних вимог до керівника, соціально-психологічну атмосферу колективу, його організацію, характеристики стилю керівництва. Окрім цього, предметом досліджень були також питання психологічного впливу – навіювання, зараження, наслідування (В. М. Бехтерєв, К.П. Ілатонов та ін.).

Підкреслимо особливий внесок у розвиток прикладних аспектів соціальної психології А. С. Макаренка. Головною метою радянського виховання він вважав формування колективіста, проголошуючи пріоритет колективу над особистістю. Ідеї А. С. Макаренка відповідали ідеології марксизму-ленінізму і мали неабиякий вплив на радянську педагогіку і соціальну психологію. Його вчення про колектив, стадії його розвитку, формування взаємин, типологію конфліктів та шляхи їх урегулювання, управління колективом не втратили свою актуальність і в наш час.

Але бурхливий розвиток соціальної психології в 20–30-х роках припинився у другій половині 30-х. Однією з причин цього стала фактична заборона рефлексології, педології, психотехніки без аналізу тих позитивних моментів, які містилися в окремих розробках представників цих течій. Крім того, в 30-ті роки панувала думка про те, що всі психічні явища – від відчуттів до характеру – є соціальними за суттю. Отже, спеціальна наука – соціальна психологія – не потрібна, її проблеми можуть бути вирішені на ґрунті загальної психології.

Іншою причиною гальмування соціально-психологічних досліджень у ці роки була загальна ідеологічна установка. Вважалося, що соціальна психологія і деякі інші науки (кібернетика, генетика), які інтенсивно розвивалися на Заході, за своїми методологічними принципами не відповідають завданням існуючої системи.

У 40–50-ті роки розробка соціально-психологічної проблематики здійснювалась у межах загальної, педагогічної психології та психології праці. Зокрема, це дослідження:

1) особливостей дитячого колективу та шляхів його формування;

2) соціально-психологічних механізмів, які впливають на процес виховання особистості в колективі (наслідування, змагання, особистий приклад);

3) соціально значущих рис особистості дитини та їх формування в колективі;

4) впливу взаємин у сім'ї на розвиток особистості дитини;

5) процесу формування особистості у виробничому колективі (цех, бригада, дільниця).

Ці дослідження ґрунтувалися, як правило, на вченні А. С. Макаренка про колектив, їх результати мали певне позитивне значення для розвитку дитячої та педагогічної психології. Водночас через обмеженість методичного апарату (бесіди, спостереження, аналіз документів) дослідження власне соціально-психологічних проблем не мало здійснюватися повною мірою.

Практичні потреби суспільства, розвиток самої психологічної науки, зміни в загальній духовній атмосфері суспільства, пом'якшення суспільно-політичного клімату в країні після тривалих років сталінського тоталітаризму порушило в 60-ті роки питання про відродження та розвиток соціальної психології. Цей етап відомий під назвою «дискусія 60-х років про соціальну психологію». Розбіжність думок у дискусії була пов'язана з участю в ній і психологів, і соціологів. Дискусія розпочалася 1959 р. статтею О. Г. Ковальова, опублікованою в журналі «Вестник ЛГУ». Головна полеміка стосувалася не лише кардинального питання

«бути чи не бути» соціальній психології, але й більш конкретного – про предмет соціальної психології та її «межі» з психологією та соціологією. Дискусія започаткувала конструювання соціальної психології як порівняно самостійної дисципліни. Всі точки зору можна згрупувати в кілька основних підходів.

Перший, поширений серед соціологів, стверджував соціальну психологію як науку про «масовидні явища психіки». Відтак, соціальна психологія повинна вивчати, з одного боку, особливості великих соціальних спільнот, якими є класи, соціальні групи; з іншого, – особливості формування суспільної думки, масових явищ, а також колективів.

Другий підхід, представлений переважно психологами, головним предметом соціальної психології вважав особистість, хоча контекст дослідження трактувався дослідниками дещо неоднозначне. Цей підхід вважався більш «психологічним», що і дає підґрунтя розглядати соціальну психологію як галузь психології.

Третій, «синтезуючий» підхід розглядав соціальну психологію як науку, яка вивчає і масові психічні процеси, і становище особистості в групі. Проблематика соціальної психології виявлялася доволі широкою: практично всі питання, що вивчалися в різних школах соціальної психології, входили до її предмета. Очевидно, таке розуміння найкраще відповідало потребам практики, тому виявилося найбільш прийнятним.

Визначення проблематики соціальної психології зовсім не означало згоди в розумінні її співвідношення з соціологією та психологією. Оскільки в соціології тривала доволі гостра дискусія щодо предмета, однозначну відповідь на питання про межі знайдено не було. Ці межі до цього часу невизначені і у світовій, і у вітчизняній соціальній психології. Одна з причин цього – у перетині проблемних галузей двох наук, зокрема соціології особистості та психології особистості, соціології малої групи і психології малої групи тощо. Питання про межі соціальної психології і загальної психології також не було вирішено повністю, хоча припускалося, що головна межа проходить по лінії особистість – особистість у групі.

Внаслідок того, що соціальна психологія стала психологічною дисципліною, її зв'язки з марксизмом формувалися за іншою моделлю, ніж у соціології. Марксизм не виступає як прямий ідеологічний диктат, а заявляє про себе як заломлений в загальнопсихологічній теорії деякий філософський принцип. Найпромовистіше це виявлялося в оцінці західних напрямів соціальної психології у вигляді критики «хибної методології». Вплив ідеології виявлявся і під час висвітлення деяких конкретних проблем – наприклад колективу, «соціалістичного змагання» тощо.

Проникнення марксизму в соціальну психологію через філософські засади загальної психології виявлялося насамперед у поширенні діяльнісного підходу (С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія) як важливого методологічного принципу. Головна ідея цього підходу, яка полягала в тому, що в ході діяльності людина не лише перетворює світ, але й розвиває себе як особистість, як суб'єкт діяльності, була застосована в соціальній психології щодо її предмета – групи. Зміст принципу діяльності розкривається в цьому випадку в розумінні діяльності як спільної, а групи як суб'єкта, що дає змогу вивчити її характеристики як атрибути суб'єкта діяльності. У зв'язку з цим «образ» соціальної психології набув деяких нових рис. Увага дослідників концентрувалась на вивченні реальних груп, визначилася логіка побудови предмета соціальної психології, зумовлена введенням принципу діяльності.

Результатом дискусії, в якій взяли участь відомі вчені В. М. Мясищев, Б. Д. Паригін, В. М. Колбановський, О. Г. Ковальов, Є. С. Кузьмін, К. К. Платонов та інші, стало повне визнання соціальної психології як самостійної галузі наукових досліджень і навчальної дисципліни, що зрівняло її статус з тим, який характерний для всього світового співтовариства. Завершення дискусії стало початком нового етапу розвитку соціальної психології в нашій країні.

У 60–70-ті роки розпочинається розвиток соціальної психології в Україні. Створюються кафедра соціальної та педагогічної психології в Київському університеті імені Тараса

Шевченка та відділи соціальної психології в Науково-дослідному інституті філософії АН України та Науково-дослідному Інституті психології України. У цих закладах, а також у вишах Харкова, Львова, Одеси та інших міст України, здійснюються перші соціально-психологічні дослідження та читання лекцій з проблем соціальної психології.

Сучасні дослідження соціальних психологів України спрямовані на вивчення не тільки традиційних проблем: взаємодії, спілкування людей у різних соціальних спільнотах, особливостей регуляції поведінки людей у соціальних групах, механізмів взаємовідносин, взаємовпливу тощо. Вони визначаються потребами, які зумовлені змінами в житті країни після проголошення нею державного суверенітету, пошуком тих особливостей у поведінці людей, які завжди виникають у переломні етапи розвитку суспільства.

2. Зародження й розвиток етнопсихології

Основні етапи розвитку уявлень про предмет етнічної психології. Розвиток людського суспільства супроводжувався розширенням знань людей про навколишній світ, накопиченням відомостей про сусідні і дальні народи. У давнину разом з етнографічними спостереженнями, в основі яких лежали природна людська допитливість, військова, політична і економічна необхідність, здійснювалися спроби теоретичного узагальнення етнопсихологічних даних.

Про наявність психологічних особливостей складу націй згадувалося в трактатах **Цезаря, Геродота, Ксенофонта, Плінія, Страбона.** Ще **Гіппократ** намагався пов'язати особливості народних характерів із відмінностями в кліматі і географічних умовах території проживання. Подібні роздуми простежуються і у **Монтеск'є.** Мислитель варіював поняття «народний дух» залежно від середовища й клімату, в яких проживає народ. Проте схожі в географічному аспекті країни, наприклад Канада і Росія, населені представниками абсолютно різних націй, а «річкові»

цивілізації Нілу і Янцзи також різко відрізняються одна від одної, як і цивілізації «острівні» – мінойська, японська, еллінська. Незважаючи на те, що науковий підхід до розуміння проблеми сформувався тільки в роботах таких класиків філософії, як **Локк, Руссо, Гегель, Гердер,** одним із перших дослідників у сфері етнопсихології є **Гай Юлій Цезар**. Він написав декілька книг про особливості поведінки різних народів. Так, до нашого часу дійшли «Вдача галлів» і «Вдача германців», в яких Цезар не тільки описує побут цих народів, але і намагається зробити висновки про специфіку їх характеру.

Створення спеціальної дисципліни – психології народів – було проголошено 1860 року **М. Лацарусом** і **Х. Штейналем,** що трактували «народний дух» як особливу, замкнуту освіту, що виражає психічну схожість індивідів, які належать до певної нації, а також їх самосвідомість. Його зміст повинен був розкриватися шляхом порівняльного вивчення мови, міфології, моралі і культури.

З другої половини XIX століття етнопсихологія розпочала вивчати проблеми народної творчості в її найрізноманітніших виявах. З цієї миті розпочинають розвиватися такі напрями етнопсихології:

– проблеми народної творчості;

– проблеми шлюбу і сім'ї у різних народів (**Л. Морган, В. Зомбарт, Ф. Енгельс)**;

– специфіка норм, суспільного устрою різних країн і народів (У. Ліпінській, Н. Ковальовській).

У XIX столітті розвинулися ідеалістичні теорії «народного духу», згідно з якими кожен народ спочатку володіє певними духовними якостями, які раз і назавжди визначають його можливості. Ці теорії ідеологічно виправдовували розділення націй, що історично сформувалося, на панівні і підлеглі. Коли виявилася неспроможність цих теорій, на зміну їм прийшла біологічна інтерпретація національного характеру, що розглядала його як щось обумовлене генетично і таке, що передається спадок. Допускалося неправомірне змішування національних особливостей

з расовими. На відміну від суспільно-історичної спільності, якою є нація, раса – це натурально історична освіта, і індивіди, що належать до неї, справді відрізняються відносною спільністю генів. Ці генетичні відмінності виявляються не тільки в певних зовнішніх ознаках (колір шкіри, форма волосся і т.д.), але і в особливостях протікання деяких фізіологічних процесів, зрозуміло, в межах загальнолюдської норми. На цій підставі деякі учені стверджували, що різні раси володіють і генетично обумовленими (а, отже, принципово неусувними шляхами виховання) психологічними особливостями. Проте ретельне дослідження довело, що зміст психічних процесів, специфічна спрямованість здібностей, структура потреб і інтересів залежать не стільки від біогенетичних, скільки від соціально-культурних чинників. Особливо гострі суперечки спричинило питання про розумові здібності представників різних етнічних груп, які виконали важливу роль у формуванні расистських поглядів деяких зарубіжних учених кінця XIX століття.

На початку XX століття ідеї етнічної психології розвинулися і частково реалізувалися в «Психології народів» **В. Вундта.** Згодом у **США етнопсихологія практично ототожнюється з неофройдистською теорією, що намагалася вивести властивості національного характеру з так званої «базової» (або «модальної») особистості, яка, своєю чергою, асоціювалася з типовими для культури методами виховання дітей**.

Американська етнопсихологія у середині XX століття (представники **А. Кардінер, М. Мес, Р. Мертон, Р. Лінтон**) **обирала основою ідею моделі «середньої особи»,** визначаючи окремих індивідів через культуру, поведінку і т. д., формулюючи узагальнений висновок про їхню психологію.

Етнопсихологи країн Сходу утворили школи, що характеризуються схильністю до високої моралі і прагненням розглядати етнічні відмінності з природної точки зору.

У розвитку етнопсихології неабияку роль виконали українські етнографи і письменники, серед яких необхідно виокремити **М. Драгоманова, В. Гнатюка і М. Грушевського**.

Достатньо прогресивні концепції про розвиток українського суспільства, народу, держави і психології українців належать **Н. Костомарову і В. Антоновичу**. Так, Н. Костомаров дотримувався тієї точки зору, що географічне розташування й історичні умови обумовлюють психологічну своєрідність націй і народностей, що повністю підтвердилося подальшими дослідженнями вітчизняних і зарубіжних учених.

В Україні і в Росії в 20-х роках проблему етнопсихології вивчали представники культурно-історичної школи на чолі з **Л. С. Виготським**. **Предметом етнопсихології Л. С. Виготський вважав міжкультурні, міжетнічні порівняльні психологічні дослідження представників «традиційних» цивілізованих суспільств, а основним методом етнопсихології – інструментальний.**

В історії розвитку етнопсихології особливе місце посідає і робота Д. Овсяннико-Куліковського «Психологія національності», де обґрунтовано, що мова – основа народної психіки; національна специфіка лежить в особливостях мислення, яке формується історично.

Причини дискредитації етнопсихологічної науки в кінці 20-х років в Росії. У Росії етнопсихологія як наука була дискредитована в 20-х роках XX століття. Початок століття супроводжувався активізацією багатьох ідей, пов'язаних з національним питанням. Зокрема, з більшою силою починали звучати ідеї про перевагу націй, про народи, вибрані Богом, та ін. Врешті-решт ці ідеї були зведені у ранг політичної лінії фашистської Німеччини. Розвиток кожної науки відбувається закономірно саме в той час, коли цивілізація справді може отримати з неї користь. На початку XX століття людство було не готове прийняти етнопсихологію як науку. Складно уявити наслідки, до котрих могли призвести помилкові висновки етнопсихологів під час нового розподілу світу на сфери впливу, який відбувався на початку століття. Тому дискредитацію етнопсихології в Росії слід розглядати як свого роду часову необхідність, з одного боку, і політичну необхідність – з іншого, оскільки політика Радянської

держави передбачала інтернаціоналізм, тоді як спроби виокремлення особливостей одних народів призвели б до появи ідей «панівних націй», про яких говорили ще Ніцше і Гітлер.

Отож, із 30-х років етнопсихологія була віднесена до буржуазних наук, заборонена і проголошена псевдонаукою, внаслідок чого утворилася прогалина в розвитку етнічної психології СРСР аж до початку 70-х років.

Незважаючи на те, що офіційно дослідження у галузі етнічної психології були закриті, чимало її досягнень використовувалися. Так, наприклад, знання про те, що індивід, який живе поза своєю етнічною групою, більш життєздатний, були використані в Радянській армії, де простежувалося практика перевезення військовослужбовців у регіони проживання інших етнічних спільностей.

Основні напрями розвитку сучасної етнопсихологічної науки. У 70-х роках дослідження у галузі етнопсихології продовжилися: **І. С. Кон, Г. В. Старовойтова, С. В. Арутюнов** висловлювали свою думку щодо етнопсихології, акцентуючи на відсутності понятійного апарату, категорій, прямого зв'язку із соціальною психологією, етносом і нацією. У результаті тривалої перерви у дослідженнях і сьогодні тривають суперечки щодо визначення деяких категорій у понятійному апараті етнічної психології. У зв'язку з цим можна стверджувати, що процес відродження і розвитку цієї науки продовжується.

У вітчизняній етнопсихології 70–90-х років найактуальнішими були проблеми щодо:

– предмета етнічної психології;

– логіки дослідження в етнічній психології;

– застосування концепції єдності психічної й практичної діяльності для об'єктивного пояснення особливостей психічної і практичної діяльності певного етносу, а також причин психічних відмінностей між різними етносами.

Сучасна етнопсихологія не є єдиним цілим ні щодо тематики, ні стосовно методів. У ній виокремлюється низка самостійних напрямів:

– порівняльні дослідження етнічних особливостей психофізіології, когнітивних процесів, пам'яті, емоцій, мови (які тео-

ретично і методологічно є невідокремлюваною частиною відповідних розділів загальної і соціальної психології);

– культурологічні дослідження, спрямовані на з'ясування особливостей символічного світу і ціннісних орієнтацій народної культури і нерозривно пов'язані з відповідними розділами етнографії, фольклоризмом, суспільствознавством;

– дослідження етнічної свідомості та самосвідомості (в цьому випадку запозичуються понятійний апарат і методи з відповідних розділів соціальної психології, що вивчають соціальні установки, міжгрупові відносини та ін.;

– дослідження етнічних особливостей соціалізації дітей (понятійний апарат і методи, найближчі до соціології і дитячої психології).

3. Зародження та розвиток знань із вікової психології

У давньому світі загальнопсихологічні знання розвивалися в площині філософії. У цьому контексті здобувалися певні відомості, висловлювалися міркування, які стосувалися проблематики вікової психології в сучасному розумінні. На рівні тогочасних знань на означення психічних феноменів і явищ вживалося поняття «душа».

У VI–V ст. до н. е. набули поширення ідеї давньогрецького філософа **Геракліта** (прибл. 544 – 483 до н. е.) Він першим зауважив відмінності між душею дорослої людини і дитини, оскільки, на його погляд, з часом душа стає «сухішою і гарячішою». «Вологість» душі зумовлює її пізнавальні здібності. «Сухе сяйво – душа мудріша і найкраща», – стверджував він. Дитина, у якої «вологіша» душа, мислить гірше, ніж доросла людина.

Співвітчизник Геракліта **Демокріт** (прибл. 460 – 371 до н. е.) доводив, що моральні принципи не даються від народження, а є результатом виховання, тому люди стають вихованими завдяки вправлянню, а не природі. Виховання, на його думку, повинне навчити людину добре думати, говорити і працювати.

Сократ (469–399 до н. е.) пов'язував розвиток

моральності людини з її поведінкою. Моральність він розглядав як реалізоване у вчинках людей благо. Та для того, щоб вважати певний учинок моральним, потрібно знати, що таке благо. Тому Сократ пов'язував моральність із розумом, був переконаний, що чеснота складається зі знанням добра й діє відповідно до цього знання. З часом Сократ розпочав вважати центром пізнавального інтересу не навколишню дійсність, а людину, проголосивши: «Пізнай самого себе». Цим закликом він орієнтував людину не на спрямування свого погляду всередину (до власних переживань і станів душі), а на аналіз учинків і ставлення до них, моральні оцінки й норми людської поведінки в різних життєвих ситуаціях.

Висунуті Сократом ідеї поглиблені в теорії його учня **Платона (427–347 до н. е.)**, який вважав, що душа складається з трьох частин, які конфліктують між собою: душі, що жадає; розумної душі та пристрасного духу. Він вказував на зв'язок душі і тіла, на необхідність розвивати їх у рівновазі, так, щоб між ними була гармонія. Він висунув ідею саморозвитку особистості, вважаючи, що «людина володіє силою справжнього внутрішнього впливу на себе та на свої здібності».

Погляди Платона на душу заперечував **Арістотель (384/383 – 322/321 до н. е.)**, стверджуючи, що «душу від тіла відокремити не можна», вважаючи, що переживає, мислить, учиться не душа, а цілісний організм. Відповідно до обґрунтованої ним ідеї розвитку здатність вищого рівня виникає на основі попередньої, більш елементарної. Арістотель співвідносив розвиток людського організму з розвитком тваринного світу, вважаючи, що в перетворенні дитини на зрілу особу повторюються етапи, які подолав за свою історію органічний світ. Це узагальнення ґрунтувалося на ідеї, що згодом була названа біологічним законом. Він перший в історії європейської цивілізації заявив про необхідність виховання і доцільність співвіднесення його методів із рівнем психічного розвитку дитини, запропонував періодизацію дитинства (до 7 років, від 7 до 14 і від 14 до 21 року). Кожному із цих періодів адресу-

валася певна система виховання. Наприклад, у дошкільному віці найважливішим є, на його погляд, формування рослинної душі. Тому для маленьких дітей неабияке значення мають режим дня, правильне харчування, гігієна. У період від 7 до 14 років необхідно розвивати рухи (з допомогою гімнастичних вправ), відчуття, пам'ять, прагнення. Моральне виховання повинне ґрунтуватися на вправлянні в моральних вчинках.

Якщо Платон вважав почуття злом, то Арістотель переконував у важливості виховання почуттів у дітей, необхідності помірності та розумного поєднання почуттів із раціональним пізнанням світу. Велике значення він надавав афектам, що виникають незалежно від волі людини і які неможливо приборкати силою розуму. Тому наголошував на важливій ролі мистецтва, особливо драматичного, яке, збуджуючи певні емоції у глядачів і слухачів, сприяє катарсису (очищенню від афекту), виховує в дітей і дорослих культуру почуттів. Неабияке значення він надавав прагненню до моральної поведінки, обґрунтував доцільність заохочення спроб дитини «бути гарною». У вченні Арістотеля про пізнавальні процеси представлені онтогенетичні етапи розвитку окремих пізнавальних функцій: відчуттів, пам'яті, мислення. Він охарактеризував душевні якості людей відповідно до їхнього віку (юних, у зрілі роки, старих), соціального становища і професії. У своєму трактаті «Характеристики» виокремив та описав 30 типів характеру.

Епікурейці вважали особистість здатною діяти на свій страх і ризик.

У культурі Давньої Греції виникла ідея, згідно з якою сильна, визначна особистість має право на свої закони, на власну позицію і її вчинки необхідно оцінювати за іншими етичними нормами, ніж учинки простої людини. Обґрунтували цю ідею кініки – представники філософської школи, які заперечували суспільні моральні приписи, закликали до аскетизму, простоти як засобу досягнення духовної свободи. Єдиним шляхом самовдосконалення, на їхню думку, є шлях до себе, який обмежує контакти і залежність від зовнішнього світу. Вважаючи, що

найкраще таке самовдосконалення розпочинати з раннього дитинства, створювали спеціальні школи для дітей.

Отже, антична думка висловлювала й намагалася обґрунтувати важливі для вікової психології ідеї, що стосувалися змісту душевного розвитку, відмінностей душевних якостей дитини, юнака і дорослого, чинників психічного розвитку, онтогенетичних етапів розвитку психічних функцій, а також саморозвитку людини.

Ідеї вікової психології у середньовіччі та в епоху Відродження. Труднощі соціального, економічного життя на цьому історичному етапі, потребувало нових умінь і можливостей людини, що привертало філософську наукову думку до різноманітних особливостей її буття, зокрема психічного, у різні вікові періоди. Це стимулювало розвиток знань із вікової психології. Однак найбільший масив даних накопичувався й осмислювався про особливості психічного розвитку особистості в дитячому віці.

Один із чільних представників схоластики католицький філософ **Фома Аквінський** (1225/26–1274), заперечуючи вродженість знання, визнавав принципи пізнання, викладені Богом, які з віком людини збагачуються. На його думку, в людській душі є сила, інтенція, «внутрішнє слово», які зумовлюють певну спрямованість (інтенційність) акту сприйняття і пізнання загалом, а також предметну спрямованість пізнавального розвитку людини.

У ранньому середньовіччі було сформульовано нові ідеї, пов'язані з досвідним пізнанням душі, її виявів і розвитку. На відміну від схоластичних пояснень окремих психічних явищ, які відбуваються за волею Божою, формувалася методологія, заснована на досвідному, детерміністському підході. Розквіту вона досягла в епоху Відродження.

Велике значення у формуванні наукового знання мали вікові аспекти навчання та виховання дітей. У середні віки навчання було здебільшого схоластичним (догматичним, буквоїдським). Упродовж тривалого часу (до XII ст.) освіченими були, як правило, особи духовного звання, оскільки світських шкіл,

вищих навчальних закладів не було. Світську освіту (переважно лицарську) отримували знатні юнаки при дворі монархів, феодалів. Основи такого виховання виникли ще в римський період при дворах імператорів. Найперше воно спрямовувалося на фізичний розвиток, опанування основами військового мистецтва і ґрунтувалося на врахуванні деяких вікових особливостей дітей та юнаків.

Переорієнтація філософського мислення на зближення з позитивним знанням про природу відбувалася в цей період у надрах **арабомовної культури**. У VIII–XII ст. на арабському Сході вирувало інтелектуальне життя. Визначним його представником був середньоазіатський учений **Ібн Сіна (Авіценна)**, життя якого припадає приблизно на 980–1037 рр. Він одним із перших вивчав зв'язок між фізіологічним розвитком організму та його психічними особливостями у різні вікові періоди, надаючи при цьому важливе значення вихованню. Саме завдяки вихованню здійснюється, на його думку, вплив психічного на стійку структуру організму. Почуття, що змінюють фізіологічні процеси, виникають у дитини внаслідок впливу на неї людей, які її оточують. Викликаючи у дитини певні афекти, дорослі формують її натуру.

В епоху Відродження вчені-гуманісти прагнули відновити основи класичної освіти, розвивати у вихователів інтерес до особистості дитини, велику увагу приділяли розробленню нових принципів навчання.

Наприклад, нідерландський мислитель **Еразм Роттердамський** (1466/69–1536) вважав честолюбні домагання, що застосовувалися як засоби стимулювання навчання, шкідливими для морального розвитку. Дотримуючись ідеї поєднання наочності з позитивними емоціями дітей під час занять, він замінив букви зі слонової кості на «запечені» (випікали їх із борошна), які на заняттях з'їдали діти. Завдяки цьому емоційні вияви розпочали пов'язуватися з безпосередніми і керованими емоціями. Такі заняття були спрямовані на розвиток в учнів ретельності й допитливості. Е. Роттердамський розглядав без-

глуздість залежно від віку людини, порівнював дитинство зі старістю і проводив між ними аналогію. На його думку, кожен вік містить негативний аспект, і саме тому відбувається перехід від одного віку до іншого. Чим старша людина, тим вона ближча до дитини, і, нарешті, стаючи схожою на немовля, не відчуваючи огиди до життя, залишає світ. Безглузді думки та уявлення допомагають долати пов'язане з усвідомленням необхідності настання небуття страждання.

Однак усі тогочасні зусилля у галузі психології були спрямовані здебільшого на поліпшення процесу навчання, задля оптимізації якого здійснювалися дослідження психічного розвитку дитини. Виступаючи проти схоластики і зубріння, що гальмували розвиток творчої та пізнавальної активності дітей, знижували їхній інтерес до навчання, тогочасні вчені прагнули узгодити методи навчання з психічними можливостями учнів. Однак, закликаючи наслідувати природу, вони орієнтувалися не на внутрішній світ дітей, їхні психічні особливості, а на навколишній світ, де відбувається перехід від простої, низькоорганізованої матерії до складних високоорганізованих істот. Цінним у такому механістичному підході було те, що, аналізуючи етапи розвитку природи, вчені зробили висновок про наявність відповідних етапів у психічному розвитку особистості.

Ідеї вікової психології в епоху Просвітництва. Тривалий час, як відомо, діяльність зі сприйняття і оброблення психічної інформації вважалася справою душі як особливого агента, що черпає енергію за межами речового, земного світу. Загалом мислителі XVII ст., намагаючись пізнати психіку та її явища, традиційно зверталися до тіла як до машини, знання якого у них були необ'єктивні.

Епоха Просвітництва охоплює становлення англійської асоціативної психології, засновником якої є **Девід Гартлі** (1705–1757). Учений намагався створити таку теорію, що не тільки пояснювала б душу людини, але й давала б змогу управляти нею. Цю теорію він обґрунтував у книзі «Міркування про людину, її побудову, її обов'язки і сподівання» (1749). З огляду на уявлен-

ня про зажиттєве формування психіки, Д. Гартлі вважав безмежними можливості виховання, впливу на процес психічного розвитку дитини, майбутнє якої залежить від наданого довкіллям матеріалу для асоціацій. На його думку, від народження в організмі є набір первинних автоматизмів, а становлення основних елементів душі (відчуття, ідеї відчуттів та афекти) відбувається на основі механізму асоціацій. Тому тільки від дорослих залежить, якою виросте дитина, як вона мислитиме і діятиме. Д. Гартлі одним із перших психологів порушив питання про необхідність використання педагогами у своїх навчальних методах знань про закони психічного життя, доводив, що підкріплений позитивним почуттям рефлекс буде стійкішим, а негативне почуття сприяє забуванню рефлексу. Вчасне зміцнення потрібних і знищення шкідливих рефлексів є основою формування соціально схвалюваних форм поведінки, моральної людини. На цій основі викристалізувалася теорія ідеальної людини, яка ґрунтувалася на механістичному розумінні її психічного життя.

Найвиразніше психологічні ідеї епохи Просвітництва виявилися на французькому ґрунті напередодні Великої французької революції. Філософ, лікар **Жюльєн Ламетрі** (1709–1751) запропонував образ «людини-машини», стверджуючи, що наділяти організм людини душею настільки безглуздо, як шукати її у функціонуванні машини, а виокремлені Р. Декартом дві субстанції вважав вигаданою для обману теологів «стилістичною хитрістю». На думку Ж. Ламетрі, в людському організмі немає душі, а психічні здібності є продуктом його машиноподібних дій.

Вбачаючи в людині вінець природи, французькі мислителі вважали, що в кожному індивіді закладені невичерпні можливості для вдосконалення й розвитку. Якщо людина погана, то винити за це потрібно не її гріховну тілесну природу, а протиприродні зовнішні обставини. Оскільки вона є дитиною природи, необхідно існуючий соціальний порядок упорядкувати відповідно до потреб і прав, якими вона наділила людину.

Теорія природної людини актуалізувала проблему

співвідношення між вродженими особливостями індивіда і зовнішніми (географічними, кліматичними, соціальними) умовами. Вона утверджувала вирішальну роль виховання і законів у формуванні людини.

Принциповим прихильником цієї ідеї був французький письменник і філософ **Жан-Жак Руссо** (1712–1778), який стверджував, що людина від природи добра, але її дивовижно зіпсувала цивілізація. Свої погляди на психічну природу дитини він виклав у відомому творі «Еміль, або Про виховання». З огляду на теорію природної людини Ж.-Ж. Руссо доводив необхідність природовідповідного навчання. Однак, на відміну від чеського педагога і письменника **Яна-Амоса Коменського (1592–1670)**, він мав на увазі не зовнішнє наслідування природи, а те, що навчання повинне супроводжувати природний перебіг розвитку дитини, відповідати її природі, тобто обстоював необхідність внутрішньої гармонійності та природності в розвитку людини. Завдяки йому було науково обґрунтовано вимогу зважати на індивідуальні відмінності дітей, знання яких давали змогу вибудовувати навчання з огляду на їхній психічний розвиток.

З індивідуальними відмінностями існують загальні закономірності психічного розвитку дітей, що змінюються з кожним віковим етапом. З огляду на це Ж.-Ж. Руссо створив першу розгорнуту періодизацію розвитку, однак її критерії спиралися не на факти і спостереження, а на його особисті теоретичні погляди. Періодизація охоплювала такі періоди:

а) від народження до двох років. На цьому етапі необхідно зосередитися на фізичному розвитку дітей, оскільки у них ще не розвинуте мовлення, а ранній розвиток його недоцільний;

б) від двох до дванадцяти років. У цей період слід зосередитися на сенсорному розвитку (розвитку відчуттів) дітей, який, на думку Ж.-Ж. Руссо, є основою майбутнього розвитку мислення. На цій підставі він виступив проти раннього навчання, доводячи, що його варто розпочинати тільки з дванадцяти років, коли завершується «сон розуму»;

в) з дванадцяти до п’ятнадцяти років. У цьому віці

визрівають усі умови для цілеспрямованого навчання. Дитина здатна адекватно сприйняти та засвоїти пропоновані знання. Однак ці знання повинні бути пов'язані тільки з природними і точними науками, а не з гуманітарними, тому що моральний, розвиток почуттів у дітей відбувається пізніше;

г) від п'ятнадцяти років до повноліття. Цей етап найкращий для розвитку почуттів, оскільки діти вже встигли накопичити певний життєвий досвід. Цей вік Руссо назвав «періодом бур і пристрастей», упродовж якого необхідно виховувати в дітей добрі почуття, судження і волю.

Природу біологічного і соціального в людині намагалися з'ясувати французькі енциклопедисти. Наприклад, **Клод-Адріан Гельвецій (1715–1771)** і **Дені Дідро (1713–1784)** вважали спадковість і середовище основними факторами психічного розвитку, здібностей дитини. Здібність мислителі тлумачили як здатність виконувати певну діяльність на високому рівні. Однак швидкість і легкість навчання, на їхній погляд, до здібностей не належать. І з часом **К.-А. Гельвецій** зробив висновок, що здібності не є вродженими, а формуються в процесі навчання. Цей висновок був укорінений у його концепції загальної рівності людей, індивідуальні відмінності яких є результатом різного соціального становища і виховання. Обстоюючи принцип природної рівності людей, К.-А. Гельвецій у своїх книгах («Про розум», «Про людину») підніс виховний вплив до рівня сили, здатної «ліпити» з людей що завгодно.

На його думку, всі люди володіють однаковими психічними передумовами для розумового розвитку, але не всі здійснюють великі відкриття. Це спричинено різними умовами, у яких вони живуть, збігом обставин, тобто випадковістю, а також прагненням прославитися. Випадок і прагнення до слави – головні причини різного рівня розвитку розуму.

Міркуванням К.-А. Гельвеція опонував Д. Дідро, переконуючи, що психічний розвиток дитини залежить не тільки від виховання, а й від вроджених задатків. Тобто його погляди на цю проблему поєднували в собі біологічний та історичний підходи.

Отже, в епоху Просвітництва для організації цілеспря-

мованого навчання дітей необхідно було знати їхні вікові особливості. Упродовж цього часу були сформульовані важливі ідеї щодо ролі біологічного й соціального, вродженого і набутого, раціонального й емоційного у віковому розвитку особистості. Просвітники вказували на безперервність розвитку, роль свободи в ньому, запропонували асоціативну теорію розвитку, а також розробили перші характеристики дитячого та юнацького вікових періодів.

Перша спроба докладного і послідовного опису психічного розвитку особистості пов'язана з іменем німецького філософа **Альфреда Тідемана (1736–1803)**, який опублікував 1787 р. «Спостереження за розвитком душевних здібностей дитини». Оскільки тогочасне виховання не враховувало періоди розвитку душевних властивостей, він тиждень за тижнем, від народження до трьох років, стежив за розвитком хлопчика, фіксуючи зміни в його сенсориці і рухах, виникнення афектів, довільної артикуляції звуків та ін.

Значно ширше і детальніше дослідив поведінку дитини-дошкільника у середині XIX ст. німецький психолог **Альберт Кусмауль (1811–1897)**. Спостерігав за розвитком дитячої психіки французький філософ **Іпполіт Тен (1828–1893)**, який описав процес засвоєння мови його дочкою.

Наприкінці XIX ст. визріли всі передумови для формування вікової психології як самостійної галузі психологічних знань. Тоді вчені розпочали сприймати дитячу психологію як окрему науку. Об'єктивними передумовами її формування були вимоги педагогічної практики, глибоке пізнання й осмислення ідеї розвитку в біології, виникнення експериментальної психології, розроблення об'єктивних методів дослідження.

А ще на початку XIX ст. про необхідність урахування психологічних даних під час формування методів навчання дошкільників зауважував німецький педагог **Фрідріх Фребель (1782–1852)**. На важливості взаємозв'язків між педагогікою і психологією наголошував також український і російський педагог **Костянтин Ушинський (1824–1870/71)**: «Якщо педагогіка

хоче виховувати людину у всіх відношеннях, то вона повинна спочатку довідатися про неї у всіх відношеннях». Виокремлюючи неабияке значення «напіврефлексів» у формуванні моральної поведінки дітей, він доводив необхідність вивчення рефлексів, звичок, оскільки вважав їх основою морального життя й поведінки людини.

По-справжньому проблема зв'язку між педагогічною і практичною психологією виникла в середині XIX ст. у зв'язку з розвитком загального навчання. Допоки освіта була переважно домашньою, здійснювати індивідуальний підхід до кожної дитини було нескладно. За великої кількості дітей у класах масової школи він став неможливим. Тому виникла необхідність дослідити загальні для всіх дітей механізми й етапи психічного розвитку, що дало б змогу з'ясувати, коли, в якому віці, в якій послідовності доцільно навчати дітей, які прийоми найадекватніші для них у певному віці.

Засновником дитячої психології вважають англійського ембріолога і психолога **Віктора Прейєра (1822–1899)**. Якщо до нього досліджували окремі проблеми і давали фрагментарні ескізи розвитку психіки дитини, то В. Прейєр намагався цілісно проаналізувати проблему на основі систематичного її дослідження. Його книга «Душа дитини» (1882) репрезентувала опис психічного та біологічного розвитку дитини від народження до трьох років. На думку Прейєра, у сфері психічного розвитку виявляється біологічна спадковість, яка є основою індивідуальних відмінностей. Він прагнув не тільки розкрити зміст дитячої душі, описати розвиток пізнавальних процесів, мовлення, емоцій дитини, а й навчити дорослих розуміти дітей, застосовуючи об'єктивні методи. З цією метою дослідник в додатку до своєї книги умістив зразок щоденника, покликаного забезпечити вивчення особливостей розвитку дітей різного віку.

Важливе значення для вікової психології мало вчення **Ч.-Р. Дарвіна** про еволюцію живого на Землі, походження видів та їх властивості, зокрема психічні. Порівнюючи людський організм із тваринним, Дарвін не обмежився анатомічними і

фізіологічними ознаками. Він порівняв виразні рухи, які супроводжують емоційні стани, встановивши подібність між цими рухами людини і високоорганізованих живих істот – мавп. Свої спостереження Дарвін виклав у книзі «Вираження емоцій у тварин і людей», доводячи, що виразні рухи (оскал зубів, стискання кулаків) є рудиментами безпосередньої боротьби за життя і мають важливий практичний зміст.

Позитивно вплинули на розвиток вікової психології експериментальні методи німецького психолога, фізіолога, філософа **Вільгельма Вундта (1832 – 1920)**, дослідження пам'яті німецьким психологом **Германом Еббінгаузом (1850–1909)**, індивідуальних відмінностей англійським біологом, психологом і антропологом **Френсісом Гальтоном (1822–1911)**. Застосування методів математичної статистики, кореляції забезпечило формування цілісної системи об'єктивних методів психологічного дослідження, важлива роль серед яких відводилася тестуванню, природному і формувальному експериментам.

Розвиток дитячої психології наприкінці XIX – на початку XX ст. був тісно пов'язаний з **педологією – наукою про дітей,** яка охоплювала результати досліджень різних наукових дисциплін (психології, анатомії, фізіології й педагогіки), що вивчають розвиток людини. Започаткував її американський психолог **Стенді Холл (1844–1924)**, який, досліджуючи психічний розвиток дитини, зробив висновок про те, що його основою є сформульований Е. Геккелем біогенетичний закон, згідно з яким зародки у ембріональному розвитку долають ті самі стадії, що і весь рід за час існування. Дію біогенетичного закону С. Холл поширив на людину, доводячи, що онтогенетичний розвиток психіки дитини є повторенням усіх стадій філогенетичного розвитку психіки людини (теорія рекапітуляції). Послідовність і зміст цих етапів задані генетично, і тому ні ухилитися, ні минути якусь стадію свого розвитку дитина не може. Загалом теорія рекапітуляції поєднала в собі вимоги педагогічної практики з досягненнями біології і вікової психології.

Проблеми педології спершу вивчали лікарі та біологи,

оскільки саме вони володіли об'єктивними методами дослідження дітей. Згодом чільними стали психологічні аспекти досліджень, а педологія набула промовисто вираженої психологічної спрямованості.

Однак науковий синтез розрізнених знань на той час здійснити було складно. Основу його педагоги вбачали в механічному врахуванні дії «двох факторів» (оточення і спадковості), які безпосередньо зумовлюють процес розвитку. Психологію вони розглядали як науку про суб'єктивне, педагогіку вважали емпіричною наукою. Аналізуючи якісні особливості людини, яка розвивається, вони підмінювали вивчення особливостей особистості дослідженням середовища, що свідчило про їх антипсихологізм. Для визначення рівня психічного розвитку педологи використовували надто недосконалі тести.

Масовий педологічний рух, який заполонив Америку і Європу, у 20–30 роки XX ст. поширився і в Україні.

Неабиякий інтерес виявляв до питань вікової психології психоаналіз, доводячи, що пов'язана з інстинктом життя лібідозна (лат. libido – потяг, бажання) енергія є також основою розвитку особистості, характеру. Засновник психоаналізу З. Фройд стверджував, що в процесі життя людина долає кілька етапів, які відрізняються способами фіксації лібідо і задоволення інстинкту життя. Важливо враховувати, чи страждає людина при цьому, чи необхідні для задоволення її потреб сторонні об'єкти. З уваги на це З. Фройд виокремив такі етапи життя:

а) лібідо-об'єкт. Він характеризується тим, що дитина має потребу в сторонньому об'єкті для реалізації лібідо. Цей етап триває від народження до 1,5 року і називається оральною стадією, оскільки задоволення дитини відбувається під час подразнення порожнини рота. Фіксація на етапі лібідо-об'єкта спричиняє нереалізованість дитиною своїх лібідозних бажань. Для цього типу особистості характерна певна залежність, інфантильність;

б) лібідо-суб'єкт. Він охоплює період від 1,5 року до початку статевого дозрівання і характеризується тим, що для задоволення своїх інстинктів дитині не потрібен зовнішній об'єкт.

Іноді З. Фройд називав цей етап нарцисизмом, вважаючи, що люди, в яких відбулася фіксація на ньому, зорієнтовані на себе, намагаються використовувати інших для задоволення власних бажань, емоційно самоізолюються. Етап лібідо-суб'єкта охоплює анальну, фалічну, латентну стадії. *Анальна стадія* триває приблизно до трьох років, поки дитина оволодіває навичками туалету, в неї розпочинає зароджуватися почуття власності. Фіксація на цій стадії формує анальний характер, якому властиві впертість, твердість, акуратність, ощадливість. *Фалічна стадія* настає у три роки, коли діти розпочинають усвідомлювати свої сексуальні відмінності, цікавитися своїми геніталіями. На думку З. Фройда, вона є критичною для дівчаток, які вперше починають вважати себе неповноцінними у зв'язку з відсутністю в них пеніса, що може спричинити пізню невротизацію, агресивність, властиві фіксованим на фалічній стадії людям. У цей період наростає напруженість у стосунках із батьками, насамперед із представником своєї статі, якого дитина боїться і до якого ревнує. Вона послаблюється до шести років із настанням латентної стадії в розвитку сексуального інстинкту. У цьому віці діти зосереджуються на навчанні, спорті, іграх;

в) лібідо-об'єкт. Для задоволення сексуального інстинкту людині необхідний партнер. Цей етап називається генітальним, оскільки для реалізації лібідозної енергії людина шукає характерні для її статі і типу особистості способи статевого життя.

Психоаналітичну теорію З. Фройда критикують за перебільшення ролі біологічного чинника у віковому розвитку людини, надмірне спрощення цієї проблеми.

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. вікова психологія розпочала формуватися як самостійна психологічна наука. Активно розвивалася дитяча психологія, що було зумовлено вимогами педагогічної теорії і практики. Важливі ідеї вікової психології сформувалися у зв'язку з дослідженням загальнопсихологічних і педагогічних проблем. Концептуальні підходи до аналізу вікового розвитку виникли у сфері класичних напрямів психології, насамперед психоаналізі.

Загальні тенденції розвитку вікової психології у другій

половині XX – на початку XXI ст. У другій половині XX – на початку XXI ст. вікова психологія набула особливо динамічного розвитку, що спричинено загальною тенденцією до гуманізації суспільного життя в постіндустріальну епоху. Загалом у розвитку вікової психології у цей період окреслилися такі тенденції:

1. Розширення хронологічних меж досліджень вікового розвитку людини. Якщо до середини XX ст. дослідники здебільшого зосереджувалися на вивченні проблем дитячої психології, то в наступні десятиліття у полі їх зору опинилися проблеми психології пренатального розвитку, дорослості і старості, вмирання й смерті.

2. Перехід від дослідження вікового розвитку окремих психічних процесів і властивостей людини до цілісного аналізу її психічного та особистісного розвитку. Йдеться про вивчення не тільки вікового розвитку пам'яті, сприймання, мислення, уваги, емоцій, характеру, волі, здібностей та інших психічних процесів і властивостей, а й вікового розвитку Я-концепції особистості, спонукальної, інтелектуальної та емоційної сфер як цілісних особистісних утворень. Здійснено продуктивні спроби комплексної характеристики різних вікових періодів, уточнення їх хронологічних меж.

3. Поєднання досліджень загальновікових тенденцій розвитку з вивченням його індивідуального варіанта, особливості якого виявляються у пізніших періодах (дорослості, старості), а також зі з'ясуванням характеру відхилень та аналогії розвитку.

4. Створення інтегральних концепцій вікового розвитку (біогенетична, соціогенетична, теорія взаємодії двох факторів, генетична концепція), формулювання окремих теорій вікового розвитку у межах психоаналізу, необіхевіоризму, когнітивної та гуманістичної психології.

5. Удосконалення методики і методів дослідження вікового розвитку. Останніми десятиліттями, наприклад, набули поширення лонгітюдні та кроскультурні дослідження та ін.

6. Інтеграція зусиль дослідників різних сфер наукового знання (психофізіології, психогенетики, геронтології, соціології, генетичної психології, акмеології, медицини та ін.) з метою

комплексного вивчення проблем вікового розвитку людини.

Нині важливими тенденціями розвитку вікової психології є розширення проблематики досліджень, цілісний аналіз та опис окремих вікових періодів, уточнення їх меж, реалізація системного підходу до вивчення вікового розвитку людини.

Виникнення й розвиток вікової психології в Україні. Розвиток вікової психології в Україні, як і всієї психологічної науки, має суттєві особливості, зумовлені тривалим розташуванням її між імперіями на заході і сході, тому чимало вітчизняних учених, мислителів розпочинали свої дослідження в Україні, а згодом з різних причин перебиралися до політичних центрів цих імперій і часто асимілювалися там. Попри те, вони досягали значущих результатів у вітчизняній психологічній науці, яка розвивалася і на українських теренах, часто всупереч багатьом різноманітним труднощам і перешкодам.

З гуманістичних позицій досліджували розвиток особистості українські просвітники **Василь Суразький** (середина 50-х років XVI ст. – 1604/1608), **Клірик Острозький** (XVI ст.), **Дем'ян Наливайко** (середина 50-х років XVI ст. – 1627), **Симон Пекалід** (1567 – після 1601). Згідно з поглядами Василя Суразького, тільки зосередившись на внутрішньому світі духовного розуму, зважаючи на зовнішню мудрість і розумову силу знань, викладених у Святому Письмі, можна зрозуміти божественну істину. Для розвитку гуманізму обов'язкова орієнтація на вищу досконаліть, на Бога. Таким є ефективний шлях динамічного розвитку особистості, духовності. Розвиток духовності опосередковується прогресом інтелектуально-емоційно-вольового комплексу внутрішньої суті особистості.

Становлення духовності, на думку **Клірика Острозького, є реалізацією в людині «подоби Божої».** Цей процес має активно-творчий характер, а зусилля людини спрямовані на досягнення богоподібності. Духовне перетворення розпочинається з докорінної зміни її самосвідомості. Вирішальним моментом в усвідомленні людиною своєї природи є покаяння, яке полягає у зміні способу життя. Воно свідчить про наявність у процесі са-

мотворення аналітичного аспекту, згідно з яким для боротьби з пристрастями потрібні досконале знання про них і вміння розпізнавати їх у собі. Тому самотворення передбачає самоспостереження, аналіз власних учинків, думок, психічних станів, самооцінку, тобто самопізнання. На думку Клірика Острозького, орієнтирами особистісного та суспільного розвитку людини є моральні цінності, які набувають ролі органічного й регулювального чинника, будучи інтеріоризованими, ставши внутрішніми мотивами поведінки. А необхідною умовою морального життя та духовного становлення людини є свобода, тобто можливість здійснювати трансцендентацію, бути собою, відповідати за свій вибір перед собою.

Значну роль у психологічному розумінні ідей гуманістичного розвитку людини виконала поетична творчість Дем'яна Наливайка та Симона Пекаліда, які акцентували на проблемах образу ідеальної людини – носія загальнолюдських і національних рис.

Дем'ян Наливайко одним із перших намагався теоретично обґрунтувати необхідність світської освіти для гуманізації людських стосунків, вважаючи, що процес становлення гуманізму відбувається на сімейному (наслідування), освітньому (цілеспрямований процес) і на рівні самовиховання особистості, який є узагальненням сімейного та освітнього. Розвиток гуманізму передбачає активне земне самоутвердження особистості у різних сферах діяльності. Вміння використовувати активність для власного розвитку пов'язане з повноцінним використанням свого життєвого часу. Системотвірним чинником у становленні моральної свідомості особистості Дем'ян Наливайко вважав сумління.

Симон Пекалід у формуванні гуманізму особливу увагу приділяв внутрішньому, морально-психологічному фактору – толерантності, пов'язаній з добровільним самообмеженням, співчуттям, відповідальністю. Це обмеження є внутрішньою інтенцією (прагненням) свідомості, здійснюється на основі досвіду переживання страждань, співчутливості іншому або на основі осо-

бистих переконань, які є імперативами (вимогами) терпимості, милосердної поведінки. Внутрішня толерантність є якістю особистості і свідчить про таку морально-психологічну ідентифікацію з іншою людиною, яка уможливлює екзистенційний діалог Я і Ти і створює передумови для розвитку гуманізму.

Над проблемами становлення духовно розвиненої особистості розмірковував філософ, письменник **Григорій Сковорода (1722–1794)**, який обстоював ідеї гармонії тілесного й духовного в людині, зв'язку між самопізнанням і формуванням сенсу життя. Самопізнання людини і світу (через людину світ пізнає себе), на його думку, завершується з'ясуванням сенсу буття макро- і мікрокосму, і цей сенс є головною мотиваційною основою дій, спрямованих на утвердження людини у світі, усвідомлення нею своєї гідності. Залежно від розуміння сенсу буття людина вибудовує спосіб життя, свого існування у світі, обирає відповідну стратегію дій. Сенс буття вступає в більш-менш усвідомлювану суперечність із реальною поведінкою людини, і вона коригує свої вчинки. Його Г. Сковорода вбачав у самопізнанні, розкритті людиною себе. У цьому поверненні до основ свого існування реалізуються стратегія людського життя, внутрішній світ людини, стимулюються «сердечні веселощі», породжується «душевна міць». Воно є підставою для спокою думки, формування справжнього серця, оживотвореної душі. Головною метою життя Г. Сковорода вважав пізнання Бога, який через людину бачить себе. Однак людина у цьому зупиняється напівдорозі, тому й перебуває у напівтемряві («Мудрого очі – в його голові, а безтямний у пітьмі ходить»).

Буттєве начало Всесвіту, який сам себе розуміє, усвідомлює, Г. Сковорода уявляв у образі кільця, тобто в поверненні людини із зовнішнього світу до себе, до суті свого існування. Ідея кільця, застосована до взаємодії тілесного і духовного, допомогла йому обґрунтувати антропологічну цінність людини, що на той час було домінуючою проблемою психології. Він мовив не тільки про духовне бачення, а й про тілесне, зокрема руками, вважаючи їх найтоншим знаряддям відображення

предметного світу. Найтонші дії рук, за його словами, наче безліч дзеркал, повноцінно і всебічно відображають обличчя Бога, Всесвіту.

Ідея великого повернення до себе передбачає проникнення не тільки у великий і малий світи, а й у біблійний. Взаємодія цих світів визначає характер людського життя, життєвий шлях людини.

Життєве призначення людини, сенс її життя полягають у переході від зовнішнього (неістинного) до внутрішнього (істинного), що є справою не окремого акту пізнання, а всього життєвого шляху. Упродовж нього людина зі «сліпої» стає «зрячою».

Г. Сковорода досліджував перехід людини від плану «буденної свідомості» до плану «філософської». Він був переконаний у здатності людини бачити дві природи, а в їх взаємній співвіднесеності пережити почуття буття, відчути буттєву (Божу) «безодню». Ця «безодня» таїться в самій людині. Страх, любов, почуття прекрасного, розуміння світу як символу, простота бачення, на думку Г. Сковороди, є внутрішніми умовами прозріння, стежкою до філософської мудрості.

Перехід людини від буденного до розуміння вищого буття, душевної безодні відбувається завдяки особистісній рефлексії (сповненим сумнівів, суперечностей роздумам), необхідність якої людина відчуває, уявивши себе серед дзеркал: «стань на рівному місці і накажи поставити навколо себе сотню дзеркал вінцем. Тоді побачиш, що єдиний твій тілесний болван володіє сотнею видів (образів), від нього єдиного залежних. А як тільки відняти дзеркала, раптом усі копії сховуються у своїй ісконності, або оригіналі, як гілля у своєму зерні. Але тілесний болван сам є тільки тінню істинної людини».

Опановуючи чуття вічності, людина вдруге народжується. Завдання Біблії – сприяти цьому. На відміну від Арістотеля, який здійснив логічний поділ душі на рослинну, почуттєву і розумну, Г. Сковорода тлумачив розумну душу як справді людську, як душу прозріння, завдяки якій людина істотно відрізняється від тварин. Ідею спасіння він пов’язував із Преоб-

раженням (другим народженням), яке заперечує тваринну природу в людині. Давнє вчення про душу Г. Сковорода тлумачив як сходинку прозріння, а світ Біблії – як міст у цьому переході.

Пояснюючи смисл, який у феноменології (проявах) духу має друге народження людини, Г. Сковорода мовив про його психічні засади, екзистенціальний ґрунт чуття вічності, яке, за його словами, залежить від єдності ока Божого та людського. Щоб розкрити сутність світу, спершу слід пізнати себе, угледіти приховану у своєму тілі вічність. Почуття, завдяки яким розпочинається пізнавальний процес, сліпі і повинні доповнюватися розумом. Істину можна досягти лише на основі функціонування думки, що спирається на ці почуття.

Отже, Г. Сковорода обстоював ідею гармонії тілесного й духовного у розвитку людини, необхідність самопізнання та постійного осмислення сенсу життя, можливість людини переходити завдяки мудрості та особистісній рефлексії від буденного до вищого буття.

Ідеї вікової психології представлені у багатогранній літературній і науково-публіцистичній спадщині **Івана Франка (1856–1916)**. Він цікавився проблемами особистості («людини загалом»), характеру та інших психічних властивостей, умов становлення особистості, розвитку різних типів людей, яких доводилося описувати у своїх творах.

Для Франка проблема особистості була пов’язана з вихованням дітей. В оповіданнях («Олівець», «Грицева шкільна наука», «Отець-гуморист» та ін.) він виявив свої знання психології дитинства та юності, глибоко проаналізував умови, в яких розвивається особистість, певний її тип, характер, здібності тощо. Людину І. Франко розумів найперше як соціальну істоту, характер якої залежить від умов суспільного буття. Кожна людина є насамперед дитиною певного часу, народу, певних умов. За сприятливих умов виховання розвиваються найкращі риси характеру і здібності дитини, а за їх відсутності навіть найкращі природні задатки, будучи «не вживані і приголомшені, заніміють і захиріють у зав’язку».

В оповіданні «Борис Граб» і незакінченій повісті «Не спитавши броду» І. Франко описав процес становлення особистості обдарованого учня, який завдяки наполегливій праці над собою і з допомогою свого улюбленого вчителя досягнув значних успіхів у навчанні, формуванні позитивних рис характеру, вихованні інтересу до фізичної праці тощо. «Обдарований незвичайними здібностями, величезною пам'яттю, бистрим і чесним розумом, він із тими вродженими дарами єднав велику пильність і працьовитість, замилування до порядку і точності і вироблене гімнастикою та фізичною працею здоров'я та сильну будову тіла. Свій час умів він розподілити так, що на всяку роботу, на всяку науку знаходив час і пору».

Наукові ідеї щодо становлення особистості, його джерела та рушійних сил розробляв **С. Рубінштейн**, будучи певним у необхідності аналізу життєвого шляху людини з метою вивчення її вікового розвитку, розглядаючи діяльність як найважливіший його чинник, вважаючи особистість суб'єктом психічного розвитку.

Психологію дитини упродовж тривалого періоду вивчав український психолог **Степан Балей (1885–1952)**. Він вважав, що дослідження буде об'єктивним тоді, коли порушуватиметься питання «Як є?», а не «Як повинно бути?».

Психічний розвиток дитини С. Балей розглядав як постійний процес пізнання нею навколишнього світу. Кожен віковий період, на його думку, характеризується певним способом пізнання. На першому році життя дитина пізнає чуттєві властивості предметів світу, що навколо. Коли вона розпочинає говорити, настає «вік запитань». Дитячу фантазію С. Балей розглядав також як форму пізнання. У процесі гри дитина контактує з різними предметами, пізнає їх властивості, вчиться ними користуватися. Систематично здобувати знання про світ вона здатна у 6–7 років, саме тоді їй найдоцільніший йти до школи. Шкільне навчання С. Балей (під впливом ідей російського фізіолога **Івана Павлова (1849–1936)**) пояснював як навчання шляхом утворення умовних рефлексів. Він вважав,

що людина – це не tabula rasa, вона має вроджені властивості, інстинкти, які є матеріалом виховного процесу.

Науковим здобутком представника психологічного напряму Львівсько-Варшавської філософської школи **Владислава Вітвіцького (1878–1948)** стала *теорія кратизму* (грец. kratos – сила), сформована на ідеї про властиве людині інстинктивне прагнення до міцності, яке є основою розвитку чотирьох основних емоційних станів і форм компенсації: схильності до підвищення чи пониження, спрямованої на інших або на себе.

Психологічні та соціально-психологічні чинники, що зумовлюють особливості становлення релігійної свідомості, її структуру і функції, детально вивчав філософ-богослов, психолог, письменник і публіцист **Гавриїл Костельник (1886–1948)**, який аналізував розвиток людської психіки взагалі і психіки віруючих людей, які навернулися до релігії (труднощі і суперечки, які виникають у їхньому житті внаслідок подолання старого, звичного, стереотипного).

Неабияку увагу аналізу феномена віри приділяв **Валеріан Горбачевський (1891 – 1957)**. У 30-х роках XX ст. у праці «Ідеократизм» він стверджував, що «віра в Бога стає для мислячої людини категоричним імперативом, бо дає людському духові обпертя». Розуму вона дає синтетичну ідею, що допомагає гносеологічно охопити повноцінність буття; для серця є джерелом, що цілющою водою скріплює почуття людської гідності; для волі є імпульсом до творчої праці та самовдосконалення. Без віри в Бога душа дитини, дорослого і літньої людини стає пусткою, бо замість віри в ній укорінюється скептицизм і нігілізм. Завдяки вірі в Бога людина зберігає душевну рівновагу й упевненість, налаштовується на творчість, обираючи світлу мету – наближення до Бога.

Особливо активно розвивалася вікова психологія у XX ст. Так, у 30-ті роки у Харкові було організовано Психоневрологічний інститут, а згодом на його основі – Всеукраїнську психоневрологічну академію, у структурі якої функціонував відділ дитячої та генетичної психології. У ньому працювали **Олександр Запоро-**

жець (1905–1981), **Лідія Божович (1908–1981)**, **Петро Гальперін** та інші вчені, які досліджували психологію практичної діяльності, образу, свідомості й діяльності, пам'яті, сприймання, особливості засвоєння знань учнями на основі розвитку мислення.

З ініціативи українського психолога **Григорія Костюка** (1899–1982) відбулося створення Українського інституту психології, який тривалий час очолював його. У своїх працях багато уваги він приділяв проблемам вікової психології. Так, розглядаючи співвідношення біологічного та соціального в онтогенезі людської психіки, спростував однобічні тлумачення психічного розвитку, в яких наголошувалося на вирішальній ролі то спадковості, то середовища в його біологічному або фізичному розумінні. На думку Г. Костюка, не вирішує проблему і запропонована В. Штерном теорія конвергенції як спроба пов'язати між собою обидва фактори. З огляду на це він обґрунтував ідею, згідно з якою онтогенетичний розвиток людини є цілісним процесом, який виражається у морфологічній, фізіологічній, психічній, соціальній формах. Вроджені безумовно-рефлекторні структури є основою розвитку психічних функцій і властивостей, але не визначають його зміст. Специфічна якість психічних новоутворень залежить від соціальних умов життя, формується за культивованими у суспільстві взірцями. Внаслідок цього психічний онтогенез набуває конкретно-історичного характеру. Хоч дитина і народжується природною істотою, вона має можливість стати істотою суспільною завдяки навчанню (від зустрічі з предметним світом до використання суспільно-історичного досвіду). Навчання й виховання є визначальними чинниками, які зумовлюють розвиток психіки.

Соціалізація дитини, вважав Г. Костюк, відбувається через її діяльність, засвоєння соціального досвіду, входження в життя суспільства, через перехід зовнішніх (інтеріндивідуальних) відношень у внутрішні (інтраіндивідуальні) властивості особистості, яка розвивається. За його твердженням, учаться не тільки діти, а й дорослі, що впливає на їхній психічний та

особистісний розвиток. Провідну роль у житті дорослої людини виконує діяльність зі створення матеріальних і духовних цінностей.

Онтогенетичні форми, на думку Г. Костюка, не існують окремо одна від одної. Зв'язок між ними полягає в тому, що нижчі форми включаються у вищі й стають механізмами їх реалізації. Так відбувається розвиток.

Г. Костюк відкидав будь-які сумніви щодо ідеї розвитку, онтогенезу. За його словами, розвиток не можна розуміти «лише як засвоєння та інтеріоризацію зовнішніх відношень», він передбачає перероблення, систематизування засвоєного, що зумовлює зміни особистості, виникнення нових спонук до діяльності, нових її структур, нової екстеріоризації (породження зовнішніх психічних виявів – висловлювань, дій – у процесі перетворення внутрішніх структур). Навчання сприяє розвитку, а розвиток стає основою навчання. При цьому закони навчання й розвитку, будучи пов'язаними між собою, мають суттєві відмінності. Внутрішні умови розвитку, формуючись під впливом зовнішніх умов, не є їх простою механічною проекцією. Вони діалектично взаємодіють. З віком виникають різні форми активності особистості в її розвитку (самовиховання, самовдосконалення тощо). На вищому рівні свого розвитку особистість постає як його суб'єкт, який свідомо обирає свій життєвий шлях.

Виступав Г. Костюк і проти спрощених моделей розвитку, що зводять його лише до накопичення знань, до виховних впливів дорослих. Підтверджуючи необмежені можливості виховання, такі моделі насправді применшують його значення, бо «справжнє мистецтво виховання виявляється там, де воно спирається на прояв «саморуху», ініціативи, самостійності, творчої активності». Та це не означає, що модель із «екстремальним ступенем свободи» відповідає реальному процесу розвитку особистості, оскільки вона віддалена від реальності, як і детермінізм, що робить індивіда продуктом природних законів.

Навчання та виховання, на думку Г. Костюка, мають сприяти не лише успішному вирішенню життєвих «суперечно-

стей», а й виникненню нових. У формулюванні нової мети, яку індивід усвідомлює і приймає, виявляються розходження між актуальною метою та рівнем досягнень людини. У цьому полягає складна діалектика розвитку, врахування якої необхідне для оволодіння процесом розвитку, найперше для встановлення стадій онтогенетичного розвитку психіки. Результатом онтогенезу Г. Костюк вважав становлення індивідуальних особливостей: «особистість розвивається завжди як індивідуальність. Її своєрідність неповторна. Віковий і диференційний аспекти онтогенетичного розвитку людської психіки пов'язані між собою. Загальні закономірності вікового розвитку особистості знаходять свою конкретизацію в її індивідуальних особливостях».

Характеризуючи онтогенетичний розвиток, Г. Костюк вказував на його типологічні та індивідуальні відмінності, що виявляються у функціональних особливостях нервової системи, у розумових, емоційних, моральних, вольових якостях, у потребах, інтересах, здібностях, характерологічних рисах дітей та молодих людей. У процесі розвитку твориться індивідуальна неповторність особистості. Якщо розвиток може бути не тільки творчим, усвідомленим, а й неусвідомленим процесом, то потреба в неповторності індивідуального розвитку є його рушійною силою. Вікові особливості набувають індивідуалізованого характеру, а індивідуалізація може розглядатися як загострення вікових ознак.

Проблеми вікової психології вивчали й інші вітчизняні вчені. Зокрема багато уваги приділяли дослідженню особливостей розвитку в дітей сприймання (Е. Рибалко), пам'яті (П. Зінченко, А. Смирнов), уяви, мислення, мовлення (М. Жинкін, І. Синиця та ін.), уваги (М. Добринін, І. Страхов), емоцій (П. Якобсон), вольових процесів (В. Селіванов). Помітними є напрацювання психологів з проблем вікового та індивідуального становлення і розвитку особистості у молодшому, середньому та старшому шкільному віці, формування спонукальної сфери, свідомості та самосвідомості (Б. Ананьєв, Г. Костюк, П. Чамата, Л. Божович, О. Ковальов, М. Левітов, В. М'ясищев, М. Боришевський та ін.), розвитку самосвідомості

дітей (М. Боришевський, С. Тищенко, В. Котирло та ін.). Чимало досліджень зосереджено на питаннях виникнення і розвитку в дітей і молоді здібностей до музики, математики, малювання (Б. Теплов, В. Крутецький). Цінні для вікової психології дослідження генезису саморегуляції як фундаментальної функції особистості (М. Боришевський), становлення навчальної діяльності дітей дошкільного віку, впливу навчання на розвиток перцептивних дій, довільного запам'ятовування, мовлення, формування суджень, узагальнень, числових понять (В. Давидов, Б. Ельконін, С. Максименко), а також вікових особливостей навчальної діяльності школярів, її цілей і мотивів, операційної структури, зміни співвідношення в ній образних, вербальних і понятійних компонентів, формування умінь, прийомів і стилю розумової діяльності.

Теоретико-методологічні проблеми вікової психології порушують у своїх працях сучасні дослідники І. Бех, М. Боришевський, С. Максименко, Т. Титаренко, Н. Чепелєва та ін.

Різноманітні аспекти проблеми вікового розвитку розглядають О. Лактіонов, З. Карпенко, Т. Говорун, Т. Хомуленко, О. Кононко, Ю. Приходько, Т. Пироженко, І. Булах, Н. Максимова, В. Моляко, В. Москалець, Л. Орбан-Лембрик, І. Пасічник, М. Томчук та ін.

Деякі питання вікового розвитку особистості досліджують у лабораторіях Інституту психології імені Григорія Костюка НАПН України та на кафедрах психології класичних і педагогічних університетів. Систематично розглядаються проблеми вікової психології на з'їздах та наукових конференціях психологів. Останнім часом в Україні захищено низку докторських дисертацій, у яких аналізуються питання вікової психології.

Однак в Україні ще не створені спеціальні профільні лабораторії, які б системно вивчали віковий розвиток особистості від народження до похилого віку, відсутні тривалі лонгітюдні дослідження, не публікуються щоденники розвитку дитини в сучасних соціально-економічних умовах тощо. Вітчизняна вікова психологія ще методологічно не визначила

характер вищої стадії онтогенетичного розвитку – психічну зрілість. У ній відсутні наукові критерії психічно розвиненої особистості.

4. Диференційна психологія

Дослідження психічних явищ орієнтувалося спочатку на поняття і методи наук про фізичний світ. Тому головним вектором експериментального пошуку були загальні закономірності психічних процесів. Із найдавніших часів соціальна практика примушувала людський розум виокремлювати в психологічному вигляді людей найперше ті ознаки, які відрізняють одного індивіда від іншого. Перехід від емпіричного вирішення цього життєво важливого питання до його розробки за допомогою експериментальних і математичних методів призвів до утворення спеціальної галузі знань – **диференційної психології**. Її предмет – індивідуальні відмінності між людьми або групами людей, об'єднаних за певною ознакою (або сукупністю ознак).

Проблема, про яку йдеться, споконвіку привертала увагу філософів, моралістів, художників, лікарів, педагогів. У Стародавній Греції улюблений учень Арістотеля, «батько ботаніки» Теофраст здійснив живі і влучні описи різних типів людей в трактаті «Етичні характери», що набули популярності упродовж багатьох століть. Тонкі спостереження містилися у висловах мислителів XVI –XVIII ст., особливо Монтеня («Досліди», 1580), Лабрюкера («Характери Теофраста», 1688), Ларошфуко («Сентенції і максими про мораль», 1665) і ін. Віднести їх твори до історії наукової психології можна лише умовно.

Спроби перейти від життєвої мудрості до наукового знання, що містилися у вченнях про темпераменти і про здібності (Хуан Уартс), були прогресивні. Але тільки з упровадженням у психологію експерименту і з появою нових критеріїв науковості її уявлень створюються передумови для зародження відповідних цим критеріям знань про індивідуальні відмінності між людьми. Підкреслимо, що диференційно-психологічне вивчення людини

не було простим логічним розвитком експериментально-психологічного. Воно формувалося під впливом практики, спочатку медичної і педагогічної, згодом – індустріальної. У системі Вундта вчення про індивідуальну психологію відсутнє, оскільки передбачалося, що будь-яка експериментальна психологія і є індивідуальна (на відміну від «психології народів», в якій експериментальний метод нібито непридатний). Але вже у перших учнів Вундта – Крепеліна, Кеттела й інших – зароджується установка на переорієнтацію експерименту, на його додаток до індивідуальних особливостей людей.

Е. Крепелін (1856–1926) переніс експериментально-психологічні методи в психіатричну клініку. Упродовж певного часу він працював у Росії, де створив у Дерпському університеті при психіатричній клініці лабораторію типу вундтівської. Надалі нею керував російський психіатр і психолог В. Ф. Чиж (1855–1936). Клініка і спонукала Крепеліна змінити спрямованість експерименту, підпорядкувати його завдання з'ясування індивідуальних ознак і способів їх поєднання в цілісні картини душевного життя, які відрізняють одну людину від іншої. Це завдання він виокремив у статті «Психологічний досвід у психіатрії».

У ті ж роки з'являється інша стаття про індивідуальну психологію, авторами якої були французькі учені Віні та Анрі. **Альфред Біне (1857–1912)**, за освітою лікар, у співпраці з неврологом **Шарко** здійснив експериментальне дослідження осіб, що володіють здатністю запам'ятовувати великі числа. Відмінності між ними тлумачили як підтвердження запропонованого Шарко розділення типів пам'яті на зоровий, слуховий і руховий. Таке розділення він здійснив, спираючись на клінічний матеріал, а також на вчення про локалізацію сенсорних функцій в різних ділянках мозку.

1897 р. в «Огляді психіатрії», що виходив під редакцією Бехтерєва, була опублікована стаття молодого лікаря Лазурського «Сучасний стан індивідуальної психології». У ній розглядалися перші досягнення цієї науки, метою якої вважалося дослідження того, «як видозмінюються душевні властивості у різних людей і які типи створюють вони в своїх поєднаннях».

1900 р. була опублікована робота В. Штерна «Про психологію індивідуальних відмінностей (ідеї про диференційну психологію)». Тоді й виник термін «диференційна психологія». Однак Штерн строго обмежував предмет цієї галузі психології аналізом окремих аспектів особистості, відхиляючи і типологічний підхід, і вивчення особистості в цілому.

У роботах Крепеліна, Біне, Анрі, Шарко, Лазурського, Штерна зароджувалася нова дисципліна, відмінна і від експериментальної психології, і від культурно-історичної. У ній експериментальний метод застосовувався щодо об'єкта, що не цікавив вундтівську школу. Паралельно з новим напрямом в експериментальному вивченні психіки формувалися інші (відмінні від фехнерівських) прийоми додавання математичних методів до психології індивіда. Їх розробка належить **Гальтону**.

Невичерпно винахідливий розум Гальтона продукував безліч новаторських ідей в різних галузях – від метеорології до антропології. У психології його заслуга полягала у створенні техніки вивчення індивідуальних відмінностей, насамперед в упровадженні статистичного методу. Мислення Гальтона формувалося в загальному руслі експериментально-психологічних напрямів. Вивчаючи пороги чутливості, асоціації та інше, він розробив низку удосконалень і нових прийомів, серед яких можна вирізнити винахід спеціального свистка для визначення верхнього порогу слухових відчуттів (Гальтонів свисток), винахід пристосування м'язів для оцінки відчуття та ін.

У всіх дослідах Гальтона цікавив абсолютно незвичайний у той час аспект – генетична (спадкова) основа індивідуальних відмінностей між випробовуваними. Саме цей інтерес спонукав його винаходити експериментальні моделі та плани. Він запропонував, зокрема, так званий **метод близнят** з метою з'ясувати співвідношення між спадковістю й зовнішніми впливами. Для вивчення уяви Гальтон придумав спеціальний запитальник. Досліджуваний мав завдання уявити певний об'єкт, відтак відповісти на питання про особливості уявлень, які у нього виникли, зіставити ці уявлення із сприйняттями щодо їх яскравості, ви-

значеності. Гальтона цікавила найперше спадкова обумовленість знайдених відмінностей: як, наприклад, схожість образів у братів і сестер. На індивідуальні відмінності натрапляли і чимало експериментаторів (у роботах із психофізики та ін.). Вони розглядали їх, проте як варіанти загального закону, які повинні знівелювати, щоб одержати його в «чистому вигляді» (як, наприклад, формула Фехнера). Гальтон шукав спосіб, що дозволяє математично описати закономірність, якій підпорядковуються самі індивідуальні варіації. Як методичне знаряддя він застосовував статистику.

Ще в молодості Гальтон вивчив роботи одного з творців сучасної статистики – бельгійця **Адольфа Кетле (1796–1874)**. У книзі «Соціальна фізика» (1835), що справила неабияке враження на розум сучасників і спричинила гострі суперечки, Кетле, спираючись на теорію вірогідності, довів, що її формули дозволяють знайти підлеглість поведінки людей деяким закономірностям. Аналізуючи статистичний матеріал, він одержав постійні величини, що дають кількісну характеристику таких людських актів, як шлюб, самогубство та ін. Ці акти вважалися довільними. Тепер же з'ясовувалася відома регулярність їх здійснення. Критики концепції довільних актів сприйняли «соціальну фізику» Кетле як свідчення правильності своїх поглядів. Сам Кетле акцентував в інтерпретації одержаних результатів на ідеї «середньої людини», типово буржуазної за класовою сутністю. Він припускав існування одвічної людської природи як свого роду ідеалу, від якого люди відхиляються відповідно до нормальної кривої вірогідності. Саме тому середня величина найчастіша. За **законом Гауса-Лапласа,** божественна мудрість все врівноважує і у фізичному світі, і в морально-інтелектуальному.

Хоча концепція Кетле була нерозривно пов'язана з властивим буржуазному світогляду метафізичним підходом до суспільних явищ, вона містила низку нових аспектів. Якщо середнє число постійне, то за ним повинна стояти реальність, зіставлена з фізичною (метеорологія), завдяки чому можна передбачати явища на основі статистичних законів. Для пізнання ж цих зако-

нів безнадійно вивчати кожного індивіда окремо. Об'єктом вивчення поведінки повинні бути великі маси людей, а методом – **варіаційна статистика**. *Кетле встановив, як розподіляються різні відхилення від середньої величини, продемонструвати, що чим таке відхилення більше, тим воно рідше, причому це можна точно математично виразити.*

1869 р. вийшла книга Гальтона «Спадковий геній». У ній висвітлювався статистичний аналіз біографічних фактів і містилася низка дотепних міркувань на користь приналежності закону Кетле до розподілу здібностей. Як люди середнього зросту становлять найпоширенішу групу, а вищого зросту осіб тим менше, що частіше вони відхиляються від норми, так же, вважав Гальтон, люди відхиляються від середньої величини і стосовно розумових здібностей. Але чим детермінувати ці відхилення? Кетле пояснював їх «грою випадку». Гальтон же під впливом дарвінізму стверджував, що вони чітко визначаються чинником спадковості.

Ми спостерігаємо тут ще один напрям думки, що виник у психології під впливом еволюційної теорії. *Принцип пристосування до середовища* був одним із аспектів цієї теорії, але в ній був і інший – *принцип природного відбору,* який, своєю чергою, припускав дію механізму спадковості. Пристосування виду досягається через генетичні варіації індивідуальних форм.

Під впливом цього загальнобіологічного підходу *Гальтон висуває положення про те, що індивідуальні відмінності психологічного порядку, як відмінності тілесні, можуть бути пояснені тільки в категоріях учення про спадковість.* Позитивне значення цього висновку полягало у тому, що окреслювалася нова важлива проблема – генетичних передумов розвитку психічних здібностей. Завдавався ще один удар по концепціях, що протиставляли тілесні якості людини душевним.

Але біологічна детермінація не є для людей ні єдиною, ні визначальною. Гальтон же відкидав інші істотні причини. Вивчивши і статистично опрацювавши величезний біографічний матеріал, що стосується споріднених зв'язків видатних осіб Ан-

глії, Гальтон стверджував, що висока обдарованість визначається ступенем і характером спорідненості. З чотирьох дітей, наприклад, шанс стати талановитим, згідно із підрахунками Гальтона, є тільки у одного.

Для вивчення питання про походження розумових якостей Гальтон застосував разом із біографічним методом анкетний. Він розіслав найбільшим англійським ученим ґрунтовну анкету, за матеріалами якої була написана монографія «Англійські люди науки: їх природа і виховання» (1874). І знову вирішальна роль належала спадковості, вплив же зовнішніх умов, виховання вважався незначним, а іноді й негативним.

До анкетного вивчення індивідуальних відмінностей було приєднане експериментальне. На Міжнародній виставці в Лондоні 1884 р. Гальтон організував антропометричну лабораторію (надалі переміщену в Південно-Кенсингтонський музей в Лондоні). У ній побувало понад 9 тис. досліджуваних, у яких вимірювалися разом із зростом, вагою і т. д. різні види чутливості, ВР й інші сенсомоторні якості. Пояснення результатів було незмінним: спадковість зумовлює ці якості з такою ж невідворотністю, з якою вона зумовлює зріст і вагу тіла або колір очей. Ця ж ідея – лейтмотив інших робіт Гальтона, опублікованих під загальним заголовком «Дослідження про людські здібності та їх розвиток» (1883).

Проте аналіз індивідуальних відмінностей не був для Гальтона самоціллю. Він підпорядковував його реакційній соціально-політичній доктрині. Діагностика варіацій в психологічних якостях людей розглядалася як засіб і передумова відбору найбільш пристосованих. Проголошувалося, що людський рід може бути поліпшений тим же шляхом, яким виводиться нова порода собак і коней, тобто за допомогою відповідних шлюбів упродовж кількох поколінь.

Цей напрям отримав ім'я «євгеніка», завдання якої Гальтон вбачав у тому, щоб «сприяти розмноженню рас, найбільш здатних мислити і прогресувати ступенями високої благотворної цивілізації, замість того, щоб згідно з помилковим інстинктом

надавати допомогу слабким і затримувати розмноження сильних і енергійних осіб». Так помилковий погляд на детерміацію психічних здібностей ставав знаряддям расистської ідеології.

Зіставивши уявлення Кетле і Гальтона, можна простежувати зрушення, що відбулися в буржуазному світогляді. Для Кетле, що виступив у першій половині століття, ідеалом була «середня людина», для Гальтона – «супермен» – сильна особа, відібрана шляхом розмноження тих, хто найрізкіше відхиляється від середнього рівня у бік високої обдарованості. Насувалася епоха імперіалізму, що різко загострювала антагоністичні суперечності між капіталом і робочим класом, між колоніальними імперіями і народами, яких поневоляють. Наростаюча ворожість буржуазії до суспільного прогресу яскраво виразилася у гальтонівському проекті розвитку цивілізації шляхом штучного відбору. Ті народні маси, що не мали доступу до благ цивілізації (водночас позбавлені умов для розвитку здібностей), були забраковані як біологічно неповноцінні. Статистичне і експериментальне дослідження психічних якостей людини підкорялося антигуманістичній доктрині.

Проте не слід ототожнювати конкретно-наукові досягнення цього дослідження з політичною концепцією, для якої їх намагалися пристосувати. Прийоми варіаційної статистики, розроблені Гальтоном, озброювали психологію важливим методичним засобом. Серед цих прийомів найперспективнішим виявився метод вираховування коефіцієнта кореляції між змінними. Цей метод, удосконалений англійським математиком Пірсоном та іншими послідовниками Гальтона, вніс у психологічну науку цінні математичні методики, в результаті застосування яких *виник факторний аналіз*.

Гальтон мав соціально-політичну мету. Але практика буржуазного суспільства вимагала вирішувати злободенніші питання, ніж удосконалення людського роду. Зростання промисловості, залучення у виробничий процес великих мас людей, необхідність їх навчання, створення кваліфікованих кадрів і найраціональнішого використання техніки, що швидко розви-

валася, – все це спонукало до вивчення проблем здібностей з іншої точки зору.

Відбір людей не задля створення породистого потомства, а з метою отримання максимального економічного ефекту слугував могутнім поштовхом для розвитку диференціальної психології. Ідея тестів і статистичні прийоми, запропоновані Гальтоном, розпочинають застосовуватися для вирішення нових питань. Особливо активний інтерес до вивчення індивідуальних відмінностей виявляли психологи в Сполучених Штатах Америки: тут промисловий прогрес здійснювався пришвидшеним темпом і американська буржуазія щедро підтримувала проектів, що обіцяли безпосередню практичну вигоду.

Кількісна перевага американських психологічних лабораторій над лабораторіями в інших країнах була обумовлена вірою в можливість використовувати досягнення психології для вирішення практичних проблем. У Західній Європі об'єктом практичного додатку психологічних висновків стала переважно галузь навчання, де також відбувалися зміни, спричинені економічним розвитком капіталістичних країн.

Незадоволений тим, що Вундт ігнорував проблему індивідуальних відмінностей, молодий американський психолог Кеттел покинув лейпцігську лабораторію і переїхав до Гальтона. З особливим ентузіазмом він сприйняв його прийоми визначення індивідуально-психологічних якостей і статистичної обробки результатів.

Гальтон називав випробування, що здійснювалися в його антропометричній лабораторії, розумовими тестами. Цей термін незабаром максимально поширився на Заході, особливо після статті Кеттела «Розумові тести і вимірювання», опублікованої 1890 р. з післямовою Гальтона. «Психологія, – зауважував Кеттел, – не зможе стати міцною і точною, як фізичні науки, якщо не базуватиметься на експерименті та вимірюванні. Крок у цьому напрямі може бути зроблений шляхом застосування серії розумових тестів до великої кількості індивідів. Результати можуть мати значну наукову цінність у відкритті постійності пси-

хічних процесів, їх взаємозалежності та змін у різних обставинах». Відтак, статистичний підхід – застосування серії тестів до великої кількості індивідів – висувався як засіб перетворення психології в точну науку. Разом із суто науковою цінністю такого підходу Кеттел підкреслював і його можливе практичне значення щодо вправ, способу життя і вказівок на хворобу.

Згадки про генетичну програму відбору найбільш обдарованих, заради якої Гальтон придумував розумові тести, у статті Кеттела не містилися. Водночас у ній висловлювалося припущення про те, що «наукова і практична цінність таких тестів могла б значно зрости, якби була прийнята одноманітна система, щоб визначення, одержані в різний час і в різних місцях, можна було порівняти й об'єднати». Практика тестологічної роботи примусила незабаром реалізувати цю думку.

Кеттел запропонував як зразок 50 тестів, що охоплювали різні вимірювання чутливості, ВР, часу, що витрачається на назву кольорів, кількості звуків, відтворених після одноразового прослуховування, та ін. Повернувшись у США, дослідник негайно розпочав застосовувати тести у влаштованій ним при Колумбійському університеті лабораторії (1891). Майже одночасно інші американські лабораторії також розпочинають застосовувати метод тестів, що невдовзі став найпопулярніший. Не минуло і декілька років, як виникла необхідність організувати спеціальні координаційні центри.

1895–1896 рр. у США були створені два національні комітети, покликані об'єднати зусилля тестологів і сформувати загальний напрям тим, що з'являлися як гриби після дощу, тестологічним роботам. У конструюванні тестів беруть активну участь Біне, Еббінгауз, Штерн, Торндайк, Мюнстерберг, Р. Мюллер, Ієркс і чимало інших психологів із різних країн.

Тести застосовуються для потреб школи, медицини, виробництва. Удосконалюється техніка обробки даних про індивідуальні відмінності і кореляції між ними.

Англійський психолог Спірмен, вивчають цю техніку, зробив висновок, що в тих випадках, коли є позитивна кореляція

між тестами на різні здібності (наприклад, математичні і літературні), ними вимірюється генеральний фактор. Він позначив його літерою «О» (від англ. – загальний). Крім фактора, загального для всіх видів діяльності, в кожному з них виявляється специфічний, властивий тільки цьому виду. Щодо цього висновку тривали дискусії. Чимало психологів відкинули існування загального фактора, припустивши, що і він може бути розкладений на дещо інші фактори.

Як тести спершу застосовувалися звичні експериментально-психологічні випробування. Формою вони схожі на прийоми лабораторного дослідження, але значення їх було принципово іншим. Завданням експерименту було з'ясувати залежність психічного акту від зовнішніх і внутрішніх подразників і фізіологічних механізмів, тривалості ВР – від внутрішніх операцій (розрізнення, вибору, установки), запам'ятовування – від частоти й розподілу повторень. Експеримент методологічною передумовою має постулат причинності. Експериментатора цікавить детермінаційна залежність спостережуваних факторів від причин, що їх провокують. Він випробовує набір умов, щоб установити, функцією яких змінних є цей феномен.

Під час тестування на відміну від експериментування психолог фіксує, що люди роблять, не варіюючи умови їхньої діяльності. Він змінює одержані результати за допомогою критерію, реєструючи кількісні варіації. Тут змінними є індивідуальні відмінності.

Диференціальна психологія формувалася як кількісна дисципліна, що вивчає не каузальну (причинну), а стохастичну (вірогідність) закономірність. Однак це ще не дає підстав вважати її менш важливим або менш перспективним напрямом, ніж експериментальна психологія. Статистична закономірність дозволяє передбачати явища внаслідок того, що зв'язки вірогідності властиві самій природі речей, а не привносяться в неї довільними операціями розуму. Але таблиці, графіки, формули самі собою німі. Вони набувають конкретного значення, коли математичні величини співвідносяться з реальністю, в психології – з психічною реальністю.

Переходячи від стохастичних моделей до каузальних пояснень, диференціальна психологія також вимушена прийняти деякі припущення про природу, характер і підставу того, що вимірюється. Гальтон вважав, що індивідуальні варіації детерміновані еволюційно-біологічним потенціалом випробовуваних. Закони індивідуальної психології тлумачилися як відтворення загальнобіологічних законів спадковості. Це трактування міцно укорінялося в західноєвропейській та американській психології. Воно домінує в ній і досі. Концепція генетично фіксованого інтелекту лягла в основу тестології. Відтак уся техніка застосування тестів та їх статистичного аналізу набула певної ідейної спрямованості, підкорялася реакційній доктрині про генетичну приреченість психологічних відмінностей між людьми.

Не поліпшила в принципі положення й інша концепція, на якій акцентував А. Біне, автор найпопулярнішої системи тестів. До Біне, як правило, тестувалися відмінності в сенсомоторних якостях – чутливості, швидкості реакції та ін. Але практика вимагала інформації про «вищі» психічні функції, що позначаються звично термінами «розум», «інтелект». Адже саме ці функції найперше забезпечують набуття знань і успішне виконання складної пристосовної діяльності.

У окресленій вище статті Біне і Анрі про індивідуальну психологію (1896) не тільки висловлювалася незадоволеність методиками, що застосовувалися в німецьких психологічних лабораторіях, але й підкреслювалася необхідність знайти об'єктивну основу для визначення рівня інтелекту. Незабаром педагогічна практика додала актуальності експериментальній розробці цього питання. Біне одержав 1904 р. завдання дослідити його у зв'язку зі створенням спеціальних шкіл для розумово неповноцінних дітей. Вимагалося відділити дітей, здібних до навчання, але ледачих і неохочих учитися від тих, що мали природжені дефекти.

Біне у співпраці з Симоном здійснив серію експериментів з вивчення уваги, пам'яті, мислення у дітей різного віку (від трьох років). Застосовані щодо багатьох досліджуваних, ці екс-

перименти перетворилися на тести і розпочали розглядатися як засіб визначення рівня розумового розвитку. В результаті тестологічний рух набув нового напряму, що невдовзі став панівним. Індивідуальні відмінності випробовувалися вже не самі собою, а щодо вікового ряду. Було встановлено, як корелюють із цим рядом завдання поступові труднощі. Для кожної з його градацій підбиралися певні тести. Вони вважалися відповідними цьому віковому ступеню, якщо виявлялися дуже легкі для більшості дітей старшого віку і дуже складні для більшості дітей попереднього віку.

Біне і Симон кілька разів переглядали винайдену ними шкалу. Вони прагнули усунути всі завдання, які вимагали спеціального навчання. Іншими словами, вони опиралися на припущення про те, що розумовий розвиток як такий становить процес, незалежний від навчання. Цей розвиток мислився як дозрівання, що відбувається за загальними принципами біологічної зміни організму в різні фази його існування.

Якщо після Гальтона основою тестології була концепція генетично фіксованого інтелекту, то після Біне вона ґрунтувалася на концепції біологічно детермінованого розвитку в онтогенезі. Обидві точки зору були виявом загальної методологічної лінії, що сформувалася в результаті трактування психічної детерміації як особливого варіанту детерміації біологічної.

Ми вже говорили про те, що фактор спадковості, введений в психологічну теорію Гальтоном, збагатив її новою проблемою, реальне значення якої може заперечувати тільки той, хто вважає психіку незалежною від тіла суттю. Те ж слід сказати про фактор дозрівання. Питання про його співвідношення з розвитком є одним із основних під час вивчення психіки в онтогенетичному аспекті. Але ролі обох указаних факторів не можуть бути адекватно осмислені в площині помилкової методології за помилкового розуміння детерміації психічних явищ. Про це свідчить уся історія тестологічного руху. Нагадаємо, що первинне завдання, яке вирішував Біне, полягало в тому, щоб знайти об'єктивний критерій для розмежування дітей, що нормально розвиваються, від нездібних до навчання че-

рез дефекти розвитку. Ці дефекти через розуміння розвитку як дозрівання належали до органічних причин.

Якщо дитина мала упоратися із завданнями, які виконувала більшість її однолітків, вона вважалася нормальною. Але у низці випадків ці завдання виявлялися для неї або дуже легкими, або непосильними. Це спонукало ввести поняття про **розумовий вік** на відміну від **хронологічного**. Їх незбігання вважалося показником або розумової відсталості, або обдарованості. В. Штерн 1911 р. назвав їх співвідношення **коефіцієнтом інтелекту** (IQ). Цей коефіцієнт ґрунтується на розподілі розумового віку на фізичний і множення отриманого результату на 100. Якщо, наприклад, дитина в 10 років має МА 15, то її IQ становить 1,50.

Однією з догм тестології стало положення про константну IQ, тобто про те, що впродовж усього онтогенезу істотні зміни у рівні інтелекту не відбуваються. Дитина відстає від інших дітей або перевершує їх незалежно від зовнішніх дій і виховання. Така догма була прямим виразом віри в біологічну приреченість розвитку психіки. Її дотримувався зокрема, Термен, що здійснив сумісно зі співробітниками Стенфордського університету обсяжну роботу з перевірки і стандартизації тестів. Видозмінивши шкалу Біне-Симона, він запропонував 1916 р. новий варіант, що увійшов в історію під іменем Біне-Стенфордської шкали. Вона була популярна в США упродовж двох десятиліть.

Спрямованість тестології на оперативне вирішення практичних завдань зумовила її швидке поширення. Процедура вимірювання інтелекту сприймалася як засіб, що дозволяє на основі даних психології, а не суто емпірично розглянути питання щодо навчання, профвідбору, оцінки досягнень та ін. Низьке IQ розглядалося як показник необхідності навчати дитину в спеціальній школі. У високому IQ вбачали підставу, щоб спрямувати дитину в школу для обдарованих.

Г. Мюнстерберг (1863–1916) запропонував тести для профорієнтації і профвідбору, які створювалися так: спершу вони перевірялися на групі робітників, що досягли кращих результатів, згодом їх проходили люди, що влаштовувалися на роботу.

Очевидно, що передумовою цієї процедури слугувала ідея кореляції між психічними структурами, необхідними для успішного виконання діяльності, і тими структурами, завдяки яким досліджуваний може упоратися з тестами. Кореляція ж могла бути достовірною тільки статистично. Природа структур залишалася загадковою.

Тести на профпридатність вимагали випробування інших якостей, ніж тести на розумовий розвиток. Із суто вербальними завданнями, заснованими на операції словесними символами, виникають мануальні (ручні) тести. Масовий характер тестування спонукав перейти від індивідуальних тестів до групових. Масовим заходом американських психологів стало тестування 1 750 000 новобранців під час першої світової війни (під час Другої світової війни в США протестували близько 20 млн. військовослужбовців).

Тестологія була могутньою і панівною, але не єдиною формою розвитку диференціальної психології. Здійснювалися пошуки інших вирішень проблеми індивідуальних відмінностей. Російський психолог А. Ф. Лазурський зробив висновок про необхідність трактувати цю проблему з позицій наукової характерології. Він вважав аналітичне завдання хоча і важливим, але підготовчим для досягнення основної мети індивідуальної психології – «побудувати людину з її схильностей», а також здійснити можливо повну природну класифікацію характерів.

Незадоволеність лабораторно-експериментальними методами для реалізації цього задуму спонукала Лазурського шукати інші підходи. Він підтримував думку про природний експеримент, за якого навмисне втручання в життя людини поєднується з природною і порівняно простою обстановкою досвіду. Завдяки цьому досліджуються не окремі психічні процеси, як зазвичай, а психічні функції і особистість у цілому. У курсі лекцій «Загальна й експериментальна психологія» (1912) Лазурський стверджував, що темперамент і характер становлять ендопсихічний, природжений вимір особистості. Інший вимір – екзопсихічний – характеризує ставлення людини до навколишньої дійсності.

Введення категорії ставлення було кроком уперед порівняно з механістичним уявленням, згідно з яким дії середовища на організм відбуваються за типом зовнішніх поштовхів. Адже саме таке уявлення домінувало тоді в диференційній психології, що не знала про інші чинники, окрім спадковості й механістичності середовища.

Іншому російському ученому **Р. І. Россолімо (1860–1928)** належить *ідея кількісної оцінки інгредієнтів душевного життя з метою відтворення її індивідуально своєрідного профілю у здорової або хворої особистості.* Россолімо виокремив одинадцять психічних процесів, які, своєю чергою, розбивалися на п'ять груп: увага, воля, сприйнятливість, запам'ятовування, асоціативні процеси (уява і мислення). Щодо кожного з цих процесів формувалося десять завдань, залежно від виконання яких «сила» процесу оцінювалася за десятибальною шкалою, тобто досліджуваний одержував вищу оцінку, якщо відповідав правильно на всі десять питань. Сукупність позитивних відповідей відзначалася відповідною точкою графіка: з'єднання крапок давало «психологічний профіль» індивіда.

Завдання варіювалися за категоріями досліджуваних (для дітей, дорослих інтелігентних і дорослих неінтелігентних). Россолімо пропонував також формулу перекладу профілів із графічної мови арифметичною. Він указував, що запропонований ним метод дозволить розробити питання про типи психічних індивідуальностей, про розумову відсталість, про діагностику хворобливих симптомів у галузі психіки та ін. «Психологічні профілі» Россолімо, що виникли 1910 р., були перекладені німецькою і викликали інтерес у Західній Європі і США. За ідейними позиціями Россолімо був близький до тестологів. Проте його концепції було властиве чуже тестуванню прагнення до цілісної оцінки особистості, «до синтетичного способу зображення її сильних і слабких сторін», як влучно зазначає французький історик психології М. Реклін.

Питання для семінару

1. Основні теорії в галузі соціальної та вікової психології.
2. Зародження й розвиток диференційної та етнопсихології.

Питання для самостійної роботи

1. Педологія і вікова психологія – взаємовплив і взаємозв'язок.
2. Зародження й розвиток диференційної психології.
3. Розвиток соціальної психології.
4. Розвиток етнопсихології.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології XX століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вст. ст. В. О.Титаренка Т. М. Титаренко. – вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003 – 992 с.; іл.
2. Исторический путь психологии: прошлое, настоящее, будуще // Сб. тезисов Международной конференции. – М., 1992. – 184 с.
3. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – 294 с.
4. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.
5. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. / Д. Локк. – М.: Норма, 1966. – 530 с.
6. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: у 2 т. / за ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1955. – 260 с.
7. Павлов І. П. Умовний рефлекс / І. П. Павлов // Вибрані твори. – К.: АН УРСР, 1949. – 403 с.
8. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – Т. 1, 2. – 416 с.
9. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1997. – 528 с.
10. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – 282 с.
11. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд. Академии наук СССР, 1959. – 426 с.
12. Челпанов Г. И. Мозг и душа / Г. И. Челпанов. – М.: Изд. 9, 1912. – 336 с.
13. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.
14. Ярошевский М. Г. Психология XX века: учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1994. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ 14
Тема 13
Становлення й розвиток біхевіоризму і гештальтпсихології

План

1. Методологічна криза кінця XIX – початку XX століття
2. Загальна характеристика біхевіоризму
3. Наукові передумови виникнення гештальтпсихології

1. Методологічна криза кінця XIX – початку XX століття

У попередніх лекціях ми зазначали, що кінець XIX ст. ознаменувався дискусіями про те, як формувати нову, об'єктивну психологію, які методи повинні бути провідні під час дослідження психічного. На межі століть здавалося, що ці суперечності приведуть до єдиної думки й сформується методологія нової, позитивної психології. Загальною тенденцією був перехід від психології, що вивчає феномени свідомості, до психології, яка досліджує цілісну систему «організм-середовище». Однак логіка розвитку перших шкіл довела, що існує кілька шляхів побудови такої психології, які кардинально відрізняються один від одного не тільки в розумінні пріоритетів і завдань психологічної науки, але навіть у визначенні її предмета й змісту психіки. Різним був і підхід до динаміки психічного розвитку, його закономірностей та умов, що сприяють чи перешкоджають йому.

Тому на початку XX ст. психологія переживала значну методологічну кризу, пов'язану насамперед із труднощами, які виникали під час пошуку об'єктивних методів дослідження психіки. Запропоновані функціональною психологією, структуралізмом, Вюрцбурзькою школою методи за більш пильного розгляду були необ'єктивні, що доводилось і тими розбіжностями, які виникали під час обговорення отриманих результатів. З'ясувалося, що знайти прямий та об'єктивний метод вивчення психічного стану людини,

змісту його свідомості, а тим паче несвідомого, практично неможливо. Вихід був або в трансформації методу, який перетворювався в опосередкований, або в такій зміні предмета, що зробило би реальним його безпосереднє експериментальне вивчення (наприклад, зробити предметом зовнішню активність), або у відмові від спроб пояснити закони психіки, замінивши їх описом явищ, як пропонував Дильтей.

На зміст і динаміку протікання методологічної кризи в психології вплинули, крім логіки становлення самої науки, й інші чинники – соціальна ситуація, відкриття в інших дисциплінах.

Перша світова війна викрила такі негативні, асоціальні шари людської психіки (агресію, жорстокість, ірраціоналізм), які потребували наукового пояснення. Ці факти зв'язувались і з ідейною кризою межі XIX – XX ст., яка найбільш повно виявлялася у провідних філософських школах того часу.

О. Шпенглер, Е. Гуссерль, А. Бергсон доводили, що культура наближається до заходу, що свобода волі може привести людину до відходу від розуму, яка поступається місцем інтуїтивному знанню, несвідомому.

А. Бергсон (1859–1941) зауважував про те, що в процесі розвитку людство робить «творчу еволюцію», яка безпосередньо пов'язана з духовною активністю, що відрізняє живий організм від неживого, і призводить до універсалізації понять. Висунувши ідею про походження інтелекту з потреби практичної дії, він довів, що логічне знання одностороннє, а найбільш повним способом пізнання є інтуїція.

Учень Брентано – Гуссерль, заперечуючи психологізм, тобто ідею про те, що психологія може стати методологією всіх наук про людину, висував метод «феноменологічної редукції», який дозволяє визволити свідомість від нашарувань культури, особистого досвіду, пристрастей людини. Ці «чисті феномени», утворені в результаті інтенціональної спрямованості свідомості (ідея Брентано) на зовнішній світ, і становлять його сутність. Фактично цей підхід позбавляв і філософію, тим паче психологію, можливості зрозуміти психічний стан, «життєвий світ» особистості, який формується самим суб'єктом завдяки властивій їй

творчій активності. Однак те, що ця, іманентно властива людині, творчість структурує світ із зовнішнього досліду, значною мірою робило людей іграшкою непередбаченої долі, зовнішньої ситуації, агресії інших.

Тому філософські концепції, доводячи необхідність перегляду старих основ психології, не могли в той період допомогти їй у формуванні нових. Зате таку підтримку могли надати природні науки, які знаходилися тоді на піку власного розвитку.

Відкриття в біології, фізиці, генетиці сприяли становленню психологічних напрямів. Дані генетики, які показали широкі можливості пристосування й зміни організму, лабільність і пластичність нервової системи, вплинули на аналіз ролі середовища в процесі розвитку психіки, розуміння можливостей і меж навчання. Особливо великого значення ці матеріали набули в Росії, у якій цими рокам була одна з найвпливовіших шкіл генетиків.

Досягнення фізиків, які допомогли й психологам по-новому побачити можливості експерименту, розкрили перспективи вивчення пізнавальних процесів. Закони й методи дослідження фізичного поля гештальтпсихологи намагались застосувати під час аналізу психічного поля, динаміки сприйняття й мислення.

На розвиток психології, зокрема на дослідження сприйняття, вплинула й теорія Е. Маха (1838–1916). Розробляючи свою концепцію в руслі основних положень позитивізму, він дотримувався принципу емпіричної доказовості теоретичних положень. Використовуючи дані, отримані під час дослідження фізіології органів почуттів, Мах доводив, що фізичне, як і психічне, має один й же субстрат – «нейтральний дослід», що складається з елементів. Механізмом з'єднання цих елементів у цілісну картину є всі ті ж асоціації, які пов'язують окремі відчуття в образи, які запам'ятовуються в нашій пам'яті й відображаються в мові. У такий спосіб завданням психології є вивчення окремих елементів досліду (кольору, форми і т. д.), які, поєднуючись, утворюють цілісні об'єкти, зокрема образ «Я».

Загалом ця програма не була новою для психології, її використовували і представники класичного асоціанізму, і Вундт, і

структуралісти. Новим тут були експериментальний підхід до дослідження відчуттів, оригінальні методики, придумані Махом, принцип енергетизму, сутність якого полягала у тому, що існує єдина енергія і для психічного, і для фізичного, кількість якого зберігається незмінною і переходить від руху до мислення і навпаки. Вплив цієї теорії виявився 20–30-х років XX ст., наприклад у концепціях Штерна, Блонського, Бехтерєва й інших психологів.

Погляди Маха вплинули не тільки на перші психологічні школи (наприклад структуралізм), але і на погляди біхевіористів і гештальтпсихологів. Перші запозичили в Маха і його послідовника Р. Авенаріуса ідею трактування організму як апсихічного апарата, інші – думку про тотожність гештальтів (свідомих образів) у структурі реальних предметів.

Про необхідність перегляду психологічних постулатів свідчили і запити практики, які не могли ігноруватися ученими. Орієнтація на практику виражалась не тільки у філософії прагматизму, особливо популярної в США, але й у розробці міжпредметних питань, насамперед разом із медициною і педагогікою. Якщо клінічні дані великою мірою вплинули на французьку психологію (про що йшлося вище) і на формування глибинної психології, то завдання вивчення й виховання «нової людини», розробка нових підходів до проблем соціалізації стали провідними в США і Росії, вплинув на розвиток біхевіоризму й російську психологію.

Різні наукові інтереси, методологічні принципи й соціальна ситуація, у якій діяли вчені перших десятиліть XX ст., не сприяли загальному розумінню мети, предмета психології та її методів.

Ця ситуація рефлексувалась ученими як криза психології. І з такою оцінкою можна погодитися, якщо вважати цю закономірну методологічну кризу кризою росту. Природно, що розвиток неможливий без пошуків нового, без помилок узагалі. Сучасна психологія розвитку довела, що кожен критичний період розпочинається з негативізму, заперечення, який змінюється періодом будівництва, набуття нового. А психологія справді змінювалася, ставала дедалі значущішою і для

суспільства, і для інших наук. Не дивно, що такі кардинальні зміни були пов'язані і з пошуками, негативізмом щодо старої психології, пошуковою активністю під час формування нової науки, появи нових відкриттів і напрямів у психології. Однак учені на початку століття ще прагнули сформувати спільну думку про єдину психологію, відчували кризу як неможливість її досягти, тобто як занепад старої психологічної науки, що було справедливо, і як безвихідь у процесі становлення нової, що, як доведено часом, було неправильно.

Цим пояснюється і той парадоксальний, на перший погляд, факт, що період, котрий ми зараз оцінюємо як час розквіту наукової творчості видатних учених, що визначив психологію XX ст., рефлексувався науковцями занепад, як «відкрита криза». Можливо, «велике бачиться на відстані», але головне, мабуть, у тому, що ми на початку XXI ст., як і вчені початку XX ст., оцінюємо становище в науці за підсумками минулого, з огляду на що намагаємось заглянути в майбутнє. І це наше минуле (а їхнє майбутнє) доводить ситуативність і неправомірність такої оцінки. Багато хто з учених, які писали про кризу на початку XX ст., усвідомили до його середини.

Отож, фактично вже до 20-х років XX ст. психологія розділилася на окремі школи, які по-різному формували свої концепції про зміст і структуру психіки, розглядаючи провідну пізнавальну, мотиваційну чи поведінкову сфери психічного. Тоді сформувалися три провідні напрями – біхевіоризм, гештальтпсихологія і глибинна психологія, кожний з яких мав власний предмет психології та свій метод дослідження психіки.

Предметом біхевіоризму стала поведінка, яку досліджували шляхом експериментального вивчення факторів, що впливають на її формування, тобто на утворення зв'язків між стимулами і реакціями.

Гештальтпсихологія досліджувала цілі структури, з яких складається психічне поле (насамперед поле свідомості), причому для вивчення цих гештальтів застосовувалися нові методи, які розроблялися за аналогією з методами вивчення фізичного поля.

Глибинна психологія обрала своїм предметом глибинні, безсвідомі структури психіки, методом вивчення яких став психоаналіз.

Згодом, у другій половині XX ст., виникли нові школи – гуманістична й когнітивна психологія.

Як бачимо, ні предмети, ні методи в цих школах не збігалися, а тому на перших етапах становлення шкіл неможливо було й говорити про об'єднання. Минуло кілька десятиліть самостійного розвитку, накопичено багато нових фактів кожним із напрямів, перш ніж знову заговорили про об'єднання, створення єдиної психології.

2. Загальна характеристика біхевіоризму

Методологія біхевіористської концепції сформована американським ученим Д. Уотсоном (1878–1958) у роботі «Світ, як його бачить біхевіорист» (1913). Однак перше експериментальне вивчення зв'язку (коннекції) між стимулом і реакцією, що стало ядром дослідницького методу біхевіоризму, виникло раніше й було реалізоване З. Торндайком (1874–1949). Торндайк ще не був прихильником цього напряму та розробляв свої експерименти, орієнтуючись більшою мірою на близький до біхевіоризму функціоналізм. Але саме ці роботи, відкриті ним методики й закони стали основними в діяльності біхевіористів. Це й дає підстави долучати концепцію Торндайка до біхевіоризму.

Як зазначалося, біхевіоризм обрав предметом свого дослідження поведінку, з чим пов'язана й нова назва психології (behavior – поведінка). Під поведінкою розумілася об'єктивно спостережлива система реакцій організму на зовнішні та внутрішні стимули. Така зміна предмета дослідження пояснювалась завданням зробити психологію об'єктивною наукою. Це прагнення відповідало духу часу і стало причиною тієї методологічної кризи психології, про яку вже йшлося. Як і функціоналісти, біхевіористи вважали, що необхідно вивчати цілісні реакції організму як функції, які спрямовуються на за-

безпечення якогось процесу або досягнення визначеної мети. Недарма і Чиказька, і Колумбійська школи функціоналізму стали фундаментальними у появі концепції біхевіоризму.

Аналізуючи розвиток психології, Уотсон зауважив, що прямого й об'єктивного методу дослідження внутрішнього змісту психіки, змісту свідомості не існує. Тому він висунув ідею про необхідність переглянути завдання психології, яка не може обирати мету стати об'єктивною й експериментальною наукою, не маючи об'єктивного методу дослідження основного предмета. На думку Уотсона, необхідно переглянути цей предмет, замінивши його тим, який буде пов'язаний із психічною сферою людини й одночасно доступний об'єктивному спостереженню й експериментальному дослідженню. Саме таким предметом й слугує поведінка, що, як довели у своїх роботах А. Бен, Г. Спенсер, І. М. Сєченов та інші вчені, є такою ж складовою психіки, як свідомість. Дотримуючись цих теорій, Уотсон доводив, що поведінка – це єдиний об'єкт, доступний вивченню, а тому психологія повинна виключити свідомість зі свого предмета, залишивши в ньому тільки поведінку.

Аналіз структури й генезису поведінки, факторів, які сприяють й перешкоджають становленню зв'язків між стимулом (S) і реакцією (R), став центральним для біхевіоризму. Зміни поведінки (поява нових зв'язків між S і R) фактично ототожнювалися з розвитком психіки як такої.

Ідея про те, що в основі розвитку поведінки знаходиться процес формування всіх нових зв'язків між стимулами і реакціями, спонукала біхевіористів до думки, що провідним фактором у процесі генезису є соціальне, навколишнє середовище. Цей підхід, названий соціогенетичним (на відміну від біогенетичного, у якому провідним фактором виступає спадковість), реалізувався саме в класичному біхевіоризмі. Роботи Уотсона довели, що в психіці практично немає вроджених поведінкових актів, крім декількох інстинктивних рухів (смоктальний, хапальний тощо). На цих декількох рефлексах і вибудовується весь зміст психічного життя.

Відтак формування психіки, змісту свідомості відбувається в процесі життя людини під впливом інформації про стимули і найбільш адекватних реакцій на них із середовища. Із усіх можливих реакцій відбираються і закріплюються ті, які сприяють кращій адаптації, пристосуванню до середовища. Отже, адаптація в цій школі, як і у функціоналізмі, є головною детермінантою, що визначає напрям психічного розвитку.

Сам психічний розвиток ототожнюється з научінням, тобто з будь-яким надбанням знань, умінь, навиків, які не тільки спеціально формуються, але і тих, що стихійно виникають. З цієї точки зору, научіння – більш широке поняття, ніж навчання, тому що містить цілеспрямовано сформовані під час навчання знання. Тому експериментальне дослідження в цій школі часто ґрунтується на аналізі научіння, тому проблеми научіння і розвивального навчання стають для вчених провідними.

З уваги на те, що научіння залежить в основному від умов життя, тобто від стимулів із середовища, біхевіористи заперечували ідею вікової періодизації, доводячи, що не існує єдиних для всіх дітей закономірностей розвитку в цей віковий період. Доказом слугували і їхні дослідження навчання дітей різного віку, які показали, що за цілеспрямованого навчання вже дво-трирічні діти вміють не тільки читати, але і писати і навіть друкувати на машинці. Відтак періодизація залежить від середовища. Яке середовище, такі і закономірності розвитку конкретної дитини.

Однак, неможливість створення вікової періодизації не виключала, з їхнього погляду, необхідність створення функціональної періодизації, яка б дозволяла вивести етапи научіння, формування певного навику. З цієї точки зору, етапи розвитку гри, навчання читанню чи плаванню становлять функціональну періодизацію. Точно такою функціональною періодизацією є і етапи формування розумових дій, розроблені П. Я. Гальперіним.

Роботи Торндайка й Уотсона започаткували велику кількість експериментів, які вивчають різні аспекти формування поведінки. Ці дослідження довели, що не можна пояснити усе психічне життя, зважаючи на схему S –» R, неможливо не врахувати внутрішній

стан живої істоти. Це призвело до модифікації класичного біхевіоризму і появи так званого необіхевіоризму, у якому виникають внутрішні змінні, які пояснюються вченими по-різному (когнітивні карти, потреби і т. д.). Ці різноманітні змінні і змінюють реакції живої істоти залежно від її стану, її спрямованості на досягнення необхідного результату.

Модифікація класичного біхевіоризму була пов'язана і з тим, що соціальна поведінка, яка також стала предметом дослідження, мала потребу в новому методі, оскільки не могла вивчатися на тваринах. Це призвело до виникнення соціального біхевіоризму, який розглядав рольову поведінку людини в соціумі. Аналіз факторів, що впливають на інтерналізацію ролі, варіативність її виконання різними людьми, також довів неспроможність положень, які ігнорували мотиви й очікування людей.

Але ідея про зажиттєвий характер змісту психіки, провідну роль научіння залишалася усталеною у необіхевіоризмі. Тому не дивно, що основною науковою теорією цього напряму у другій половині XX ст. стала теорія оперантного біхевіоризму Скіннера, яка стала основою для багатьох теорій розвивального навчання. У своїх працях Скіннер також виокремив неспроможність методології біхевіоризму як повністю об'єктивної науки, тому що ігнорування проміжної змінної, тобто свідомості й несвідомого, не формувало цілісне уявлення про поведінку, а введення цієї перемінної знижувало точність дослідження. Так, уже в новий період учені замислювалися про складність (навіть неможливості) цілком й об'єктивно вивчити, пояснити психічне. Труднощі, що виникли не тільки перед біхевіоризмом, але й перед іншими напрямами, спонукали вчених останніми роками XX ст. до думки про необхідність з'єднати досягнення біхевіоризму з відкриттями інших шкіл, створивши знову загальну, синтетичну психологію.

Теорія Торндайка. Торндайк уперше розпочав досліджувати процес научіння з позиції об'єктивного спостереження, фіксуючи коннекцію (зв'язок) між ситуаціями, з якими зіштовхується організм, і його рухами – відповідними реакціями.

У своїх експериментах він вивчав закономірності адаптації організму до незвичайних умов, з якими він не може упоратися,

коли володіє тільки певним набором програми поведінки. Для дослідження він винайшов спеціальні «проблемні скриньки», так звані експериментальні пристрої різного ступеня складності. Тварина, перебуваючи в такій скриньці, повинна була, долаючи різні перешкоди, самостійно знайти вихід – вирішити проблему. Досліди здійснювалися в основному над кішками, але були також скриньки для собак й нижчих мавп. Тварина, яка перебуває у скриньці, могла вийти з неї й одержати підкорм, лише задіявши спеціальний пристрій – натиснувши на пружину, потягнувши за петлю та ін.

Поведінка тварин була однотипною. Вони виконували багато беззмістовних рухів – кидалися в різні сторони, дряпали скриньку, кусали її, поки один із рухів випадково не виявився вдалим. За подальших проб кількість рухів зменшувалася, тварині було потрібно дедалі менше часу, щоб знайти вихід, поки вона не розпочинала діяти безпомилково.

Хід дослідів й результати зображувалися графічно у вигляді кривих, де на осі абсцис відзначалися повторні спроби, а на осі ординат – витрачений час (у хвилинах). Отримана крива (Торндайк назвав її «кривою научіння») дала підставу стверджувати, що тварина діє методом «проб й помилок», випадково, знаходячи правильне рішення. Цей висновок був протиставлений думці про те, що тварина розуміє суть завдання і діє розумно. Насправді, стверджував Торндайк, поведінка експериментальної тварини є результатом сліпого пошуку й випадкового успіху. Про це свідчила й та обставина, що, зробивши колись правильну дію, тварина надалі робила багато помилок. Це розглядалося як загальна закономірність поведінки. У тварин вона виступає у більш наочному вигляді, але й людина, на думку Торндайка, вирішує завдання в «проблемній скриньці» свого життя аналогічно, тобто постійно пробуючи, помиляючись й досягаючи успіху випадково.

У своїх подальших роботах – «Психологія научіння» (1913), «Основи научіння» (1932) – Торндайк зосередився на вивченні залежності зв’язків, які знаходяться в основі научіння, від таких факторів, як заохочення й покарання. На основі отриманих матеріалів він вирізнив чотири основні закони научіння.

1. Закон повторюваності (вправи). Його суть у тому, що чим частіше повторюється зв'язок між стимулом й реакцією, тим швидше він закріплюється й тим він міцніше. Згідно із цим законом, реакція на ситуацію пов'язується з цією ситуацією пропорційно частоті, силі й тривалості повторення зв'язків.

2. Закон ефекту говорить про те, що з декількох реакцій на одну й ту ж ситуацію, за інших рівних умов, більш міцно пов'язуються із ситуацією ті з них, які викликають почуття задоволення. Згодом цей закон був модифікований, тому що з'ясувалося, що для дитини важливий результат будь-якої її діяльності, тобто наприкінці реакції, яка вивчається, обов'язково повинне бути підкріплення, неважливо – позитивне чи негативне.

3. Закон готовності, суть якого в тому, що утворення нових зв'язків залежить від стану суб'єкта.

4. Закон асоціативного зрушення – якщо за одночасної появи двох подразників один із них викликає позитивну реакцію, то й інший отримує здатність викликати ту ж реакцію. Це нейтральний стимул, пов'язаний з асоціацією зі значущим, також розпочинає викликати необхідну поведінку.

Торндайк виокремив також додаткові умови успішності навчання – легкість розрізнення стимулу і реакцій й усвідомлення людиною зв'язку між ними.

Дані Торндайка спонукали його до висновку про те, що научіння відбувається шляхом спроб й помилок, чи, як він згодом зауважував, методом спроб й випадкового успіху. У результаті формується уявлення про шлях досягнення мети, тобто про шлях вирішення поставленого перед випробувачем завдання. Таким чином, роботи Торндайка були спрямовані на дослідження інтелектуальної поведінки. «Інтелект тварин» (1898) піонерська праця Торндайка, яка показувала, що поняття про розум (інтелект) не повинне обмежуватися тільки внутрішніми операціями розуму, як це вважалося колись. Так дослідження, виконані Торндайком, спонукали його до думки про те, що психічні процеси інтериоризовані зовнішніми реакціями. Ця гіпотеза була підтверджена в експериментах Уотсона.

Роботи Торндайка отримали високу оцінку завдяки тому, що він довів можливість експериментального й кількісного вивчення закономірностей поведінки цілісного організму в проблемній ситуації незалежно від того, як представлена ця ситуація в сфері свідомості. Але в тому ж полягала корінна обмеженість його концепції, оскільки успішність поведінки пов'язана з відображенням об'єктивних умов, у яких відбувається поведінка у формі знання про них. Торндайк же помилково протиставив «спроби й помилки» як реальний фактор дії організму в складних умовах дефіциту інформації чіткому й однозначному розумінню цих умов.

Теорія Уотсона. Д. Уотсон розпочинав свою наукову діяльність у центрі функціональної психології – Чиказькому університеті, під керівництвом Д. Енджела. Після захисту докторської дисертації він на запрошення Д. М. Болдуіна став професором університету Джона Гопкінса в Балтіморі, де завідував кафедрою й лабораторією експериментальної психології. Імпульсивний й легко захоплюючий Уотсон прагнув дисциплінувати себе. Можливо, тим пояснюється і його активна дослідницька діяльність, і його концепція научіння, що ігнорувала будь-які емоційні контакти з тими, що навчаються. Проте власна неврівноваженість часто перешкоджала його роботі й особистому життю. Вона ж призвела до конфлікту з керівництвом університету. І в результаті дослідник був змушений покинути академічну науку й з 1921 р. вивчав прикладну психологію, практично не публікуючи результати своєї діяльності в наукових журналах.

1913 р. була надрукована його стаття «Психологія з погляду біхевіориста», оцінювана як маніфест нового напряму. Відтак були опубліковані його книги «Поведінка: вступ у порівняльну психологію» (1914), «Біхевіоризм» (1925), у яких уперше в історії психології був рішуче спростований постулат про те, що предметом цієї науки є свідомість (його зміст, процеси, функції й т. д.).

Під впливом філософії позитивізму Уотсон вважав, що реально лише те, що можна безпосередньо спостерігати. Він

стверджував, що поведінку можна пояснити з відношень між безпосередньо спостерігаючими впливами фізичних подразників на організм та його безпосередньо спостерігаючих відповідей (реакцій). Так виникла головна формула Уотсона, прийнята біхевіоризмом: «стимул-реакція» (S-R). Відтак очевидно, що процеси між стимулом й реакцією – фізіологічні (нервові) чи психічні – психологія повинна усунути зі своїх гіпотез і пояснень. Оскільки єдино реальними в поведінці визнавалися різні форми тілесних реакцій, Уотсон замінив усі традиційні уявлення про психічні явища їх руховими еквівалентами.

Зв'язок психічних функцій і рухової активності був у ті роки точно встановлений експериментальною психологією. Це стосувалося, наприклад, залежності зорового сприйняття від рухів очних м'язів, емоцій – від тілесних змін, мислення – від мовного апарату. Ці факти Уотсон використовував як доказ того, що об'єктивні м'язові процеси можуть бути гідною заміною суб'єктивних психічних актів. З огляду на це він пояснював розвиток розумової активності. Експерименти Уотсона, спрямовані на дослідження мови й мислення, доводили правильність розуміння інтелектуальних операцій як інтеріоризованих дій, сформованих шляхом спроб й помилок, про які зазначав Торндайк. Уотсон просив досліджуваних вимовити якусь фразу й вимірював при цьому рух м'язів гортані. Ці м'язові рухи з'являлися на екрані осцилографа й записувались самописами. Згодом досліджуваних просили подумати цю ж фразу про себе, й на екрані виникали ті ж лінії, тільки з меншою амплітудою. Отож, з погляду Уотсона, було доведено, що мова й мислення мають однакову природу – це та ж мовна реакція, супроводжувана точно такими ж м'язовими скороченнями, але тільки з меншою інтенсивністю.

Це також дозволило йому вивчити етапи формування внутрішньої мови, що, на його думку, розвивалася із зовнішньої шляхом редукції (зниження) м'язової напруги, тому етапи її формування виглядали так: зовнішня мова – шепіт – внутрішня мова. Це дослідження спонукало його до висновку про те, що

мова в дитини виникає з неупорядкованих звуків. Коли дорослі з'єднують з яким-небудь звуком певний об'єкт, цей об'єкт стає значенням слова. Поступово в дитини зовнішня мова переходить у шепіт, згодом вона починає вимовляти це слово про себе. Така внутрішня мова (не почута вокалізація) – не що інше, як мислення. Дані Уотсона згодом були переглянуті у роботах Піаже, Виготського, Блонського, які виявили іншу, більш точну динаміку формування внутрішньої мови.

Методологи біхевіоризму дотримування положення про зажиттєвості формування основних психічних процесів. Доказом цього були дані Уотсона у його експериментах щодо формування емоцій. Він експериментально продемонстрував, що можна сформувати реакцію страху на нейтральний стимул. У його дослідах дитині показували кролика, якого вона брала у руки й хотіла погладити, але в цей момент отримувала розряд електричного струму. Природно, дитина злякано кидала кролика й розпочинала плакати. Але наступного разу вона знову підходила до тварини й одержувала удар струмом. На третій-четвертий раз у більшості дітей поява кролика навіть на відстані викликала страх. Після того, як ця негативна емоція закріплювалася, Уотсон намагався ще раз змінити емоційне ставлення дітей, сформувавши інтерес й любов до кролика. У цьому випадку дитині починали показувати його під час їжі. Наявність цього важливого первинного подразника було незмінною умовою формування нової реакції. У перший момент дитина припиняла їсти й починала плакати, але кролик не наближався до неї, а смачна їжа (наприклад, шоколадка чи морозиво) була поруч. Дитина швидко заспокоювалась й продовжувала їсти. Після того, як дитина припиняла реагувати плачем на появу вкінці кімнати кролика, експериментатор поступово присував кролика дедалі ближче до дитини, одночасно додаючи смачненьке їй на тарілку. Поступово дитина припиняла звертати на кролика увагу й під кінець спокійно реагувала, навіть коли він розташовувався біля її тарілки, брала кролика на руки й намагалася нагодувати чимось смачним. Відтак, доводив Уотсон,

наші емоції є результатом наших звичок й можуть кардинально змінюватись залежно від обставин.

Спостереження Уотсона показали, що в тому випадку, якщо сформована реакція страху на кролика не перетворилась на добру, надалі подібне відчуття страху виникало в дітей, коли вони бачили інші, покриті хутром, об'єкти. З огляду на це він прагнув довести, що в людей на основі умовних рефлексів можна формувати за заданою програмою стійкі афективні комплекси. Крім того, він вважав, що відкриті ним факти доводять можливість формування певної, строго заданої моделі поведінки у всіх людей. Дослідник зазначав: «Дайте мені сто дітей одного віку, і через певний час я сформую з них абсолютно однакових людей, з однаковими смаками й поведінкою».

Принцип управління поведінкою набув в американській психології після робіт Уотсона широкої популярності. Його заслугою є й те, що він розширив сферу психічного, включивши в неї тілесні дії тварин й людини. Але цього нововведення він досягнув дорогою ціною, відкинувши як предмет науки чималі багатства психіки, які не зводяться до зовнішніх спостережень поведінки.

Виникнення і розвиток необіхевіоризму. Підтримка основних положень біхевіоризму і, головне, його прагнення до об'єктивного дослідження психіки не виключала розбіжностей, що виникали під час вирішення конкретних наукових проблем. А сумніви в істинності деяких принципів Уотсона виникли вже під час аналізу результатів перших експериментів, здійснених У. Хантером й К. Лешлі.

У. Хантер (1886–1954) 1914 р. розпочав дослідження відстроченої реакції. У цих експериментах мавпі давали, наприклад, можливість побачити, у який із двох скриньок був покладений банан. Між нею і скриньками ставили ширму, яку забирали через кілька секунд, після чого мавпі давали можливість зробити вибір. Тварина успішно знаходила правильну скриньку. Це рішення доводило, що тварини здатні не тільки до безпосередньої, але й до відстроченої реакції на стимул. Експе-

рименти Хантера довели роль установки, що передує реакції, яка зовні спостерігається і виражає спрямованість організму на конкретний стимул. Ігнорування цієї установки, яка опосередковує зв'язок між стимулом й реакцією, позбавляло психологію можливості пояснити чимало феноменів поведінки.

Сумніви в істинності формули S – R обумовили й результати експериментів одного з учнів Уотсона **К. Лешлі (1890–1958).** Матеріали його дослідження мозкових механізмів поведінки були опубліковані в книзі «Механізми мозку й інтелект» (1929). Лешлі акцентував, що складній поведінці відповідають більш комплексні мозкові зв'язки.

У його експериментах у тварини формували якийсь навик, а потім видаляли різні ділянки мозку з метою вияснити, чи залежить від них цей навик. З'ясувалося, що під час руйнування певної зони кори головного мозку піддослідної тварини її функції виконувала інша зона. Для пояснення того факту Лешлі висунув концепцію еквіпотенційності (рівноцінності) ділянок мозку, що дає здатність збереженій частині кори компенсувати втрату. Концепція дії маси пояснювала, що якість виконання завдання знижується пропорційно до обсягу руйнувань й необов'язково залежить від локалізації пошкодження. Роботи Лешлі доводили, що різні ділянки мозку відповідальні за різні функції, однак локалізація, згідно з його спостереженням, тим менш значна, чим складніший психічний процес.

Ці роботи довели важливість дослідження «таємної скриньки» (так називав мозок Уотсон), а також безперспективність виключення усього, недоступного прямому спостереженню, з предмета психології.

Новий етап у розвитку біхевіоризму пов'язаний з іменами **Е. Толмена (1886–1959)** і **К. Халла (1884–1952).**

Е. Толмен був одним із засновників необіхевіоризму. Свої основні ідеї виклав у книгах «Цільова поведінка у тварин і людини» (1932), «Когнітивні карти у мишей і людини» (1948). Як і інші біхевіористи, експериментальну діяльність виконував в основному на тваринах (білих мишах), вважаючи, що закони

поведінки загальні для всіх живих істот, а найбільш чітко і досконало можуть бути простежені на елементарних рівнях поведінки.

Як і біхевіористи-класики, він дотримувався положення про те, що дослідження поведінки повинно здійснюватися строго об'єктивним методом. Однак Толмен заперечував обмеження в аналізі поведінки тільки формулою «стимул-реакція» та ігнорування фактів, які незмінні в «проміжку між ними». Ці фактори він назвав «проміжними змінними». Відтак схема Уотсона S–R була перероблена в S–O–R, де O – внутрішня змінна організму.

Раніше вважалося, що ці фактори суто внутрішні, відкриті тільки для суб'єкта, здатного спостерігати за своєю свідомістю. Толмен доводив, що і такі внутрішні процеси можна «вивести назовні» і надати їх дослідженню таку ж точність, як іншим фізичним явищам. До типових внутрішніх змінних належить, наприклад, голод. Його не можна спостерігати, однак можна зафіксувати за деякими ознаками – кількістю їжі, яку спожили, часом їди, швидкістю її пошуку та ін.

Толмен увів у біхевіоризм філософію, що відрізнялася від атомізму типу схеми S–R Уотсона. Він розглядав поведінку не як ланцюжок з окремих реакції, а з погляду його цілісної, молярної, згідно з визначенням Толмена (а не молекулярної, як в Уотсона), організації. Такий холистичний погляд, що давав можливість сприймати безпосередньо складні відносини, й становив основу молярного підходу Толмена. Стажування в Німеччині й робота з К. Коффкою дозволили Толмену ознайомитися з принципами гештальтпсихології, зокрема з теорією поля Левина. Відображення цих ідей, як і концепції В. Джемса (у лабораторії якого Толмен навчався, хоча й після смерті самого вченого), можна знайти в теорії когнітивного біхевіоризму Толмена.

Цілісну поведінку Толмен описував як систему, що має визначену мету і пов'язана зі своїм оточенням мережею пізнавальних відносин. «Готовність засобів для мети» й «чекання гештальтзнака» – це терміни, за допомогою яких учений описує реакцію організму на навколишнє середовище. Організм

орієнтується в ситуаціях, до яких пристосовується, завдяки тому, що виділяє певні ознаки, які асоціюються з точкою вибору (гештальтзнаки) й дозволяють розрізняти, «що призводить до чого?». Він не випадково зіштовхується із середовищем, а ніби йде назустріч йому зі своїми очікуваннями, будуючи гіпотези й навіть виявляючи винахідливість у пошуках оптимального урегулювання проблемної ситуації.

На відміну від інших біхевіористів Толмен наполягав на тому, що поведінка не зводиться до вироблення рухових навиків. За його експериментальними даними, організм, поступово освоюючи обстановку, будує пізнавальну («когнітивну») карту того шляху, якою потрібно дотримуватися для вирішення завдання. Головним завданням тварини у дослідах Толмена було знайти вихід із лабіринту, щоб одержати корм, відтак задовольнити потребу в їжі. У класичних експериментах Толмена з хрестоподібним лабіринтом було показано, що миші, які завчають моторні реакції, орієнтуються гірше, ніж ті, які виробили карту лабіринту, орієнтуючись на гештальтзнак.

Учений також досліджував фактори, що впливають на швидкість і точність побудови когнітивних карт, довівши, що деякі з них сприяють кращому навчанню, а інші – призводять до фіксації на певній реакції (звуженню карти), що знижує адекватність поведінки в новій ситуації. Толмен підкреслював, що незалежно від суб'єкта причин (хвороба, невдале розташування елементів ситуації) звуження когнітивних карт пов'язано й з такими чинниками, як занадто велика кількість повторень від початку вивченого матеріалу й наявність надмірної мотивації, які викликають занадто сильну фрустрацію. Відтак регрес, перенесення агресії на інших людей, нетерпимість й інші негативні соціальні моменти спричинені в більшості неадекватними картами, поганою орієнтацією у довкіллі. У своїй роботі «Когнітивні карти в мишей і людини» Толмен не тільки наводив нові докази обмеженості молекулярного підходу, але й закликав зменшити рівень фрустрації, що призводить до ненависті й нетерпимості, які породжуються вузькими когнітивними схемами. Дослідник

підкреслював, що погане навчання чи неуважність, зайва авторитарність дорослих призводять до того, що дитина не може упоратися з тим лабіринтом – навколишнім світом, у якому змушена жити.

Приділяючи неабияку увагу питанням навчання, Толмен вирізнив особливий тип навчання, названий латентним (прихованим). Приховане, тобто навчання, яке не спостерігається, виникає тоді, коли відсутнє підкріплення. Проте воно здатне змінювати поведінку, про що говорять наступні реакції організму. Так, у дослідах Толмена миші, які не потребували їжі і води, потрапляючи в лабіринт, навчалися, як згодом з'ясувалося, коли швидко знаходили потрібний стимул (їжу, воду) в момент актуалізації потреби.

Теорія Толмена спонукала переглянути колишні погляди біхевіористів на фактори, які регулюють адаптацію організму до середовища. Серед цих факторів потрібно особливо виокремити цільову регуляцію дій живих істот, їхню здатність до активної пізнавальної роботи навіть у тих випадках, коли йдеться про вироблення рухових навичок.

Після експериментів Толмена стала очевидною недостатність колишніх поглядів на поведінку. Потрібен був їх перегляд й спеціальне вивчення за допомогою об'єктивних методів проблем, які колишня психологія вважала доступними тільки для внутрішнього спостереження самим суб'єктом. Толмен був визначним психологом, однак йому не вдалося повною мірою використовувати свої відкриття, які виявились занадто складними й передчасними в 20–30-х роках.

У 40–50-ті роки однією з провідних концепцій необіхевіоризму стала концепція К. Халла. Халл розпочав свою діяльність як гірський інженер, але перехворів поліомієлітом і залишився інвалідом, тому був змушений шукати іншу роботу. Прочитавши книгу В. Джемса, він захопився психологією й вирішив присвятити себе цій науці. Він прагнув додати психології чіткості й точності, які притаманні фізико-математичним дисциплінам. Халл вважав, що в психології слід висунути кілька загальних тео-

рем (як у геометрії Евкліда чи механіці Ньютона), експериментально їх перевірити й у випадку, якщо з досвідом не підтвердяться, перетворити їх у більш адекватні положення. Такий підхід одержав назву гіпотетико-дедуктивного методу. Халл спирався в основному на вчення Й. П. Павлова про умовні рефлекси, вважаючи, що найважливішу роль під час використання цього поняття варто надати силі навички. Щоб ця сила виявилася, необхідні визначені фізіологічні потреби.

Під впливом робіт Торндайка Халл у центр своєї теорії вчення поставив його «закон ефекту». Він доводив, що з усіх чинників найбільший вплив на силу навику здійснює редукція споживання. Що частіше вона задовольняється, то більша сила навички. Що стосується величини редукції споживання, то вона визначається кількістю й якістю підкріплень. Крім того, сила навички залежить від інтервалу між реакцією та її підкріпленням, а також від інтервалу між умовним подразником й реакцією на нього.

У своїй теорії Халл відокремив поняття первинного та вторинного підкріплення. Первинним підкріпленням є, наприклад, їжа для голодного організму чи удар електричним струмом, який викликає стрибок у миші. З'єднання первинного подразника з початковим нейтральним надає йому мотивувальну функцію. Наприклад, визначене положення дитини на руках у матері, пов'язане з подальшим годуванням (первинне підкріплення), стає вторинним підкріпленням. Халл думав, що можна чітко науково пояснити поведінку організму без звертання до психічних образів, понять й інших інтелектуальних компонентів. На його думку, для розрізнення об'єктів достатньо такого утворення, як потреба. Якщо в одному з коридорів лабіринту тварина може знайти їжу, а в іншому – воду, то характер її рухів однозначно визначається потребою.

Хоча в концепції Халла потреба може розглядатися як проміжна змінна, яка опосередковує зв'язок між стимулом й реакцією, схема поведінки в його теорії нагадувала більше уотсонівську, ніж толменівську, тому що вивчався не цілісний організм, а окремі, атомарні поведінкові акти.

У роботах «Принципи поведінки» (1943) й «Системи поведінки» (1952) Халл першим порушив питання про можливість моделювання умовно-рефлекторної діяльності. Він зробив припущення про те, що якщо б удалося сконструювати з неорганічного матеріалу пристрій, здатний відтворити всі істотні функції умовного рефлексу, то, організувавши з таких пристроїв системи, можна було б продемонструвати дійсне навчання методом «спроб і помилок». Також передбачались майбутні кібернетичні моделі саморегуляції поведінки.

Халл створив школу, що стимулювала розробку теорії поведінки фізико-математичних методів, використання апарата математичної логіки й побудову моделей, на яких перевірялися гіпотези про різні способи набуття навиків. У 40–50-х роках XX ст., коли в США домінували теорії навчання, Халл був головним авторитетом у цій галузі. Але грандіозні надії на створення комплексної теорії поведінки не виправдалися. Механіцизм Халла й відсутність цілісного підходу до поведінки перешкоджали і його введенню в соціальний контекст, і розробці комплексної теорії навчання.

Теорія оперантного біхевіоризму. Ці проблеми розглядалися в працях інших учених, насамперед у роботах Б. Ф. Скіннера (1904–1990), якого без перебільшення можна назвати центральною, культовою фігурою біхевіористичного напряму. На думку деяких учених, він є найвидатнішим американським психологом XX ст.

В юності Скіннер захоплювався різними науками. Його захоплення, як правило, виникали стихійно. Він займався моделюванням, грав на різних музичних інструментах, тримав у будинку різних тварин (змій, черепах, жаб, ящірок і бурундуків). У коледжі Гамільтона, де Скіннер спеціалізувався з англійської літератури, він читав твори Д. Джойса, М. Пруста, Ф. Бекона, роботи І. Павлова, розігрував викладацький склад і мріяв стати письменником. Але письменство не принесло йому задоволення, тому Скіннер захопився наукою. Завдяки Б. Расселу він ознайомився з біхевіоризмом й наприкінці 1927 р. вступив у Гарвард,

щоб вивчати психологію. Однак і його подальша наукова діяльність вирізнялася спонтанністю й крайньою розмаїтістю. Він із однаковим ентузіазмом й продуктивністю досліджував проблеми мовознавства, винаходив снаряди, якими можна управляти, розробляв основи інструментальної поведінки й програмованого навчання.

Скіннер закінчив Гарвардський університет, захистивши 1931 р. докторську дисертацію. Впродовж наступних п'яти років він працював у Гарвардській медичній школі, досліджуючи нервову систему тварин. Неабиякий вплив на його наукові дослідження здійснили роботи засновника біхевіоризму Уотсона і праці Павлова із формування та вивчення умовних рефлексів. Після декількох років роботи в університетах Мінесоти й Індіани Скіннер, ставши професором Гарвардського університету, а працював у ньому до кінця життя. Він також став членом Національної академії наук, а його праці – всесвітньо популярні. Однак давнє прагнення стати письменником привело Скіннера до ідеї поєднати дві його основні потреби – у науці й у мистецтві, що і реалізувалося в написаному ним 1949 р. романі «Уолден-2», у якому учений описував утопічне суспільство, яке засновано на розроблених ним принципах навчання.

Прагнучи переформувати класичний біхевіоризм, Скіннер насамперед зважав на необхідність систематичного підходу до розуміння людської поведінки. Він вважав за необхідне виключити з досліджень усі фікції, до яких приходять психологи для пояснення того, що вони не розуміють. До таких фікцій Скіннер відносив багато понять психології особистості, наприклад самість, автономію, волю, творчість. З його точки зору, не можна говорити про реальну волю людини, тому що вона ніколи по-справжньому сама не керує своєю поведінкою, яка детермінована зовнішнім середовищем. У книзі «Поведінка організму» (1938) він доводив, що неможливість виявити причинні зв'язки між психічними феноменами і впливом середовища диктує необхідність не пояснювати, а, швидше, описувати систему організму – навколишнє середовище.

Скіннер прагнув зрозуміти причини поведінки й навчитися ними керувати. У цьому аспекті він повністю підтримував розроблені Уотсоном і Торндайком погляди на соціогенетичну природу психічного розвитку, тобто дотримувався того, що розвиток – це навчання, що обумовлюється зовнішніми стимулами. Однак від констатації Скіннер перейшов до розробки методів цілеспрямованого навчання й управління поведінкою, а тому в психології він насамперед вважаються теоретиком навчання, який розробив різні програми навчання й корекції поведінки. Його методи викладені в роботах «Наука й людська поведінка» (1953), «Технологія навчання» (1968).

На основі уявлення про те, що не тільки уміння, а й знання становлять варіації поведінки, Скіннер розробив його особливий вид – оперантну поведінку. У принципі він дотримувався того, що психіка людини заснована на рефлексах різного ступеня складності. Однак, порівнюючи свій підхід до формування рефлексів із підходом І. Павлова, дослідник підкреслював суттєві розбіжності між ними. Умовний рефлекс, який формується в експериментах Павлова, він називав стимульною поведінкою, тому що він пов'язаний з асоціацією між різними стимулами й не залежить від власної активності суб'єкта. Так, собаці за дзвінком завжди дається м'ясо, незалежно від того, що вона в цей момент робить. Отже, виникає асоціація між м'ясом і дзвінком, у відповідь на яку спостерігається слиновиділення. Однак, підкреслював Скіннер, така реакція швидко формується, але й швидко зникає без підкріплення. Вона не може бути основою постійної поведінки суб'єкта.

На противагу цьому підходу під час оперантного навчання підкріплюється не стимул, а поведінка, операції, які вдосконалюють суб'єкт у цей момент й які призводять до потрібного результату. Неабияке значення має й те, що складна реакція розділяється на низку простих, які виникають одна з одної, що й призводить до потрібної мети. Так, під час навчання голуба складної реакції виходу з клітки за допомогою натискання дзьобом на важіль Скіннер підкріплював кожен рух голуба в потрібному напрямі,

досягаючи безпомилкового виконання цієї складної операції. Такий підхід до формування потрібної реакції був доволі значний порівняно з традиційним. Насамперед ця поведінка була набагато стійкіша, вона дуже повільно згасала навіть за відсутності підкріплення. Скіннер зважав на те, що навіть одноразове підкріплення може мати значний ефект, тому що встановлюється зв'язок між реакцією й появою стимулу. Якщо стимул був значущим для індивіда, він пробуватиме повторити реакцію, що сприяла його успіху. Таку поведінку Скіннер називав забобонною, вказуючи на її значну поширеність.

Не менш важливо і те, що вивчення за оперантного обумовлювання здійснюються швидше й простіше. Це пов'язано з тим, що експериментатор має можливість спостерігати не тільки за кінцевим результатом (продуктом), а й за процесом виконання дії (адже воно поділено на складові, виконуючись у заданій послідовності). Фактично відбувається екстеріоризація (перехід у зовнішній вимір) не тільки виконання, а й орієнтація та контроль за дією. Адже, підкріплюючи правильну дію потрібним стимулом, учитель демонструє дитині, на які елементи ситуації їй треба зважати, що і як з ними робити. Іншими словами, дітям даються схеми орієнтування й дії, причому вчитель має можливість спостерігати за процесом засвоєння цих схем.

Найважливіше, що такий підхід можливий під час навчання не тільки певним навикам, а й знанням. Розроблений Скіннером, метод програмного навчання дозволяв оптимізувати навчальний процес, розробити коригувальні програми для тих, які не встигають, та розумово відсталих дітей. Ці програми мали великі переваги перед традиційними, тому що давали можливість учителю контролювати і за необхідності виправляти процес вирішення завдання, миттєво зауважувати помилку учня. Крім того, ефективність і безпомилковість виконання підвищували мотивацію навчання, активність учнів. Спостереження за процесом вирішення також дозволяло індивідуалізувати процес навчання залежно від темпу засвоєння знання. Однак у цих програм був і суттєвий недолік, тому що екстеріоризація, що вико-

нує позитивну роль на початку навчання, гальмує розвиток згорнутих, розумових дій. Постійна необхідність повторювати проміжні, давно засвоєні учнем етапи вирішення перешкоджає інтеріоризації й згортанню розгорнутої педагогом схеми вирішення завдання. Це може на певному етапі знизити мотивацію учнів. У сучасних розвивальних програмах, зокрема розроблених у нашій країні, цей недолік програмованого навчання Скіннера подолано.

Оперантним навчанням у своїй книзі «Вербальна поведінка» (1957) Скіннер пояснював і розвиток мови. Він доводив, що людська мова є особливою вербальною формою поведінки, отже підкоряється тим ж законам, що й інші її форми. Іншими словами, звуки, які вимовляємо, є різновидом реакції на те, що говориться, вона підкріплюється відповідями чи мімікою слухача. Співрозмовник може спрямовувати мовні реакції, змінюючи підкріплення. Відтак посмішка чи схвалення може закріпити вживання цього слова, а незгода чи покарання – сповільнити чи змусити замінити одне слово іншим. Так, реакції батьків допомагають розвитку мови дітей, певним формам звертання тощо.

Проти теорії вербальної поведінки виступив відомий американський лінгвіст Н. Хомскі. Заперечуючи ототожнення мови з поведінкою, він висунув свою теорію, ключовим поняттям якої стало уявлення про граматику. Вивчаючи її таким чином, людина здатна формувати й розуміти унікальні граматичні конструкції. Хомскі зробив висновок про те, що людина володіє деяким дослідним механізмом засвоєння мови, який детермінує процесс її формування. Цим пояснюється те, що діти в усьому світі засвоюють мову з однаковою швидкістю.

Продуктивна, з погляду лінгвістики, концепція Хомскі мала суттєвий недолік, який об'єднував її з позицією Скіннера, – ігнорування культурної детермінанти під час розвитку мови. Хоча теорія Скіннера не одержала широке наукове визнання, вона була частково використана під час навчання мови, особливо в школах для розумово відсталих дітей.

У наступні роки Скіннер досліджував проблему соціалізації людини, можливість навчання «нормативній поведінці». Розроб-

лений ним метод біхевіоральної терапії також заснований на навчанні методом спроб і помилок. Однак Скіннер спирався не тільки на ідеї оперантного підходу, а й на погляди Фройда. Він був переконаний у тому, що головним відкриттям Фройда були не комплекси провини, а збереження моделей поведінки, засвоєних у дитинстві.

Викладу позиції вченого з цих питань присвячені книги «По ту сторону свободи й гідності» (1971), «Роздуми про біхевіоризм у суспільстві» (1978). Якщо скіннерівські програми навчання дітей були прийняті з ентузіазмом й стали популярні, то його підхід до програмування поведінки й так звані жетонні програми, які були розроблені з метою корекції девіантної поведінки (у малолітніх злочинців, психічно хворих людей), були обґрунтовано розкритиковані. Насамперед йшлося про недопустимість тотального контролю за поведінкою, без якого неможливе застосування цих програм, тому що мовиться про постійне позитивне підкріплення бажаної поведінки й заперечливе підкріплення (чи ігнорування) небажаної. Крім того, виникало питання про нагороду за певну кількість набраних жетонів й особливо про покарання за їх недостатню кількість. Проблема полягала в тому, що таке покарання повинне бути доволі ефективне, тобто значуще для дитини, але водночас не повинні порушуватися права дітей і не повинна виникати фрустрація їхніх основних потреб.

Однак, незважаючи на ці недоліки, підхід Скіннера дав реальну можливість коректувати і спрямовувати процес вивчення, становлення нових форм поведінки. Він неабияк впливав на розвиток психології. У сучасній американській психології Скіннер є одним із найбільш авторитетних учених. За кількістю цитування й прихильників він перевершив навіть Фройда. Найбільш вплинула його теорія оперантної поведінки на практику, дозволивши переглянути процес навчання й розробити нові підходи й програми.

Соціально-когнітивний напрям. Ідеї класичних біхевіористів розвинулися і в соціально-когнітивному напрямі. У межах цього напряму зберігаються наукова методологія та інтерес

до чинників формування поведінки людини, характерна для біхевіоризму. Проте поняття поведінки і роль в його формуванні довкілля розуміються по-іншому.

Альберт Бандура (1925 р.) є провідним теоретиком соціально-когнітивної школи і визнаним фахівцем у питаннях агресивної і статево-рольової поведінки. Його теорії научіння через спостереження і моделювання стали класичними і широко застосовуються у психологічних дослідженнях.

З точки зору Бандури, причини дій людини лежать у площині взаємодії поведінки, когнітивної сфери та її оточення. Цей підхід, названий Бандурою взаємним детермінізмом, полягає у тому, що внутрішні (віра, очікування) і зовнішні детермінанти (заохочення і покарання) і відкрита поведінка є взаємозалежними чинниками. Тобто, хоча когнітивні процеси та оточення і впливають на поведінку, вона також змінює оточення людини.

На думку А. Бандури, чимало в поведінці людини виникає за допомогою прикладу. Він стверджує, що практично всі складні форми поведінки, набуті внаслідок прямого досвіду, можуть формуватися побічно, шляхом спостереження за поведінкою людей і її наслідками. У багатьох випадках спостережувана поведінка надалі відтворюється без значних змін, так, як вона була продемонстрована. Проте, спостерігаючи, можна сформувати нову поведінкову модель. За допомогою моделювання люди вирізняють загальні риси різних реакцій і формулюють правила поведінки, яка дозволяє їм «виходити за межі» побаченого зразка.

Інше базове поняття біхевіоризму, яке розглядав А. Бандура, – це підкріплення. На відміну від Скіннера, він вважав, що, хоча підкріплення сприяє научінню, проте зовсім не обов'язкове для нього. Поведінка людини залежить не лише від результатів її попередньої діяльності, але і від тих наслідків, на які вона очікує або які створює для себе. *Непряме підкріплення* здійснюється тоді, коли людина спостерігає реалізацію поведінкової моделі з подальшим результатом, який (результат) оцінюється як пов'язаний з попередніми діями. Спостереження за підкріпленням поведінки інших людей можуть регулювати нашу поведінку. *Самопідкріплення* здійснюється тоді, коли люди самі

встановлюють для себе планку досягнень і заохочують або карають себе за її досягнення, перевищення або невдачу.

Поняття самопідкріплення розширює наше розуміння процесів регуляції людської поведінки. Для того, щоб охарактеризувати процес регулювання людиною своєї поведінки, А. Бандура вводить поняття «*саморегулювання»*. Спостерігаючи, оцінюючи і заохочуючи свої дії, людина може вибудовувати складні лінії своєї поведінки. Оцінюючи результати своїх дій, людина робить певний висновок щодо своєї здатності упоратися з різними ситуаціями. Таку самооцінку ефективності А. Бандура назвав *самоефективністю*. Самоефективність впливає на мотивацію, вибір поведінкової моделі, вольову регуляцію поведінки і емоції. Висока самоефективність, пов'язана з очікуванням успіху, зазвичай призводить до позитивного результату і підвищує самооцінку. Низька самоефективність, пов'язана з очікуванням невдачі, зазвичай призводить до негативного результату, як наслідок – знижує самооцінку.

Можна зробити висновок, що А. Бандура, на відміну від «класичних» біхевіористів, надавав великого значення особистості, з одного боку, і соціальному оточенню, – з іншого. Ці ж межі характерні для іншого представника соціально-когнітивного напряму – *Джуліана Роттера*.

Джуліан Роттер (народ. 1916 р.) спробував створити теорію, яка б пояснила, як люди навчаються поведінці шляхом взаємодії з іншими людьми та елементами оточення. Роттер вважав, що поведінка людей визначається їх здатністю думати, передбачати і прагнути до реалізації цілей. З'єднання концепцій очікування і підкріплення в одній теорії – відмінна властивість системи Роттера.

Основну увагу в своїй теорії Роттер приділяв можливості прогнозу людської поведінки у складних ситуаціях. Він вважав, що наша поведінка залежить від чотирьох змінних: потенціалу поведінки, очікувань, цінності підкріплення і психологічної ситуації.

Потенціал поведінки – це ймовірність характерної поведінки в певній ситуації у зв'язку з якимсь підкріпленням. Кожна реакція має свій потенціал поведінки, який буде високим в одній ситуації, і низьким – в іншій. *Очікування* характеризує суб'єктивну

ймовірність певного підкріплення в результаті специфічної поведінки. По суті, це наше очікування позитивних або негативних наслідків тієї або іншої поведінки, засновані на отриманому досвіді. За цією ознакою вирізняють специфічні (засновані на досвіді конкретної ситуації) і генералізовані очікування (відображають досвід різних ситуацій). *Цінність підкріплення* відображає наші переваги одного підкріплення іншому за рівної імовірності обох підкріплень. Вона пов'язана з оцінкою людини важливості для себе тієї або іншої діяльності і її результатів. Хоча цінність підкріплення може змінюватися залежно від ситуації, існують порівняно стійкі відмінності в перевагах людей. *Психологічна ситуація* – це ситуація, якою її сприймає індивід.

Для того, щоб передбачити потенціал поведінки в певній ситуації, Роттер пропонує таку формулу:

потенціал поведінки = очікування + цінність підкріплення.

Однак, учений зазначає, що ця формула має швидше гіпотетичну, ніж практичну цінність, а для прогнозу поведінки в реальній ситуації треба враховувати загальні чинники.

Центральним конструктом **теорії соціального навчення** (і найвідомішим поняттям у теорії Роттера) виявилося поняття *локусу контролю*. Локус контролю є узагальненими уявленнями людей щодо того, якою мірою вони можуть контролювати результати власної діяльності. Люди з *екстернальним* локусом контролю вважають, що їх успіхи і невдачі залежать від впливу зовнішніх сил (щастя, випадку, допомоги інших тощо). Люди з *інтернальним* локусом контролю вважають, що їх успіхи і невдачі залежать в основному від їхніх зусиль і здібностей.

3. Наукові передумови виникнення гештальтпсихології

Як і в кожного наукового напряму, в гештальтпсихології були історичні попередники. Відображення її головного принципу, заснованого на цілісності сприйняття, можна віднайти в роботах німецького філософа **І. Канта (1724–1804).**

На думку Канта, сприйняття – це не пасивне враження і не комбінація чуттєвих елементів (як припускали емпірики й асоціа-

ності), а активна організація елементів у зв'язку й узгодженні. Саме розум надає певну форму результатам сприйняття.

Віденський психолог **Ернст Мах (1838–1916)** вплинув на виникнення гештальтпсихології. У своїх роботах Мах розглядав проблеми сприйняття просторових об'єктів і тимчасових процесів. Сприйняття цих об'єктів і процесів виявилося абсолютно незалежним від їх окремих елементів, таких як колір, простір і тимчасова форма.

Ідея Маха була розвинена в роботах **Крістіана фон Еренфельса (1859–1932)**. Еренфельс передбачав, що в сприйнятті існують якості, які не можуть бути пояснені простим комбінуванням елементарних відчуттів. Він назвав їх якостями форми (gestalt qualitaten). Для Еренфельса форма сама собою сприймалася як новий елемент, що створюється нашим розумом. Учений вважав, що розум надає форму нашим елементарним відчуттям.

Наукові праці **В. Джеймса** також лягли в основу створення гештальтпсихології. Джеймс виступав проти атомізму в аналізі свідомості й розглядав елементи свідомості лише як відповідні поняття. Він підкреслював, що ми сприймаємо об'єкти як єдине ціле, а не як набір відчуттів.

Формально гештальтпсихологія виникла після того, як 1912 р. Макс Вертхеймер опублікував результати своїх досліджень сприйняття. У його експериментах вивчалося сприйняття руху, який здається (фі-феномен – ілюзія руху, що виникає за почергового ввімкнення двох джерел світла). Вертхеймер довів, що сприйняття руху не може бути розділено на простіші складові; ціле (кожен рух) виявилося більшим, ніж сума складових (нерухомі світлові джерела).

Надалі Вертхеймер, К. Коффка і В. Келер розпочали вивчати інше перцептивне явище, назване ними константністю сприйняття. Вони довели, що наше сприйняття об'єкта залишається постійним, навіть незважаючи на те, що сенсорні дані, що сприймаються органами чуття, змінюються. Отже, існує відмінність між характером дійсного сприйняття і характером сенсорної стимуляції. Тому перцепція не може бути пояснена як прос-

тий набір сенсорних елементів або як сукупність її складових. Перцепція є цілісним актом – гештальтом, і кожна спроба поділу її на окремі складові призводить до її порушення.

Сприйняття слова «гештальт» викликало певні труднощі, оскільки воно чітко не вказувало, який рух символізує. У своїй книзі «Гештальтпсихологія» Келер зазначав, що в німецькій мові слово «гештальт» використовується в двох випадках:

1) воно позначає форму або контури предметів;

2) воно позначає цілісність об'єкта.

Відтак поняття «гештальт» можна застосовувати для позначення і предмета, і його специфічної форми. Застосування цього терміна не обмежується візуальним або навіть спільним сенсорним полем. У нього також входять процеси навчання й пам'яті, а також прагнення, емоційні стосунки, дії тощо. У цьому загальному сенсі гештальтпідхід давав можливість нового пояснення різних галузей психологічного знання.

Розгляньмо деякі напрями досліджень, що розвивалися в межах гештальтпсихології.

Принципи сприйняття. Вертхеймер описав принципи сприйняття у своїй роботі, опублікованій 1923 р. Ці принципи, були по суті закони і правила, згідно з якими ми організовуємо, класифікуємо світ, що сприймаємо.

Ідея, що лежить в основі цих принципів, полягала в тому, що організація сприйняття відбувається миттєво, в той момент, коли бачимо або чуємо різні форми або образи. Частини перцептивного поля стають зв'язаними, створюючи структуру, яка виділятиметься на загальному тлі. Організація сприйняття відбувається мимоволі, та її виникнення неминуче щоразу, коли дивимося навколо себе.

1. **Близькість.** Елементи, близькі один одному в просторі або в часі, здаються нам об'єднаними в групи, і ми прагнемо сприймати їх спільно.

2. **Безперервність.** У нашому сприйнятті існує тенденція дотримання в напрямі, що дозволяє нав'язати спостережувані елементи в безперервну послідовність або додавати їм певну орієнтацію.

3. **Схожість.** Подібні елементи сприймаються нами спільно, утворюючи замкнуті групи.

4. **Замикання.** Існує тенденція завершення незавершених предметів і заповнення порожніх проміжків.

5. **Простота.** Ми прагнемо бачити фігури настільки завершеними, наскільки це можливо; фігура має бути симетричною, простою і незмінною і не може бути впорядкована або спрощена яким-небудь іншим способом.

6. **Фігура-тло.** Ми прагнемо організовувати наше сприйняття так, щоб бачити об'єкт (фігуру) і задній план (тло), на якому вона представлена. При цьому фігура представляється нам помітнішою та чіткіше виділяється на загальному тлі зображення.

Ці принципи сприйняття не залежать від вищих розумових здібностей або минулого досвіду; вони присутні у спостережуваних об'єктах «самі собою». Вертхеймер називав їх «допоміжними чинниками», але він також визнавав, що на перцепцію впливають і «основні чинники» самого організму: вищі розумові процеси, що визначають попередню обізнаність і установку.

Дослідження інтелекту. Як згадувалося, в наочну область гештальтпсихології входили також питання інтелектуальної діяльності людини і вищих тварин. Дослідження в цій галузі були розпочаті (в межах гештальтпсихології) роботами С. Келера, що вивчав інтелект людиноподібних мавп.

Келер досліджував інтелект мавп упродовж семи років (1913–1920), перебуваючи на о. Тенерифі. У своїх експериментах він використовував просте обладнання: клітки з рідко розміщеними лозинами, палиці, за допомогою яких можна було дістати віддалені фрукти, ящики, на які мавпам можна було підніматися.

Відповідно до поглядів гештальтпсихології на проблему сприйняття, Келер інтерпретував результати досліджень поведінки тварин у термінах цілісної ситуації і взаємозв'язку між окремими стимул-реакціями. Келер вважав, що мавпа здатна вирішити проблему завдяки досягненню інсайту – раптового усвідомлення або розуміння невідомих раніше взаємозв'язків. З точки зору гештальтпідходу, тварина або людина повинні поба-

чити взаємозв'язки між різними частинами проблеми, перш ніж може виникнути інсайт. Ці дослідження підтвердили припущення про те, що навчання охоплює реорганізацію або реструктуризацію психологічного середовища.

Вертхеймер спробував застосувати принципи гештальтпсихології щодо питань творчого мислення людей. Він припускав, що мислення здійснюється в термінах цілісного усвідомлення проблеми. Учений стверджував, що для успішного вирішення завдання ситуацію в цілому повинні добре уявляти собі і учні, і вчитель.

Вертхеймер стверджував, спираючись на різні приклади (від вирішення математичної задачі школярем до вирішення проблеми Ейнштейном), що розуміння проблеми в цілому повинне переважати над розумінням її окремих складових; вирішення проблеми повинне прогресувати від загального до особистісного, а не навпаки. Природно, що Вертхеймер критикував традиційну практику освіти, засновану на зубрінні. Він вважав, що вчитель повинен організувати матеріал у цілісну систему, що сприятиме виникненню в учнів інсайту і творчому вирішенню проблеми.

Ізоморфізм. Установивши, що люди сприймають цілісно організоване явище, а не набір окремих ситуацій, гештальтисти спробували досліджувати проблему перцепції з точки зору роботи основних механізмів головного мозку. Вони спробували розробити теорію основних нервових корелятів сприйманих гештальтів. Прибічники гештальтпсихології розглядали кору головного мозку як динамічну систему, в якій взаємодіють елементи, що цей момент активні.

Під час вивчення руху, що здається, Вертхеймер висловив припущення про те, що діяльність мозку є формотворним цілісним процесом. Оскільки рухи, що здаються, і дійсність сприймаються однаково, то вони повинні активувати тотожні процеси в корі головного мозку. З припущення про те, що ці два види руху здаються ідентичними, очевидно, що мозкові процеси за їх сприйняття також повинні здійснюватися ідентично. Ця ідея

отримала назву ***ізоморфізму*** – відповідності між гештальтами в переживанні і в процесах, що здійснюються при цьому в головному мозку. Гештальтисти уподібнювали перцепцію карті в тому сенсі, що вона відповідає реальній місцевості, яку представляє, не будучи при цьому її точною подібністю. Але водночас карта – це керівництво у сприйнятті реального світу.

Погляди Вертхеймера згодом були розвинені у роботах Келера. Він висловив припущення про те, що процеси в корі головного мозку схожі з процесами в силовому полі, і що, подібно до виникнення силового електромагнітного поля довкола магніта, у відповідь на сенсорні імпульси може виникати поле нервової діяльності – наслідок електромеханічних процесів, що виникають у мозку у відповідь на сенсорні імпульси.

Теорія поля. Цей підхід – погляд на психічні процеси аналогічно і в термінах фізичних процесів – якнайповніше відображений в роботах іншого відомого представника гештальтпсихології – **Курта Левіна**. В основі поглядів Левіна лежить концепція гештальту, але він розвинув свої ідеї і вийшов за межі класичної гештальтпсихології, звернувшись до проблем особистості, її потреб і впливу соціальних зв'язків на її поведінку.

Теорія фізичних полів спонукала Левіна до думки про те, що психічна діяльність людини відбувається в умовах психічного поля. Це поле отримало у нього назву годологічного простору (від грец. – шлях). Годологічний простір містить всі події минулого, сьогодення і майбутнього, які можуть вплинути на наше життя. Кожна з цих подій зумовлює поведінку людини в конкретній ситуації. Годологічний простір формується особистісними потребами людини у взаємодії з її психологічним оточенням.

Для того, щоб описати напрям руху людини до мети, Левін використовував на своїх схемах вектори. Для характеристики привабливості кожної мети для індивіда він увів поняття позитивної і негативної валентностей. З точки зору Левіна, всі форми поведінки людини можуть бути описані за допомогою таких схем, що охоплюють позначення годологічного простору, індивіда, мети, а також намірів індивіда і впливу тих, хто його оточують.

Левін висловив припущення про існування стану балансу між індивідом і його психологічним оточенням. Коли ця рівновага порушується, виникає напруження у стосунках, яке спричиняє певні зміни, що призводять до відновлення балансу. Згідно з поглядами Левіна, поведінка – це чергування циклів виникнення напруження і подальших дій щодо її усунення. Тому щоразу, коли в індивіда виникає потреба (тобто стан напруження), він своїми діями прагне подолати цей стан і встановити внутрішню рівновагу. На підставі цього положення Левін теоретично передбачив ефект Зейгарника (збереження напруженості підвищує ймовірність запам'ятовування незавершеного завдання).

У 30-х рр. Левін розпочинає цікавитися питаннями соціальної психології. Він був одним із першопрохідців у цій галузі та досяг значних успіхів. Головною особливістю соціальної психології Левіна є введення поняття групової динаміки, застосоване і до індивідуальної, і до групової поведінки. Згідно з його поглядами, як індивід і його оточення формують психологічне поле, так і група і її оточення формує соціальне поле. Соціальна поведінка виявляється усередині групи і визначається конкуруючими підгрупами, окремими членами, обмеженнями і каналами спілкування. Відтак, групова поведінка в кожен момент часу є функцією загального стану соціального поля.

Отже, гештальтизм вплинув на розвиток сучасної психології і на розуміння проблем перцепції, научіння, мислення, особистості та її мотивації, а також соціальної психології. Згодом, спираючись на ідеї та терміни, розроблені в гештальтпсихології, виникло чимало наукових шкіл і теорій.

Питання для семінару

1. Методологічна криза в психології.
2. Дослідження поведінки Д. Уотсоном.
3. «Організм-середовище» в дослідженнях Е. Томлена.
4. Метрологічні чинники гештальтпсихології.

Питання для самостійної роботи

1. Особливості вивчення поведінки в дослідженнях К. Холла.
2. Оперантна поведінка Б. Скіннера.

3. Дослідження Келера. Інсайт. Творче мислення.

4. М. Вертгеймер. Дослідження феноменів психічного поля.

5. Динамічна теорія особистості і групи К. Левіна.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології XX століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вст. ст. В. О. Титаренка, Т. М. Титаренко. – вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003 – 992 с.; іл.

2. Исторический путь психологи: прошлое, настоящее, будуще // Сб. тезисов Международной конференции. – М., 1992. – 184 с.

3. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – 294 с.

4. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.

5. Локк Д. Избранные философские произведения: В 2 т. / Д. Локк. – М.: Норма, 1966. – 530 с.

6. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: у 2 т. / за ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1955. – 260 с.

7. Павлов І. П. Умовний рефлекс / І. П. Павлов // Вибрані твори. – К.: АН УРСР, 1949. – 403 с.

8. Петровский А. В. История и теория психологи / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. Т. 1, 2. – 416 с.

9. Петровский А. В. Основы теоретической психологи / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1997. – 528 с.

10. Потебня А. А. Слово и миф / А. А. Потебня. – М.: Правда, 1989. – 282 с.

11. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологи / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд. Академии наук СССР, 1959. – 426 с.

12. Челпанов Г. И. Мозг и душа / Г. И. Челпанов. – М.: Изд. 9, 1912. – 336 с.

13. Ярошевский М. Г. История психологи / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

14. Ярошевский М. Г. Психология XX века: учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М.: Академія, 1994. – 416 с.

Лекція 15
Тема 14
Глибинна психологія (психоаналіз) та її розвиток у XX столітті

План

1. Передумови виникнення психоаналізу
2. Основні поняття психоаналізу
3. Психоаналіз як метод дослідження
4. Психоаналіз як метод терапії

1. Передумови виникнення психоаналізу

Нині термін «психоаналіз» відомий практично всім, як і ім'я його засновника Зігмунда Фройда. Інші ж видатні психологи, які змінили психологічну науку, – Фехнер, Вунд, Уотсон – в цілому мало відомі за її межами, а Фройд здобув популярність. Журнал «Ньюсуїк» зазначав 1981 р. (через 40 років після смерті Фройда), що «ідеї Фройда так глибоко проникли в нашу свідомість, що вже складно уявити собі XX століття без нього». Він належав до тих нечисленних мислителів, які змогли докорінно змінити наші уявлення про себе.

З. Фройд висловив припущення, що за всю історію людство пережило 3 значні удари по своєму колективному Его. Перший був завданий польським астрономом М. Коперником, який довів, що Земля не є центром Всесвіту. Другим ударом стало відкриття Ч. Дарвіна, яке довело, що людина не є унікальною, відмінною від усього живого, і не може претендувати на якесь особливе місце в світі. Третього удару завдав сам Фройд, стверджуючи, що людина не може повністю контролювати своє життя за допомогою свого розуму. Отже, «Коперник перемістив людство з центру світу на його околицю, Дарвін змусив визнати свою спорідненість з тваринами, а Фройд довів, що розум не є господарем у власному будинку».

Становлення психоаналізу за часом збігається з розвитком інших відомих шкіл у психології (1895 р. виходить у світ перша книга Фройда; 1898 р. Е. Л. Торндайк стає доктором наук; 1900 р. Р. Йеркс розпочинає свої дослідження в галузі інтелекту у тварин; 1904 р. І. П. Павлов отримує Нобелівську премію). Учені-психологи Європи і США переживали у той час вплив з боку функціоналізму. Проте до часу смерті Фройда (1939 р.) ситуація докорінно змінилася. Вундтівська психологія, структуралізм Тітченера, функціоналізм Брентано і Джемса вже стали надбанням історії. У США прозвучав «Біхевіоральний маніфест» Дж. Уотсона, у Німеччині виникла гештальтпсихологія. Але і в Європі, і в Америці найбільш поширеною психологічною школою-напрямом практичної психологічної роботи стає психоаналіз. Згодом ця популярність лише збільшуватиметься.

До 1920 р. кількість книг із психоаналізу перевищила 200. Публікації в популярних журналах розповідають про психоаналіз. Університети Європи і Америки розпочинають читати для студентів відповідні спеціальні курси. Психоаналіз завойовує академічні кола, як ще раніше він захопив свідомість широкої громадськості та масову культуру. Його вплив у цих сферах виразно відчуватиметься практично до кінця століття (у психології – школи «антагоністи» психоаналізу, психоаналітичні ідеї в соціальній, політичній, етнічній психології, в рекламному бізнесі; Фройдистські сюжети в кінокартинах Луіса Бунюеля, А. Бергмана, В. Вендерса й ін.).

Водночас психоаналіз ніколи не був психологічною школою в точному розумінні цього слова. Не був школою, порівняно з іншими. Психоаналіз формувався з основного русла психологічної думки, вирізнявся метою, інтересами і методами. Його **предметом** була **аномальна поведінка**, що порівняно мало цікавила інші школи; провідним **методом** – **клінічне спостереження**, а не контрольований лабораторний експеримент. І, крім того, психоаналіз переважно цікавився **несвідомим** – темою, яка практично ігнорувалася в інших школах.

Вундт і Тітченер не включали несвідоме в свої системи з однієї причини – воно недоступне інтроспективі, отже не зво-

диться до елементарних компонентів. Для функціоналізму з його винятковою увагою до сфери свідомості несвідоме також не мало особливого інтересу. І звичайно, в біхевіоризмі для несвідомого не було гідного місця.

Відтак психоаналіз – революційний напрям для свого часу: і за метою, і за методами, і за предметом і об'єктом дослідження. Проте він формується не на порожньому місці – у психоаналізі З. Фройда існували наукові джерела і передумови розвитку.

Корінням психоаналіз сягає і природничих наук, і філософії, й поезії. Найперше слід зауважити про еволюційне вчення Ч. Дарвіна і біогенетичний закон Геккеля, який Фройд зберіг у пам'яті ще зі школи. Ще одне джерело знаходилося у Фізіологічному інституті в Брюкку, де Фройд написав свою першу наукову статтю і познайомився з лікарем Іосифом Брейером. Наступне джерело психоаналізу слід шукати у Франції, в Сальпетрієрському госпіталі в Парижі, де Фройд, молодий лікар, зіткнувся у знаменитого психіатра Шарко з дуже поширеною тоді хворобою – істерією – і ознайомився з гіпнозом як методом дослідження й лікування.

З іншого боку, інтереси Фройда стосувалися літератури і мистецтва, його захоплювала археологія, він виявляв глибоку цікавість до філософії самопізнання. Він чимало почерпнув із духу свого часу, переробивши й інтегрувавши його у своїх книгах; але ми не завжди в змозі визначити походження усіх джерел, що надихали його.

На розвиток психоаналітичного руху вплинули два основні джерела:

а) філософські концепції несвідомих психічних феноменів;

б) роботи у сфері психопатології і психотерапії.

На початку XVIII ст. німецький філософ і математик **Готфрід Вільгельм Лейбніц** розробив концепцію, названу ним монадологією. Монади, згідно з поглядами Лейбніца, є одиничними елементами реальності, відмінні від фізичних атомів. Кожна монада є непротяжною психічною суттю. На думку Лейбніца, активність монад, що протікає у сфері ідеальних психічних актів, має різну міру свідомості: від майже повністю несвідомої до чіткої свідомості. Нижчі рівні психічної активності монади були

названі малими перцепція ми. Їх свідома реалізація отримала назву апперцепції.

Через сто років німецький філософ і педагог **Іоганн Фрідріх Гербарт** розвинув ці ідеї. Він сформулював концепцію порогу свідомості. Гербарт вважав, що «ідеї впливають одна на одну подібно до механічних сил». Згідно з поглядами Гербарта, ідеї, що знаходяться нижче певного порогу, несвідомі. Коли ідея сягає рівня свідомості, вона апперцептується. Для того, щоб та або інша ідея могла сягнути рівня свідомості, вона має бути порівняна з тими ідеями, які вже знаходяться у сфері свідомості. Несумісні ідеї не можуть знаходитися в свідомості одночасно. Ідеї, що суперечать вже наявним у свідомості, витісняються. Витіснені ідеї знаходяться нижче ніж поріг свідомості. На думку Гербарта, різні ідеї конкурують між собою за можливість свідомої реалізації.

Традиція розглядати несвідомі ідеї була продовжена в роботах **Артура Шопенгауера і Едуарда фон Гартмана,** що розробляли ідеї панпсихізму і абсолютного несвідомого.

Основні положення теорії А. Шопенгауера, що споріднюють її з психоаналізом, стосуються концепції волі як абсолютної психічної основи світу, і, зокрема, волі до життя як основи життя. Людина – це найдосконаліше об'єктивування волі до життя. Найвиразніше воля до життя виражається в статевому потягу, а також у боротьбі людини проти собі подібних (агресія). Держава, право, виховання – це «намордник», що не дозволяє членам суспільства знищити один одного.

Е. фон Гартман увійшов в історію як автор книги «Філософія несвідомого», в якій він узагальнив положення, що існували раніше, про феномен несвідомого. Несвідоме, згідно з висловлюванням Гартмана, – основа всього живого і абсолютна цінність буття. Воно формує організм і підтримує його життя, слугує меті збереження людської істоти і всього людського роду. Несвідоме – це стимул-реакція для художньої творчості. Проте в несвідомого є і «темна сторона»: керуючись несвідомим, ніколи не знаєш, куди прийдеш; несвідоме містить щось демонічне, страшне; тоді як свідомість можна орієнтувати в потрібному нам напрямі. Несвідоме поза сферою нашого контролю контролює нас через афекти і пристрасті. Порівняльний ана-

ліз теоретичних положень Гартмана і Фройда доводить, що чимало концептів останнього тісно переплітаються з ідеями гартманської філософії несвідомого.

Ще один філософ, чиї ідеї були співзвучні з теоретичними положеннями Фройда, – це **Фрідріх Ніцше**. Особливо чіткі паралелі ми можемо провести між поняттям його теорії «воля до влади» і фройдівським поняттям «інстинкт». Ніцшеанська «воля до влади» – єдина причина всіх процесів: і фізичних, і духовних. Якнайповніше і природно вона виражається в афектах. Розум, мислення – не більше, ніж сцена для вираження прихованих за ними афектів, вони мають службовий характер.

Різні уявлення про несвідоме становили важливу частину суспільного інтелектуального клімату в Європі в XIX ст. Відтак **Фройд не був першим, хто серйозно заговорив про несвідоме в людській психіці.** Навпаки, він вважав, що філософи до нього вже чимало зробили в цій галузі. Те нове, на що претендував він, стосувалося насамперед методів дослідження несвідомого. Проте і тут він спирався на роботи багатьох дослідників.

До XVIII ст. психотерапія не була предметом наукових досліджень. У період християнства до психічнохворих людей ставилися як до «одержимих бісами», тому «належне» з точки зору церкви лікування зводилося до морального і релігійного засудження, а також болісних процедур із вигнання бісів. У XVIII ст. душевні хвороби розпочали розглядати як ірраціональну поведінку; лікування не передбачалося.

Психотерапія стала полем експериментального дослідження лише в кінці XVIII ст. з появою робіт доктора медицини Віденського університету Франца Антона Месмера. Месмер застосовував гіпноз для поліпшення стану хворих; свою дію він називав «тваринним магнетизмом». Хворобу учений розглядав як нерівномірний розподіл життєвого флюїда в організмі, а своє завдання бачив у тому, щоб, викликаючи конвульсивний криз, належно перерозподілити флюїд. На відміну від своїх послідовників, він заперечував можливість емоційного взаємоставлення між пацієнтом і гіпнотизером.

Учні і послідовники Месмера (Пюісегюр, Делез, Віре, Нуазе й ін.) розвивали його метод «тваринного магнетизму», при-

чому з часом дедалі чільнішою ставала ідея про вирішальну роль афективних стосунків між пацієнтом і гіпнотизером. Описувалися й обговорювалися феномени сильних відчуттів, що виникали у пацієнтів і магнетизерів, залежності пацієнта від магнетизера, опору пацієнта дії магнетизера. У цей період розпочинають формуватися основні принципи і правила магнетизерів (принципи ізоляції, обов'язковості, правило доброзичливої нейтральності стосунків тощо).

Середина XIX ст. ознаменувалася в історії психотерапії важливим поворотом, пов'язаним із зміною методики і появою нової теорії: термін «тваринний магнетизм» був відкинутий, замість нього шотландська лікар Джеймс Брейд увела термін «гіпнотизм».

Визнання з боку професійного співтовариства гіпноз отримав насамперед завдяки роботам французького лікаря **Жана Мартіна Шарко**. В межах його школи гіпноз розпочали розглядати як соматичне явище, за допомогою якого можна лікувати різні фізичні розлади. Проте Шарко і його учні не вважали процеси, що відбуваються між пацієнтом і гіпнотизером, такими, що заслуговують на окрему увагу.

Підхід до гіпнозу та лікування за допомогою гіпнозу ще раз змінився завдяки роботам **П'єра Жане**. Він передбачив, що справжньою причиною хвороби є психічні явища (порушення пам'яті, нав'язливі ідеї і сили несвідомого). Як основний метод лікування розладів Жане обрав гіпноз. Він вивчав відчуття, що переживаються пацієнтом до гіпнотизера під час сеансу і після. Учений зазначав про їх потужне позитивне спрямування і порівнював пацієнта з ревнивим коханцем. Проте Жане заперечував сексуальне спрямування цих відчуттів і явно прагнув відхилитися від залучення до міжособистісних стосунків із пацієнтами. Роботи Жане певною мірою передбачали ідеї Фройда; згодом *Жане виявляв особисту неприязнь до «батька» психоаналізу і звинуватив останнього в крадіжці своїх ідей*.

Зазначимо і про вплив на ідеї Фройда робіт **Ч. Дарвіна**. Саме Дарвін висловив декілька ідей, що лягли згодом в основу психоаналізу. Це насамперед уявлення про несвідомі психічні процеси і конфлікти, про роль сновидіння і прихований символізм деяких поведінкових симптомів, а також про значення сек-

суальності в людському житті. Дарвін концентрував свою увагу на нераціональних аспектах поведінки і психіки. Він написав статтю про психічний розвиток дитини (емоційний і сексуальний розвиток з дитинства до дорослого віку), яку уважно прочитав Фройд. Дарвін наполягав на тому, що людські істоти схильні до дії біологічних сил, особливо інстинкту продовження роду й інстинкту пошуку їжі, які, на його думку, створюють основу для будь-якої поведінки. Менш ніж через десять років німецький психіатр **Річард фон Краффт-Еббінг** озвучив схожі ідеї: єдиними інстинктами в людській психіці є сексуальний інстинкт і прагнення до самозбереження.

Поширена думка про крайнє пуританство австрійського суспільства того часу помилкова. 80-і і 90-і рр. XIX ст. стали часом прориву пригніченої сексуальності та супутнього «вибуху» еротичної уяви. Інтерес до питань сексу відчувався і в повсякденному житті, і у науковій літературі. 1886 р. Краффт-Еббінг опублікував книгу «Сексуальна психопатія». Наступного року віденський лікар **Альберт Молль** видав книгу, присвячену дитячій сексуальності. Водночас виникає ідея, підтверджена практикою, про те, що психічні розлади пов'язані з проблематикою статевого життя. Так виникає термін «лібідо».

Отже, розвиток творчої думки Фройда знаходився під впливом безлічі течій і теоретичного, і практичного аспектів. Але в тому і полягає велич генія, що лише він зміг поєднати ці розрізнені ідеї та настрої у порівняно цілісну теоретичну систему.

2. Основні поняття психоаналізу

Психіка, психічний апарат, психічна діяльність. Психіка розглядається в психоаналізі як процес, а не як статичний предмет, незважаючи на схильність Фройда відносити психічні явища до психічного апарату. У психоаналізі прийнято вважати, що психіка тісно пов'язана з тілом (тілесними процесами). Незважаючи на мовні традиції, які змушують говорити про тіло і психіку як про різні речі, хоча і взаємодіючі, психоаналіз містить низку понять, які пов'язують психологію з фізіологією і біологією.

Психічний апарат – основне поняття Фройдівської метатеорії. «Ми вважаємо, що психічне життя – функція апарату, якому ми приписуємо протяжність у просторі, і який складається з декількох частин», – зазначав Фройд. Концепції, що стосуються локалізації психічної діяльності в будь-якій частині психічного апарату, – *топографічні;* ті, які стосуються зміни її форми і взаємодії частин, – *структурні;* ті, які постулювали рух в її енергії, – *економічні.*

Згідно з психоаналітичною теорією, можливі два способи *психічної діяльності: свідоме і несвідоме,* де перший стосується «безпосередньої даності», яку неможливо пояснити більш повно за допомогою описових методів, а другий – тієї психічної реальності, яка не дана нам безпосередньо і повинна бути виявлена.

Свідома психічна діяльність підкоряється «граматиці» *вторинних психічних процесів*: діє на основі правил формальної логіки, використовує зв'язану енергію лібідо і управляється *принципом реальності* (отримання задоволення досягається з огляду на ситуацію довкола індивіда). Свідома діяльність протікає в межах свідомості.

Несвідома психічна діяльність не усвідомлюється суб'єктом. Фройд передбачав, що свідомі процеси не утворюють безперервний ряд. «Розриви» в цьому ряду є проявами несвідомої частини психіки суб'єкта. Фройд зазначав, що існують два види несвідомих процесів: ті, які легко можуть бути усвідомлені, і ті, які усвідомлюються украй складно. Перші процеси називають *дескриптивно несвідомими (передсвідомими)*. До них належать спогади, інформація, уміння тощо, те, що не знаходиться в свідомості в цей момент, але можуть бути легко відтворені за необхідності. Друга група несвідомих процесів називається *динамічно несвідомими.* До неї входять спогади, фантазії, бажання тощо, про існування яких можна лише здогадуватися, або ті, які усвідомлюються лише після усунення певного опору. Динамічно несвідомі процеси підкоряються «граматиці» *первинних психічних процесів:* присутні в них образи можуть «зливатися» і легко заміщують і символізують один одного; процеси використовують рухливу енергію лібідо, ігнорують категорії простору і часу, управляються *принципом задоволення* (прагнення отрима-

ти задоволення тут і зараз, незважаючи на ситуацію; можливе галюцинаторне задоволення бажань).

Фройд акцентував, що первинні процеси онтогенетично і філогенетично раніші, ніж вторинні (звідси і термінологія), і вважав їхньою невід'ємною властивістю слабку адаптивність. Увесь розвиток Его вторинний щодо первинних процесів. Вторинні процеси, на його думку, розвиваються одночасно з Его і разом із адаптацією до зовнішнього світу. Вторинні процеси найтісніше пов'язані з вербальним мисленням. Приклад первинних процесів – сновидіння, вторинних – мислення. Марення, образна і творча діяльність, а також емоційне мислення – це змішані вияви обох процесів.

Так само взаємодіють і принципи задоволення і реальності. У дитячому віці є лише принцип задоволення; принцип реальності отримується і освоюється в процесі розвитку Его людини.

Усі психічні процеси і структури володіють, згідно з теорією Фройда, особливою формою психічної енергії, яка визначає їх діяльність, її інтенсивність і форми. Безпосередньо Фройд розглядає енергію лібідо.

Енергія лібідо. *Лібідо* в точному значенні цього слова може бути визначене як сексуальна енергія. За допомогою цього терміна Фройд позначав енергію прагнень, яка належить до того, що визначається терміном «любов». У ранніх роботах Фройда лібідо як сексуальній енергії протиставляється енергія, властива потягу самозбереження, окреслену ним «інтересом». У подальших роботах Фройда еротична енергія лібідо протиставляється руйнівному потягу до смерті.

Оскільки йдеться про енергію, доцільно запитати про її джерело. Спершу Фройд припускав, що воно розташоване в ерогенних зонах, згодом – у всьому тілі людини (у ще інших роботах йдеться про Ід як про джерело енергії лібідо). Лібідо може існувати в різних формах (оральній, анальній, генітальній) і пов'язуватися з різними структурами і процесами, які стають лібідизованими.

Спочатку Фройд говорив про лібідо, пов'язавши його з Ід і сексуальним інстинктом. Згодом він висунув припущення, що і в Его є лібідо.

Лібідо виявляється у напруженості. Зростання енергії лібідо призводить до збільшення напруженості, яку людина прагне зменшити до прийнятного рівня. Фройд уводить поняття «застій лібідо» для позначення процесу накопичення енергії, блокованої в своєму русі, що не має можливості розрядки. В результаті такого «застою» виникає «резерв» лібідо, який може виходити назовні через неврози і психози.

Особливу якість лібідо характеризує здібність до фіксації, застою, або до руху і мобілізації. Фройд називав цю якість «в'язкістю» лібідо і визначав як «можливість фіксації». У цьому сенсі з точки зору в'язкості лібідо можна виокремити низку проявів: від суб'єктів із вираженою здібністю до скріплення лібідо, що надовго «прив'язуються», «зв'язуються» з об'єктами своєї прихильності, – до суб'єктів, що не володіють можливістю фіксації лібідо, з вислизаючим прагненням, що перебуває в постійному русі.

У цій сфері є чимало невирішених питань, що стосуються в'язкості лібідо і способів поведінки окремих індивідів у різних соціальних, економічних, політичних і культурних умовах.

Необхідно окреслити коло об'єктів, на які може бути спрямована енергія лібідо. Фройд виявляє дві основні складові: зовнішні об'єкти і Его, позначене нарцистичним лібідо. Нарцистичне лібідо визначається Фройдом як первинне; йдеться про «первинний додаток» лібідо до свого Его, яке лежить в основі «первинного нарцисизму», тобто головній, сильній і тривалій прихильності кожної живої істоти до того, що вона розглядає як центр або ядро своєї особистості.

У процесі розвитку суб'єкт вимушений послідовно і дедалі більшою мірою «відбирати» лібідо від свого Его і переносити його на різні зовнішні об'єкти. Співвідношення між нарцисизмом і прихильністю до зовнішнього об'єкта ґрунтується на принципі антагонізму: що більше енергії лібідо «відволікається» на один полюс, то менше енергії «отримує» інший. Певні обставини можуть пришвидшити і інтенсифікувати цей процес. Приміром, пристрасть, кохання характеризуються потужним перенесенням

лібідо з Его на об'єкт кохання. Хворобі відповідає зворотний процес: хворий витягує і переносить на свою Его енергію лібідо, відтак знову переносить її на зовні після одужання.

Опозиція его-лібідо і об'єкт-лібідо відповідає основній подвійності інстинктів, виокремлених Фройдом під час дослідження сексуальності: інстинктам Его (самозбереженню) протистоїть статевий інстинкт.

Потяги й інстинкти. Хоча термін «інстинкт» і набув поширення в англійському і російському перекладах психоаналітичних текстів, це не зовсім те, що мав на увазі Фройд. Учений ніколи не вживав німецький термін «Instinkt» щодо людини, вживаючи його лише для опису потягів тварин. Для характеристики людської поведінки Фройд застосовував термін «Trieb», який можна перекласти як «потяг», «спонукальна сила» (drive – англ. мові).

Фройд був послідовним прихильником дуалістичної теорії інстинктів і вважав, що всі інстинкти можуть бути розділені на дві групи. У його ранніх роботах це були самозбереження і сексуальний інстинкт; у роботах, написаних після 20-х рр., – це були інстинкти життя і смерті (саморуйнування).

Фройд визначав інстинкт так: його походження пов'язане з джерелом збудження всередині організму, а виявляється він як постійна сила. Для Фройда **інстинкт** – це не вроджені патерни поведінки в звичайному розумінні цього терміна, а, швидша, **частка стимуляції, яка виходить від тіла.** Згідно з класичною теорією психоаналізу, інстинкт має:

а) біологічне джерело;

б) імпульс;

в) мету;

г) об'єкт.

Фройд припускав, що джерело інстинкту – суто соматичне, але його не вдається знайти в тілі. Згодом Фройд зауважував, що пошук джерела інстинкту не є «обов'язково необхідним».

Імпульс інстинкту припускає, що інстинкт має спонукальний характер і володіє певним запасом енергії, яка спонукає людину до дії. Імпульсний характер інстинкту становить, як вважав Фройд, його суть.

Мета інстинкту – це задоволення. Воно розглядається як зменшення напруги, створеної збільшеною енергією лібідо, і відповідає стану «не-напруженості» (принцип гомеостазу).

Об'єктом інстинкту є те, в чому або за допомогою чого інстинкт може досягти своєї мети. Термін «об'єкт» загальний і відповідає різним реальним предметам. Під об'єктом можна розуміти і зовнішній об'єкт, особистість або предмет, і різні їх частини, які позначаються в цьому випадку як «особистісні об'єкти», що відповідають особистісним потягам. Різноманітність об'єктів і стосунків між ними – фіксації, перенесення, розпаду – утворюють галузь прикладних психоаналітичних досліджень.

Невдача в знаходженні об'єкта і досягненні мети призводить до фрустрації інстинкту і збільшення інстинктивної напруги. Підвищення напруги переживається людиною як страждання. Це страждання призводить або до зростання активності у пошуках розрядки, або до активізації механізмів захисту для зменшення напруги.

У стихійному пошуку задоволення інстинкт натрапляє на перешкоди, відчуває тиск. Це призводить до різних результатів, які Фройд перелічив так:

1) перехід інстинкту у свою протилежність;

2) переорієнтація на самого суб'єкта;

3) витіснення;

4) сублімація.

Перші два процеси часто змішуються, оскільки перехід у свою протилежність може спричиняти переорієнтацію інстинкту на самого суб'єкта. Найбільш типові такі перетворення – трансформація активної позиції суб'єкта в пасивну, що можна бачити на прикладі антагоністичних і взаємодоповнювальних пар: садизм – мазохізм і вуайеризм – ексгібіціонізм.

Термін **«витіснення»** – фундаментальний для Фройдистської теорії несвідомого. У пошуку об'єкта і задоволення інстинкт зазнає зовнішніх і внутрішніх перешкод. Коли не можна уникнути внутрішнього бар'єру, суб'єкт вимушений «відсунути» на задній план вимоги потягу або набути його зі свідомого –

витіснити його. «Суть витіснення, – зазначає Фройд, – полягає саме в цьому: відсунути і тримати на відстані». Витіснення діє і на інстинкт («первинне витіснення»), і на різні елементи, образи, що асоціюються з ним. Будучи витісненим, інстинкт не втрачає свій динамізм, а навпаки.

Фройд зауважував, що «наша цивілізація побудована на придушенні інстинктів». Сексуальний інстинкт надав у розпорядження культури величезну кількість сил, і це відбувається, без сумніву, внаслідок його вираженої здатності переміщати свою мету, не втрачаючи інтенсивності. Цю здатність замінювати ціль сексуальної природи на іншу, несексуальну, але психічно їй споріднену, називають **сублімацією**. За сублімації інстинкту часто головну роль виконують соціальні чинники: потужна енергія інстинкту прямує в соціально прийнятне і корисне русло.

Природа тривоги. У своїх ранніх роботах (1890-і рр.) Фройд дотримувався тієї думки, що тривога, яка переживається багатьма його пацієнтами-невротиками, є наслідком неадекватної розрядки енергії лібідо. Надалі вчений вказував, що стан тривоги є результатом енергії лібідо, що не знаходить вихід. Збудження, що не завершується розрядкою, перетворюється і виявляється в неврозах страху. Пізніше, майже через 30 років, він переглянув свою **теорію тривоги** і зробив такий висновок: **тривога є функцією Его і її призначення полягає в тому, щоб повідомляти індивідові про загрозу Его, що насувається.** Тривога дає особистості можливість реагувати в загрозливій ситуації адаптивним способом.

В остаточному варіанті своєї теорії тривоги Фройд говорить про два її основні види: *первинну* і *вторинну* (*сигнальну*), кожна з яких є відповіддю Его на зростання інстинктивної або емоційної напруги. Сигнальна тривога є відповіддю Его на внутрішню небезпеку і спонукає організм до використання захисних механізмів. Це те сприймання, яке сигналізує про внутрішні зміни, здатні порушити спокій; спрямована усередину форма пильності.

Первинна тривога зумовлюється загрозою розпаду Его (ззовні, як при травмі, або зсередини, як при жаху), а також переживанням сепарації з необхідним об’єктом.

Первинне джерело тривоги, що переживається людиною, корениться в нездатності новонародженого упоратися із внутрішнім і зовнішнім збудженням. Оскільки немовлята не здатні контролювати навколишній світ, їх переповнює дифузне відчуття небезпеки, що насувається. Ця ситуація спричиняє травмувальний стан. Подібне відчуття сильного стресу, безпорадності переживається під час народження, відлучення від грудей, а згодом виявляється в страху кастрації. Всі такі переживання приводять до зростання напруги і негативних передчуттів.

Залежно від того, звідки надходить загроза для Его, із зовнішнього оточення Ід або із Супер-его, психоаналітична теорія розрізняє три типи тривоги.

Реалістична тривога є емоційною відповіддю на загрозу з боку зовнішнього світу. Вона синонімічна поняттю «страх», допомагає забезпечити самозбереження; зменшується під час зниження рівня зовнішньої загрози.

Невротична тривога – це відповідь на загрозу усвідомлення (прориву у свідомість) неприйнятних імпульсів з боку Ід. Обумовлена страхом того, що Его виявиться нездатним контролювати інстинктивні спонукання Ід. Виражається у формі страху зробити що-небудь неприпустиме, непристойне.

Моральна тривога виникає, коли Его переживає загрозу покарання з боку Супер-его. Моральна тривога характерна за ситуації, коли Ід прагне до активного вираження неприйнятних для індивіда думок або дій, а Супер-его відповідає на це відчуттям провини, страху, самозвинуваченням. Моральна тривога формується з об'єктивного страху батьківського покарання за якусь провину. Подальший розвиток Супер-его призводить до формування соціальної тривоги, яка виникає у зв'язку із загрозою виключення з групи однолітків, у зв'язку з неприйнятними установками або діями. Пізніше Фройд зробив висновок, що моральна тривога переростає у страх смерті і очікування на розплату за минулі гріхи в потойбічному житті.

Тривога допомагає людині уникнути усвідомлення неприйнятних інстинктивних імпульсів і заохочувати задоволення

цих імпульсів належними способами і в належних ситуаціях. Здійсненню цих функцій тривоги допомагають захисні механізми Его.

Захисні механізми. Фройд визначив захисні механізми Его як стратегії, використовувані індивідом для захисту від імпульсів Ід і тиску з боку Супер-его. Важливо те, що все це здійснюється шляхом переміщення відповідних переживань у сферу несвідомого або ухилення від їх усвідомлення. Найперше, йдеться про захист від тривоги, скорботи, душевних мук, депресивних емоцій, сорому, відчуття провини тощо.

Всі захисні механізми володіють двома загальними характеристиками:

1) діють на неусвідомлюваному рівні;

2) спотворюють, заперечують або фальсифікують сприйняття реальності, щоб зменшити тривогу, яка переживається.

Також захисні механізми нечасто використовуються поодинці – зазвичай люди одночасно застосовують декілька захисних механізмів.

Захисні механізми виникають не у вакуумі – в їх основі «нормальні» функції Его, які за збільшення психологічного навантаження набувають іншої, часто тенденційної форми вираження. Наприклад, звичайне свідоме придушення певних думок і відчуттів перетворюється на несвідоме витіснення. Часто за наявності інтрапсихічних конфліктів, усунути які нелегко, індивід мимоволі застосовує цей спосіб «переробки» ситуації, хоча ціна такої розрядки може бути висока. Що триваліше індивід задовольняється в такий спосіб ілюзорним усуненням конфліктів, а цей процес виходить з-під свідомого контролю Его, то частіше людина змушена компенсувати психологічні «витрати».

Ганна Фройд подала перший систематичний опис захисних механізмів. Згодом здійснити подібну класифікацію насамперед чимало учених, тому кількість описаних захисних механізмів неухильно збільшувалася.

1. Витіснення є первинним захисним механізмом, на основі якого формуються складніші механізми. Це процес вида-

лення зі свідомості думок і відчуттів, що заподіюють страждання. В результаті витіснення людина не усвідомлює свої конфлікти, також не пам'ятає травматичні минулі події. Витіснений матеріал не втрачає своєю активністю у несвідомому, і для запобігання його прориву в свідомість необхідні постійні витрати психічної енергії. Постійне прагнення витісненого матеріалу до відкритого вираження може отримувати короткочасне задоволення у сновидіннях, жартах, обмовках тощо. Витіснення присутнє під час формування всіх форм невротичної поведінки і психосоматичних захворюваннях, а також психосексуальних порушень.

2. Проекція – другий за значущістю захисний механізм. Це приписування індивідом власних неприйнятних думок, відчуттів, дій іншим людям або оточенню. Дозволяє людині покласти провину за свої недоліки або промахи на інших людей або об'єкти навколишнього світу.

3. Заміщення розглядається в психоаналізі як «переадресація» інстинктивного імпульсу із загрозливішого об'єкта на менш загрозливий. Може виникати у формі повороту імпульсу із зовнішніх об'єктів на себе: так агресивні імпульси переносяться із зовнішніх об'єктів на суб'єкта, що викликає відчуття пригніченості, самоосуду.

4. Раціоналізація – утворення помилкової аргументації, завдяки якій ірраціональна поведінка підноситься як оптимальна і така, що заслуговує на схвалення.

5. Інтелектуалізація – наближена до попереднього захисного механізму. Спостерігається схильність до перебільшення когнітивних компонентів тієї або іншої події, щоб уникнути емоційного сприйняття.

6. Афектація – протилежна інтелектуалізації. Це схильність до драматизації, яка дозволяє витіснити первинну (неприємну або лякаючу) емоцію за допомогою додаткової емоції, використовуваної як противага.

7. Протидія (формування реакції) – реалізується двома ступенями:

1) неприйнятний імпульс пригнічується;

2) у свідомості виникає протилежний імпульс.

Протидія особливо помітна в соціально-схвалюваній поведінці, яка у такому разі стає перебільшеною і негнучкою.

8. Регресія – повернення до легковажно-дитячих моделей поведінки, повернення (у психічному вимірі) до безпечнішого періоду життя.

9. Сублімація – зміна мети й об'єкта інстинктивних імпульсів без заборони їх вияву. При сублімації енергія інстинктів вивільняється соціально прийнятними каналами.

10. Заперечення – відмова особистості визнавати будь-яку неприємну подію, власну дію, ситуацію. Найтиповіше для маленьких дітей і дорослих із пониженим інтелектом, хоча може виникати і в зрілих розвинених людей.

До інших захисних механізмів належать: *ідентифікація, фантазія, розщеплювання, асиміляція, знищення зробленого, гумористичне осмислення ситуації* тощо.

3. Психоаналіз як метод дослідження

Основні принципи психоаналітичного дослідження. В межах цієї теми розглянемо методи дослідження психіки, розроблені З. Фройдом. Вони засновані на основних принципах, що визначають своєрідність психоаналітичного підходу у виборі об'єкта і метода дослідження.

Пандетермінізм. Фройд підкреслював, що будь-яка людська поведінка невипадкова. Психоаналіз заперечує непередбачуваність поведінки людини. Для того, щоб пояснити ті аспекти нашої поведінки, які виходять за межі здорового глузду і свідомого розуміння, психоаналіз апелює до несвідомого. Несвідоме в психоаналізі є галуззю причин, невидимого «задавача цілей», що визначає поведінку особи. Відповідно **метод у психоаналізі** – це переважно **редукція**, тобто рух від явного (поведінки, сновидіння, художньої творчості) до прихованого (несвідомого сенсу). Зважимо й на те, що Фройд фактично зводить всі причини поведінки людини в рамки окремої особистості.

Апеляція до досвіду. Фройд неодноразово заявляв про те, що його метод дослідження глибоке вкорінений в його клінічну практику. Власне, апелюючи до досвіду, Фройд обґрунтовував істинність свого методу (і всього психоаналізу).

Об'єкт дослідження в психоаналізі – **несвідоме**. Але несвідоме недоступне прямому вивченню через дію механізмів психічного захисту. Тому психоаналіз вивчає матеріал, в якому (і через який) виявляє себе несвідоме:

1) помилкові дії, описки, обмовки;

2) сновидіння;

3) фантазії і твори художньої творчості.

Основний **метод дослідження** такого матеріалу – *метод вільних асоціацій*. Це єдиний метод здобуття й аналізу інформації від аналізанта. Нагадаємо коротко основні правила методу вільних асоціацій.

Аналіз здійснюється в затемненій, ізольованій від зовнішніх дій кімнаті. Клієнт напівлежить на кушетці, аналітик розташовується за його спиною так, щоб бути невидимим для клієнта. Клієнтові пропонується подумати про що-небудь, пов'язане з темою аналізу, і говорити все, що приходить йому в голову, не замислюючись і не аналізуючи свої слова. За **формою** метод вільних асоціацій **трансовий**, тобто є перекладом фокусу сприйняття із зовнішніх стимул-реакцій на внутрішні. Зміст вільних асоціацій не випадковий, а детермінований несвідомими імпульсами. Крім того, Фройд вважав, що думки, які вільно виникають, завжди пов'язані з афектним значущим матеріалом. Фройд досліджував насамперед прихований зміст сновидінь, проте метод може бути також застосований для вивчення інших виявів несвідомого в тих випадках, коли ці вияви незрозумілі і вимагають додаткового аналізу.

Дослідження помилкових дій. Помилкова дія визначається Фройдом як дія, відповідна трьом основним умовам:

1) вона повинна перебувати у межах нормальної поведінки;

2) повинна мати характер тимчасового розладу;

3) є схильність пояснювати його випадковістю, неуважністю тощо.

Отож, до помилкових дій належать обмовки, описки, очитки, забування імен, фраз, намірів, помилки в моторних діях. Традиційно причинами помилкових дій вважаються психофізіологічні проблеми – втома, хвилювання, головний біль тощо. Фройд зауважив, що такі пояснення недостатні, оскільки помилкові дії можуть виявлятися і без психофізіологічних чинників. Згідно з твердженнями Фройда, помилкова дія є зіткненням двох протиборчих намірів.

Перший намір (порушуване) – завжди усвідомлений намір щось зробити. Другий намір (що порушує) може бути різною мірою усвідомлений, але головне – він визнається недопустимим і тому пригнічується. Проте пригнічене все ж змінює поведінку людини. Відтак, помилкова дія є напівуспіхом двох намірів, оскільки жодне з них не реалізувалося повністю.

Обмовки, як правило, легкі для тлумачення, оскільки в них намір, що порушує, виявляється найвиразніше. Наприклад, голова на відкритті зборів виголошує фразу: «Дозволите оголосити збори *закритим»*. Очевидно, що з якихось причин голова справді не хоче розпочинати збори, що і прослизає в його мовленні.

Отже, в разі обмовки той, що говорить, не хоче допустити вираження певних думок у промові. Проте пригнічений зміст все-таки виявляється, змішуючись із допущеним, або повністю замінюючи його.

Трапляються випадки, коли можна говорити лише про існування іншого наміру, який не виявляється в мові. Це ті випадки, коли той, що говорить, вимовляє останні слова завчасно або окремі склади більш розтягнуто. У першому випадку виявляється нетерпіння, бажання швидше завершити фразу, в іншому – бажання говорити триваліше.

Описка значною мірою аналогічна обмовці. Випадки, коли останні слова виникають раніше від перших, свідчать про небажання писати або про нетерпіння. Як і у випадку з обмовкою, описна може прямо, безпосередньо виявитися під час письма або спотворити запланований зміст.

Очитка. Особливістю очитки є те, що прочитаний матеріал, як правило, не є продуктом суб'єкта. В деяких випадках очи-

тка не пов'язана зі змістом тексту, а визначається думками, що охопили людину. Так часто трапляються з читанням вивісок і оголошень: переживаючи потребу відшукати щось, людина схильна бачити потрібну назву в схожих. В інших випадках сам текст активізує тенденцію, асоціативно зв'язуючись із небажаним або неприємним змістом (читання таблички в музеї: «сексуальний кит» замість «саксауловий кит»).

Забування найтісніше пов'язане з витісненням. Окрім того, воно і є наміром витіснення знання, що було свідомим. Причина витіснення – інше, що порушує намір, який пов'язаний зі змістом, що витісняється, прямо або побічно. Забувається, як правило, те, що пов'язане з соціальним боргом або обов'язком. Особистий опір ним виявляється в тому, що саме забуває. В іншому випадку те знання, що забувається, або бажання пов'язане з ним, в пам'яті може зумовити його відновлення до актуалізації інших витіснених вражень.

Дії, що виконуються помилково, є порушенням інших, навмисних дій під приводом незручності. Ці дії виконують бажання, відображають думки суб'єкта, які не можуть бути виражені по-іншому. Наприклад, розбивання чого-небудь відображає бажання позбутися цього предмета (набрид сам предмет або його дарувальник), випадкові самоушкодження насправді не випадкові, а спричинені бажанням самопокарання, сильним відчуттям провини тощо.

Симптоматичні або випадкові дії близькі за сутністю до вище розглянутих. Симптоматичні – це дії, які здійснюються «самі собою», «щоб руки абикуди подіти», в них немає конфлікту намірів. До таких дій можна віднести побрязкування ключами, монетами, згладжування волосся та ін. Симптоматичні дії виражають те, що не бажає повідомити людина, ніби доповнюють її мову. Наприклад, тертя можуть відображати бажання позбутися предмета: гра з обручкою – проблеми у шлюбі і готовність до розлучення тощо.

Дослідження сновидінь. Головним предметом **дослідження психоаналізу є сновидіння.** Відомо, що Фройд називав сновидіння «via regia» – королівською дорогою до несвідомого. Сновидіння як психологічний феномен мають певний сенс, невиди-

мий з першого погляду. Фройд вирізняє явний і прихований зміст сновидіння. *Явний зміст сновидіння* – це безпосередньо те, що приснилося. *Прихований* – це дійсне значення сновидіння. Явним змістом сновидіння є спотворене вираження прихованого значення. Що ж є цим сенсом? Спочатку Фройд вважав сенсом будь-якого сновидіння задоволення бажань. Пізніше він пом'якшив це формулювання, зауваживши, що сновидіння є спробою виконання бажань. Фройд поділяє сни на сновидіння бажання, страшні сновидіння і сновидіння покарання. Всі ці сновидіння є виконаннями бажань. Страшні – це сновидіння, в яких бажання виявляється без достатнього спотворення. Страх пов'язаний із загрозою покарання з боку Супер-его. Сновидіння покарання і є виконанням бажання Супер-его. Отже, в утворенні сновидіння бере участь інстанція, що породжує бажання, і інстанція, що оцінює застосовує щодо них цензуру, через дію, висловлювання бажання якої спотворюється. Сновидіння може бути розглянуте як компроміс, що виникає в результаті по'єднання двох психологічних сил. Джерелом бажань є Ід (за винятком сновидінь покарання). Бажання Его, на думку Фройда, можуть виразитися в сновидінні лише тоді, коли стосуються несвідомого. Щодо виконання бажання сновидіння можна розділити на:

1) сновидіння, що висловлюють бажання в неспотвореному вигляді;

2) сновидіння, що є замаскованим задоволенням бажання.

Проте бажання Ід і Супер-его завжди перетинаються в процесі утворення сновидіння ще з одним бажанням – спати. Сновидіння за можливості охороняє сон суб'єкта, наприклад, «вбудувавши» в нього дзвінок будильника або інші дратівливі дії. Сновидіння, на думку Фройда, виконує дві функції:

1) є галюцинаторним задоволенням бажання;

2) повинно зберегти сон.

Розглянемо процес *утворення сновидіння*. Матеріал, з якого утворюється сновидіння, – це насамперед дані пам'яті, враження двох попередніх днів, а також ранні дитячі спогади. Якщо сновидіння звертається до подій віддаленіших, ніж два дні тому, то, згідно з теорією Фройда, це пов'язано з тим, що ми напередодні згадували про цю подію. Інше важливе джерело образів у снови-

дінні – це символіка. Для тлумачення у Фройдизмі символу не вимагається звернення до особистого досвіду сновидіння (як, наприклад, в юнгіанській аналітичній психології), оскільки символ має закріплене в цій культурі значення. Для розуміння символіки сновидіння Фройд пропонує дізнатися про ці значення (з казок, легенд і т. д.). Ось деякі символи і їх тлумачення у фройдівській традиції: імператор та імператриця означають батьків, від'їзд – вмирання, людину загалом символізує будинок. Але переважна кількість символів у Фройда стосується сексуальності. Це недивно, оскільки переважно сексуальні потяги підлягають витісненню (на думку Фройда). Зауважимо, що всі символи є одним із способів маскування дійсного значення сновидіння.

Окрім символів, Фройд вирізняє типові сни або сюжети, які, на його думку, також мають певні значення. Наприклад, сновидіння про наготу з супутніми відчуттями сорому і збентеження задовольняють ексгібіційні бажання, сновидіння польоту пов'язані із задоволенням сексуальних бажань тощо.

Для того, щоб із прихованого змісту сновидіння виник його явний зміст, необхідно, щоб була виконана певна робота після переробки матеріалу, його організації і заміщення низку понять символами. Цей процес називається *роботою сновидіння*. Він здійснюється за допомогою декількох специфічних механізмів.

1. Механізм згущування – це здатність сновидіння виражати в концентрованому вигляді приховане значення. Приховані елементи, що однакові або мають щось загальне в сновидінні, зливаються в один і заміщуються єдиним символом. Результатом роботи механізму згущування є порушення прямої відповідності явного елементу прихованому. Явний елемент сновидіння може відповідати декільком прихованим елементам і навпаки.

2. Механізм зсуву полягає в перенесенні психічної напруги зі значущого матеріалу на індиферентний. Зсув завжди відбувається за асоціативним рядом. У сновидінні виникають елементи, незначущі для сновидіння, але асоціативно пов'язані з афективно зарядженими.

3. Перетворення думок на зорові образи – сновидіння переважне наочно. Одним із способів створення візуальних картин у сновидінні є використання зворотів мови і переносних значень

слів. Наприклад, сновидіння може представити людину, що «втратила голову від любові», справді безголовою. Наявність логічного зв'язку між прихованими елементами може відобразитися у зближенні цих елементів або їх символів у просторі та часі сновидіння. Такими, що суперечать один одному, елементи відображаються вельми незвично (як і схожі елементи): вони замінюються одним елементом. Абсурдність сновидіння означає знущання, кепкування в прихованих думках.

4. Вторинна обробка – останній механізм в утворенні сновидіння. Мета вторинної обробки – зробити сновидіння зрозумілішим, наблизити до звичного нам способу мислення. У весь набір зорових образів, що виникли в результаті дії інших механізмів роботи сновидіння, вноситься подібність упорядкованості. Вторинна обробка може бути відсутньою. У такому разі сновидіння складно вербалізувати.

Робота сновидіння є лише переробкою прихованих думок. У цьому сенсі робота сновидіння нічого не створює. Будь-які висновки, критика в сновидінні є фрагментами прихованих думок, перенесених у сновидіння, які можуть бути лише спотворені. Робота сновидіння не створює також діалоги. Будь-який діалог у сновидінні є комбінацією фраз, які реально були почуті або виголошені.

Тлумачення сновидінь – процес, зворотний роботі сновидіння, тобто, аналізуючи явний зміст сновидіння, дослідник повинен зрозуміти його прихований зміст. Для досягнення прихованого змісту сновидіння необхідно розділити сновидіння на елементи, і з приводу кожного елементу отримати асоціації за всіма правилами техніки вільних асоціацій. Зауважимо, що асоціації не є прихованими думками сновидіння. Вони містять значно більше раціоналізації, зв'язків. Крім того, асоціації часто зупиняються безпосередньо перед прихованим змістом, стосуючись його лише натяком. Тому тлумачення сновидінь значною мірою визначається здатністю аналітика працювати з матеріалом асоціацій.

У процесі тлумачення сновидінь аналітик неминуче натрапляє у роботі на пригнічений матеріал. Тут він наштовхується з

протидією цензури, яка прагне не допустити цей матеріал у свідомість. Ця протидія позначається терміном «опір» і виражається у відсутності або в непомірній складності й заплутаності асоціацій.

4. Психоаналіз як метод терапії

Хвороба і здоров'я з точки зору психоаналізу. Психоаналіз виник у межах медицини. На думку Фройда, певні симптоми, риси вдачі і манери поведінки, сукупність якої прийнято іменувати «неврозами», не є «захворюваннями», обумовленими соматичними патологічними процесами, а результатом особливої психічної переробки інтрапсихічних конфліктів. Психодинаміка, що лежить в основі невротичної симптоматики, а також відповідні захисні механізми певною мірою характерні і «нормальній» людині в звичайних умовах. Між «нормальними» і «патологічними» станами неможливо провести чітку демаркаційну лінію, оскільки вони не є «полярними» протилежностями. Крім того, причина неврозів – невротичний конфлікт – є універсальним способом вираження протиріч індивіда і суспільства.

Невротичний конфлікт. З часу виникнення психоаналізу конфлікт був основною темою досліджень. З точки зору Фройда, конфлікти впливають на розвиток людини. Конфлікти і неминучі розчарування, що супроводжують їх, викликають у дитини незадоволення. Відтак «ненависть» до світу стає рушійною силою процесу особистісного розвитку, формування уявлень про себе і світ.

Невротичним конфліктом вважається насамперед конфлікт несвідомий, точніше, конфлікт між повністю або частково несвідомими спрямуваннями. Незважаючи на те, що чимало подібних домагань виникають під впливом зовнішнього світу, невротичний конфлікт має інтрапсихічний характер. Якщо на рівні індивідуальної психології конфлікт виражається у вигляді більш менш явних протиріч між потребами і умовностями, то на рівні метапсихології йдеться про конфлікти між різними інстанціями (між Его/супер-его і Ід) або потягами (між

сексуальними потягами і потягами Его). Прототипом невротичного конфлікту є протиріччя між природними сексуальними або агресивними потребами та неписаними і писаними законами суспільства. У контексті метапсихології йдеться про суперечності між Его/супер-его і Ід. Отож, невротичний конфлікт спочатку не можна назвати патологією, оскільки він є універсальним способом вираження протиріч індивіда і суспільства. Наявність подібного конфлікту вказує на те, що інтереси і потреби індивіда не зникають без залишку під час соціалізації.

Згідно з поглядами Фройда, ключовий конфлікт у житті індивіда відбувається в дитячому віці на етапі переходу від двосторонніх до трибічних стосунків. Фройд називав цей конфлікт «Едиповим комплексом» і вважав його «стрижневим», тобто конфліктом, що лежить в основі неврозу. Виникнення адекватного невротичного конфлікту є істотною передумовою нормального психологічного розвитку, оскільки побічно сприяє подальшій диференціації структурних і динамічних елементів психіки.

Проте найбільш значущими формами генезу психічних розладів Фройд вважає дитячі *травматичні переживання*, які відразу завдають шкоди незрілому Его дитини і психічним структурам, що знаходяться на стадії становлення. Згідно з останнім варіантом Фройдівського визначення, психічна травма – це несподіване надмірне роздратування, під впливом якого звичні способи функціонування психічного апарату виявляються безсилими і Его стає абсолютно безпорадним (емоційні потрясіння, пережиті індивідом і що не підлягають психічній переробці, як і супроводжуючі їх непереборні афекти страху, сорому, провини тощо).

Аналітична ситуація. «Базова модель» психоаналізу може відображатися в такому вигляді. Як правило, знання пацієнта, що стосуються особи психоаналітика, незначні. Зберігаючи цей дефіцит інформації про себе, аналітик заохочує хворого якомога відвертіше висловлюватися про себе, щодо думок (вільні асоціації), які виникають у його голові під час сеансів, якими б нелогічними вони йому не здавалися.

Водночас пацієнтові надається якомога менше можливостей задоволення своїх симптомів. Тобто аналітик принципово

відмовляється задовольняти вимоги пацієнта і виконувати ту роль, яку пацієнт йому нав'язує. Участь аналітика обмежується питаннями, інтерпретаціями, конфронтаціями і реконструкціями.

У результаті своїх асоціацій пацієнт розпочинає уникати визначених ним форм і чинити **опір** вираженню певних думок і самій процедурі сеансу. Можуть (і повинні) виявлятися приховані думки і ставлення пацієнта до самого аналітика, які, як правило, відображають реальність опосередковано (**перенесення** або трансфер). Робочі стосунки між аналітиком і аналізандом значною мірою залежать від бажання останнього видужати і самому взяти участь у своєму одужанні. **Лікувальний альянс** передбачає прагнення з боку аналізанда до продовження аналізу, незважаючи на почуття протесту, що переживається проти подібної процедури (чому?).

Деколи відчуття, пережиті у минулому і що переживаються в сьогоденні, виникають у свідомості, виражаючись у невербальній формі, в певних учинках. Така поведінка може виникати не лише в консультаційному процесі, але і за його межами. Це явище отримало назву **реагування.**

Інтерпретації, пропоновані аналітиком, необов'язково забезпечують негайне поліпшення стану пацієнта. Необхідний період опрацювання, під час якого досліджуються і опрацьовуються різні варіанти і інтерпретацій, і матеріалу, пов'язаного з ними. Інколи, коли створюється враження, що стан аналізанда значно змінився, може виникнути, на перший погляд, несподівано різке погіршення стану. Воно може бути результатом так званої **негативної терапевтичної реакції,** яка спочатку пояснювалася дією несвідомого відчуття провини пацієнта.

Якщо аналізанд зумів зрозуміти і зберегти розуміння зв'язків між свідомими і несвідомими мотивами своєї психіки, як і між сьогоденням і минулим, то говорять, що він досяг певного рівня **інсайту,** або **внутрішнього прозріння**, або **самодосягнення.**

У процесі аналізу перед аналітиком постає необхідність безперервно аналізувати свої реакції щодо пацієнта, щоб вияви-

ти перешкоди, що породжуються власною психікою за спроби розшифрувати отримуваний в процесі аналізу матеріал. Подібний самоаналіз допомагає аналітикові глибше заглянути в те, що відбувається в психіці пацієнта. Для опису стосунків аналітика до пацієнта може застосовуватися поняття **контрперенесення (контртрансферу).**

Перенесення і контрперенесення. Поняття переноса/трансфера вважається одним із центральних у терапевтичному методі психоаналізу. Вперше це поняття вжив Фройд, хоча відповідне явище описувалося вже у зв'язку з роботами магнетистів. Фройд зазначав, що під час лікування пацієнта щодо лікаря відбуваються зміни, які спричиняють сильну емоційну реакцію, яка може перешкодити процесу утворення вільних асоціацій. «Повторення або факсиміле імпульсів і фантазій, викликане в ході аналізу і таке, що колись знайоме пацієнтові, замінюється особою психоаналітика. Оживає серія психологічних переживань, але не як переживань, що належать до минулого, а як переживань справжнього моменту, пов'язаних із особою аналітика, провідного лікування» (Фройд, 1905).

Дещо згодом (1909) Фройд зауважував про те, що перенесення може виконати значну позитивну роль у процесі аналізу: початковий невроз пацієнта ніби замінюється «трансферентним» неврозом, пов'язаним із особистістю аналітика. Цей новий стан набуває всіх симптомів хвороби, але це та хвороба, яка «створюється» в процесі аналізу, і тому аналітик має всі можливості для лікарського втручання і лікування хворого.

Фройд включає в поняття перенесення різні явища: позитивне і негативне перенесення, еротичне, перенесення імпульсів лібідо, перенесення захистів тощо.

Аналогічно до терміна «перенесення» поняття «контрперенесення», яке позначає відчуття аналітика і його «ставлення до пацієнта». Фройд розглядав контрперенесення як «опір» аналітика щодо свого пацієнта; опір, що зумовлюється появою несвідомих конфліктів, які провокуються тим, що пацієнт говорить, робить або представляє аналітику. Аналітик повинен зро-

бити все можливе, щоб розпізнати природу цих конфліктів і усунути їх. Для цього Фройд пропонував аналітикам проходити регулярні сеанси психоаналізу у своїх супервізорів.

Після Фройда в аналізі контрперенесення виникли зміни. Стало загальновизнаним, що контрперенесення може допомогти в розумінні інформації від аналізанда. Контрперенесення розпочали розглядати як своєрідний «несвідомий рапорт» аналітика і аналізанда, який виходить у свідомість аналітика через відчуття.

Опір. Тоді як перенесення і контрперенесення зазвичай розглядаються як сприятливі для встановлення нормальних лікувальних стосунків, поняття опір входить до елементів і сил, що перешкоджають лікувальному процесу. Фройд вважав опір таким, що перешкоджає вияву неприйнятного ментального змісту, а також спотворює несвідомі імпульси і спогади.

1926 р. Фройд описує декілька видів опору:

1) опір – придушення, яке можна розглядати як вияв потреби пацієнта захистити себе від хворобливих імпульсів, спогадів і відчуттів;

2) опір – перенесення відображає боротьбу проти інфантильних імпульсів, які виникають як перенесення на аналітика;

3) опір як результат переваг у хворобі виникає через небажання пацієнта розлучитися з перевагами, що даються йому своїм становищем;

4) Ід-супротив – опір інстинктивних імпульсів будь-яким змінам в їх способі і формі вираження;

5) Супер-его – опір виникає з відчуття провини пацієнта або його потреби в покаранні.

Опір тісно пов’язаний із захисними механізмами: одного дня виниклі захисні механізми повторюються надалі у вигляді опорів під час лікування. Тому аналіз опорів значною мірою можна розглядати як аналіз тих аспектів захистів пацієнта, які сприяли патологічному результату його хвороби.

Спочатку опір розглядався як опір пацієнта спогадам і вільним асоціаціям, проте незабаром це поняття розширилося і в нього розпочали включатися всі перешкоди цілям і процедурам

лікування, які надходять від пацієнта. Вважається, що опір можна спостерігати у всіх видах лікування, звичайній медичній практиці, наприклад у формі «забування» часу візиту до лікаря, або необхідності таких візитів, або, особливо, «забування» необхідності оплати за послуги лікаря.

Лікувальний альянс. У клінічному аналізі проводиться відмінність між власне перенесенням та іншим аспектом ставлення пацієнта до психоаналітика, яке різні дослідники називають «терапевтичним альянсом», «лікувальним альянсом», «робочим альянсом», тобто таким союзом між пацієнтом і психоаналітиком, який необхідний для успішного здійснення психоаналітичного процесу. Під цими термінами мають на увазі одне і те ж явище, а саме: «позбавлене невротичності, раціональне розумне ставлення, яке формується у пацієнта у взаєминах зі своїм психоаналітиком і дозволяє останньому діяти цілеспрямовано в ході аналітичного процесу» (Р. Грінсон, «Техніка і практика психоаналізу»).

Це не збігається з простими відвідуваннями сеансів заради отримання задоволення. Лікувальний альянс передбачає сприйняття пацієнтом необхідності подолати свої внутрішні проблеми, займатися психоаналізом, незважаючи на внутрішній чи зовнішній опір.

Лікувальний альянс «генетично» спирається на те, що Е. Еріксон назвав «іманентною» базисною довірою, тобто доброзичливим ставленням до людей і навколишнього світу взагалі, що є результатом пережитого дитиною в перші місяці життя відчуття небезпеки. Відсутність такої довіри може призвести до нездатності розробити міцний лікувальний альянс на основі залучення низки пацієнтів, які страждають психопатією або пережили в дитинстві нестачу позитивних емоцій.

Здатність пацієнта до встановлення лікувального альянсу є істотним прогностичним чинником у всіх випадках психоаналітичної терапії. У минулому психоаналітики часто відмовлялися працювати з пацієнтами, нездібними, на їхню думку, до встановлення лікувального альянсу. Згодом ця позиція

змінилася, і в цей час аналітики говорять, швидше, про те, що пацієнта треба «спонукати» до встановлення лікувального альянсу. Одним із способів, що допомагають пацієнтові в цьому завданні, є постійне забезпечення йому можливості комунікації, а також розкриття йому його ж тенденцій до опору. J. Sandler вважає, що важливим кроком у встановленні лікувального альянсу є своєрідна «передача» терпимості щодо неприйнятних несвідомих імпульсів від психоаналітика пацієнтові, пошана до його особистості в цілому.

У зв'язку з цим серед аналітиків стає дедалі популярнішою ідея «гуманного ставлення» з боку аналітика, створення «атмосфери безпеки» під час сеансу. Ставлення аналітика до пацієнта повинне сприяти появі у нього бажання успішно пройти курс аналізу.

Низка аналітиків вводить поняття, протилежне до лікувального альянсу. Так, наприклад, Sodre говорить про несвідомий **антитерапевтичний альянс**, за якого несвідомий союз між пацієнтом і аналітиком формується на прагненні до ідеального нескінченного аналізу і призводить до посилення негативних потреб або тенденцій. Langs уводить поняття «**терапевтичний мезальянс»**, який визначає як усвідомлення і несвідомі взаємодії в межах психоаналізу, спрямовані на підривання цілей, що стоять перед психотерапією, але не конструктивні внутрішні зміни. Novick описує **негативний терапевтичний альянс**, за якого мотивацією є несвідоме бажання пацієнта піти на аналіз або психотерапію з метою досягти невдачі психоаналітика.

Ці поняття наближають нас до розуміння того, що психоаналітики називають негативною терапевтичною реакцією (НТР). Розглянемо таке явище детальніше.

Негативна терапевтична реакція. Явище НТР вперше було описане Фройдом як вияв пацієнтом незадоволення і подальше погіршення стану після того, як аналітик або хто-небудь інший констатують поліпшення або виражають надію на його успішне лікування. Фройд пояснював це явище наявністю у пацієнтів несвідомого відчуття провини (в цьому випадку хвороба

ніби зменшує відчуття провини хворого). Поліпшення стану тут може неусвідомлено пов'язуватися з посиленням відчуття провини; реальне одужання може виникнути після невдалого шлюбу, фінансового краху і тощо, які символічно «візьмуть на себе» роль хвороби як спокутування відчуття провини.

К. Хорні вважала, що НТР властива людям із особливими мазохістськими схильностями, причому явище може бути виражене в різних формах:

1) пацієнт реагує на позитивну оцінку ходу лікування аналітиком тим, що вступає з ним у «суперництво»;

2) пацієнт розглядає позитивну оцінку лікування як удар по самолюбству: він більше не є ні досконалим, ні винятковим, він – звичайна людина;

3) пацієнт демонструє страх успіху і поразки одночасно. Якщо він видужає, то стане об'єктом заздрості інших, а якщо не видужає, то інші його осудять;

4) пацієнт сприймає позитивну оцінку стану як особисте звинувачення (у зв'язку з наявністю відчуття самозвинувачення у пацієнта);

5) пацієнт сприймає розкриття аналітиком його труднощів як вираження неприязні або зневагу (пов'язано з наявністю у пацієнта сильної потреби в любові з боку інших і чутливості до людської байдужості).

У кожному випадку для виникнення НТР потрібна участь іншої особи – психоаналітика. У відповідь на виникнення НТР у аналітика може виникати контрперенесення. НТР може викликати у психоаналітика відчуття розчарованості і випробовувати його психологічну нейтральність, і отже, може розглядатися як один із способів спричинити у відповідь реакцію з боку аналітика.

Схильність до НТР пов'язана, мабуть, із властивостями характеру індивіда і не є ситуативною в психоаналітичному процесі. Ця реакція на перспективу одужання цілком можлива і в інших клінічних ситуаціях; може з'ясувати, що у минулому у таких пацієнтів спостерігалися подібні негативні реакції на власні успіхи і досягнення.

Реагування. Реагування в роботах Фройда розглядалося для позначення дій, які відтворювали ситуацію з минулого, але не у вигляді спогадів, а у вигляді актів діяльності. Він пов'язував реагування з опором: що сильніший опір, то інтенсивніше реагування замінюватиме спогади.

Нині в поняття «реагування» включають діяльність, не пов'язану безпосередньо з процесом аналізу. Fenichel зазначає, що тенденція до реагування – властивість конкретного індивіда; Greenacre пропонує вважати реагування особливою формою пам'яті, за якої спогади знову простежуються в поведінці у дещо завуальованій формі.

Отже, поняття «реагування» застосовується в психоаналізі у двох основних значеннях:

1) як ментальний зміст, який «виштовхується» на поверхню свідомості, як наслідок пожвавлення цього змісту під час лікування; об'єкти цього змісту не згадуються пацієнтом, а штовхають його на певні дії, програються ним;

2) як звична модель поведінки, що є наслідком індивідуального складу і особистої патології, пов'язана більшою мірою з типом індивіда.

Інтерпретація. Попередні поняття були пов'язані з отримуваною від пацієнта інформацією і чинниками, які або сприяли, або перешкоджали вільній комунікації і взаєморозумінню. Тепер розглянемо можливу участь з боку психоаналітика, яка має на меті призвести до якісних змін із боку пацієнта.

Інтерпретація посідає особливе місце в психоаналітичній літературі. Фройд вважав, що вербальні вчинки аналітика повинні обмежуватися допомогою пацієнтові для полегшення процесу асоціацій, інтерпретацією цих асоціацій і сновидінь, а також передачею пацієнтові цієї інформації в потрібний час. У Фройдиському психоаналізі виникла тенденція вживати термін «інтерпретація» для позначення не лише того, як психоаналітик трактує вільні асоціації і сни, але, швидше, як він говорить про це пацієнтові. Мистецтво інтерпретації стало позначати швидше мистецтво успішної вербальної участі в аналізі, ніж мистецтво розуміння несвідомого матеріалу, що отримується від пацієнта.

Нині термін «інтерпретація» використовується як синонім майже всіх видів словесної (а інколи – і несловесної) дії на пацієнта, з одного боку, і як специфічна різноманітність вербальної участі аналітика, – з іншого. Вирізняють декілька видів інтерпретацій залежно від того, що (який матеріал) розглядається аналітиком.

1. Інтерпретації змісту – «переведення» поверхневого матеріалу в те, що психоаналітик розуміє як розкриття його глибшого змісту, зазвичай з особливим акцентом на сексуальних і агресивних бажаннях і фрагментах дитинства пацієнта.

2. Інтерпретації захисту мають на меті показати пацієнтові механізми і маневри, які він використовує, щоб упоратися із хворобливими відчуттями, пов'язаними з тим або іншим конкретним конфліктом, а якщо це можливо, то і відобразити походження цих механізмів.

Інсайт. Поняття інсайту – одне з тих, яке доволі часто застосовується в психоаналізі й системах психотерапії, заснованих на ньому, хоча сутність його зовсім не очевидна.

У загальній психіатрії термін «інсайт» був запропонований для позначення «знання пацієнтом того, що симптоми його хвороби вказують на патологічні відхилення у психіці». У цьому значенні термін вживався в психіатрії з початку XX ст. У психоаналізі це психіатричне значення терміна було втрачено.

1895 р. Фройд і Брейер описали, що істеричні симптоми у пацієнта зникли, коли лікарям вдалося викликати у нього спогади про ту подію, яка спричинила ці симптоми і зумовлювала супроводжувальну цю подію переживання. Спогади без переживань, на думку Фройда, не призводять до лікування хворого. Подібне «одужання через розрядки» (пам'ять про подію в контексті емоційного переживання) було назване інсайтом.

Згодом послідовники Фройда запропонували безліч різних визначень і типологій інсайту, вирізняючи інтелектуальний/нейтральний і емоційний/динамічний інсайти.

Питання для семінару

1. Основні принципи психоаналітичного дослідження.

2. Дослідження помилкових дій.
3. Дослідження сновидінь.

Питання для самостійної роботи

1. Експерименти Шарко.
2. Месмер і виникнення школи «тваринного магнетизму».
3. Дослідження в галузі гіпнозу.
4. Методологічна основа теорії З. Фройда.
5. Основні постулати глибинної психології.
6. Глибинна психологія у XX ст.

Література

1. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – 294 с.

2. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1997. – 528 с.

3. Роменець В. А. Історія психології XX століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вст. ст. В. О. Титаренка, Т. М.Титаренко. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003 – 992 с.; іл.

4. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд. Академии наук СССР, 1959. – 426 с.

5. Фройд З. Введение в психоанализ: лекции / З. Фройд. – М.: Наука, 1991. – 487 с.

6. Челпанов Г. И. Мозг и душа / Г. И. Челпанов. – М.: Изд. 9, 1912. – 336 с.

7. Юнг К. Археотип или символ / К. Юнг. – М.: Ренессанс, 1997. – 208 с.

8. Юнг К. Психологические типы / К. Юнг. – М.: Ювента, 1985. – 285 с.

9. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

10. Ярошевский М. Г. Психология XX века: учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1994. – 416 с.

Лекція 16
Тема 15
Неофройдизм

План
1. Аналітична психологія К.-Г. Юнга
2. Індивідуальна психологія А. Адлера
3. Соціокультурна концепція особистості К. Хорні

1. Аналітична психологія К.-Г. Юнга

Карл Густав Юнг (1875–1961) народився в Кесвілі (Швейцарія), в сім'ї священика. 1900 р. отримав ступінь доктора медицини в університеті Базеля. Інтерес до душевного життя хворих шизофренією призвів до його знайомства з роботами З. Фройда. Обидва вчені зустрілися у Відні 1907 р. Юнг тоді вважався «старшим сином» і «кронпринцом» психоаналізу. 1910 р. його обрали першим президентом Міжнародної психоаналітичної асоціації. Проте 1913 р. два найвидатніші психоаналітики розірвали стосунки за класичним едиповим сценарієм. Наступного року Юнг зняв із себе повноваження президента Психоаналітичної асоціації і вийшов з неї. Опісля цього Юнг і Фройд жодного разу не зустрілися.

Енциклопедична освіта і широке коло інтересів ученого сприяли створенню дивної за складністю психологічної теорії, в якій розроблялися чимало базових психологічних категорій: свідомість, несвідоме, Его, самозвеличання, комплекс та ін. Як і в творчій діяльності багатьох видатних психологів, у творчості Юнга можна виокремити низку періодів, впродовж яких він приділяв увагу вивченню різних питань, що стосуються глибин психічного життя індивіда. Спираючись і на час написання робіт, і на загальну логіку побудови Юнгом аналітичної теорії, розпочнемо ознайомлення з нею з розгляду питань, що стосуються структури людської психіки, співвідношення в ній свідомих і несвідомих компонентів.

Свідомість. Структура свідомості. Свідомість – це перший психічний факт, перед яким постає дослідник-психолог. Свідомості властиві дискретність (люди періодично виходять із стану свідомості, наприклад, засинаючи) і вузькість (вона оперує лише деякою частиною сприйманої інформації).

Свідомість неможливо уявити без зв'язку з Его. Его – це складне утворення, яке позначається, по-перше, усвідомленням власного тіла, існування, і, по-друге, даними пам'яті, послідовністю спогадів про своє минуле. Его – це одиниця в центрі свідомості, комплекс психічних фактів. Цей комплекс володіє здатністю притягувати те, що міститься в несвідомому; він також притягує враження ззовні, які, стикаючись з Его, стають фактами свідомості (якщо немає зіткнення реального факту чи події з Его, то його не можна вважати свідомим).

Характеризуючи Его, Юнг вирізняв таке поняття, як его-спрямованість. Вона може бути визначена як орієнтація особистості або життєва установка, фокус уваги, спрямований назовні або усередину, на факти навколишнього світу або на події внутрішнього світу. Ці спрямованості отримали назви **екстраверсія й інтроверсія**. Вони співіснують в людині обидві одночасно, але одна стає домінуючою, а інша – допоміжною. Домінуюча функція стає раціональною (тісно пов'язаною з діяльністю свідомості, доступною свідомому аналізу), тоді як допоміжна – ірраціональною (недоступною свідомості).

У свідомості Юнг виокремлює декілька функцій. Завдяки ним свідомість може бути орієнтована або на *ектопсихічні*, або на *ендопсихічні* факти. **Ектопсихіка** – співвідношення між змістом свідомості й даними, що надходять ззовні (відчуття, мислення, почуття й інтуїція). **Ендопсихіка** – співвідношення між змістом свідомості та несвідомими процесами.

Зазначимо, що Юнг надавав власний оригінальний зміст цим термінам. Відчуття – це передача фактів, доступних органам чуття; мислення – знання того, чим є річ і її зв'язки з іншими речами; почуття – розгляд / набуття / усвідомлення цінності предмета або явища; інтуїція – відчуття, що не зводиться до раціонального знання.

Загальне відношення між Его і ектопсихікою можна відобразити так:

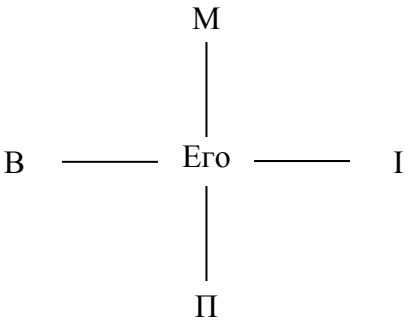

де М – мислення, В – відчуття, П – почуття, І – інтуїція. Пару функцій «мислення – почуття» Юнг називає раціональною, іншу пару функцій «відчуття – інтуїція» – ірраціональною. У центрі знаходиться Его з властивою йому енергією (*енергія волі*). Воля спрямована переважно на якусь одну з чотирьох функцій свідомості; така функція легко доступна свідомому аналізу і вольовому контролю, розвинена і диференційована, і переважно використовується індивідом для розробки стратегій поведінки. Юнг називає її пріоритетною (ведучою) функцією свідомості, а протилежну їй функцію – підпорядкованою. Юнг вважає, що ми цивілізовані в своїй провідній функції, а у підпорядкованій – залишаємося первісними людьми.

Підпорядкована функція відповідає архаїчній частині нашої особистості, це «відчиненні двері», через які з підсвідомості може проникнути що завгодно. Підпорядкована функція часто становить для людини проблему, вона знаходиться поза сферою вольового контролю і тому діє ніби «сама собою»; наприклад, *людину, чия провідна функція – інтуїція, можуть регулярно вводити в оману і подив її власні відчуття; у людини, що живе відчуттями, емоціями, мислення виходить з-під вольового контролю, не вона контролює мислення, а мислення веде її своїми при-*

мхливими дорогами. З іншого боку, інтеграція підпорядкованої функції в Его може дати особі емоційний потенціал для подальшого зростання і зміни.

Провідна функція належить до однієї з пар раціональних або ірраціональних функцій. Але людина не буває лише раціональною або лише ірраціональною – кожен з нас використовує допоміжну функцію з іншої пари, ніж та, до якої належить провідна.

Ця структура ектопсихіки дала Юнгу можливість сформулювати оригінальну теорію психологічних типів. За допомогою двох позицій – екстраверсії-інтроверсії – та вищій і додатковій функції можна отримати список із *16 основних типів*, наприклад, інтроверт, що інтуїтивно відчуває, мисленнєво-сенсорний екстраверт та ін. Ця типологія ілюструє роботу свідомості на практиці, а також пояснює, чому свідомість «працює порізному» у різних людей.

Ендопсихічні функції – пам'ять (пов'язує Его з тим, що надходить зі свідомості), суб'єктивні компоненти свідомих функцій (реакція / компонент реакції на людину, річ або ситуацію, обумовлена досвідом), емоції та афекти (стани, за яких людину опановує те, що у неї всередині), інвазії («вторгнення» несвідомого у свідому діяльність). Співвідношення ектопсихіки, ендопсихіки і Его можна проілюструвати за допомогою такої схеми:

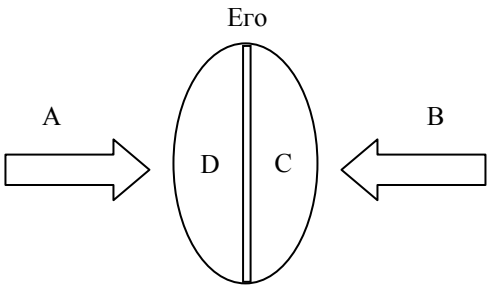

де A – зовнішній світ, B – несвідоме, C – ендопсихіка, D – ектопсихіка.

У зоні С знаходиться «тіньовий світ» Его, яке для себе залишається загадкою. Це та частина Его/свідомості, яка постійно зіштовхується зі світом несвідомого. З цієї причини в ній завжди залишається непізнана частина себе, та частина особистості, яка містить потенціал зростання.

Індивідуальне несвідоме. Комплекси. Ендопсихічні функції дозволяють особистості зіткнутися з «темною стороною душі» – несвідомим. Юнг розділяє несвідоме на **індивідуальне** і **колективне**.

Індивідуальне несвідоме, згідно з твердженнями Юнга, складається з продуктів інстинктивних процесів, що констатують особу, забутих або витіснених фактів, а також інформації творчого характеру (аналогічно поняттю несвідомого у Фройда). Але Юнг передбачив, що матеріал, що знаходиться в особистому несвідомому, не є однорідною «сумішшю» забутих або витіснених фактів душевного життя особистості; він організований. Це психічні факти, складові особистісного несвідомого, організовані в комплекси, або скупчення емоційно заряджених думок, відчуттів, спогадів. Згідно з уявленнями Юнга, ці комплекси, скомпоновані довкола різних значущих тем, можуть значно впливати на поведінку особистості. Тоді *«будову» особистості* можна позначити так:

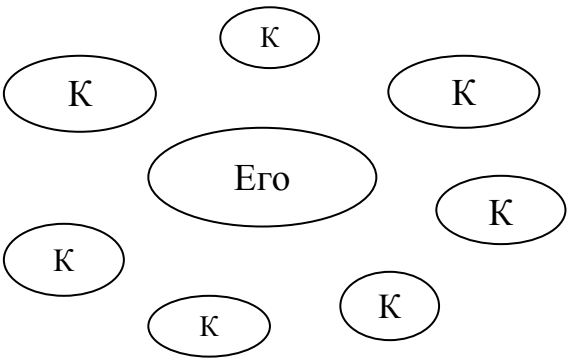

Так звана **«планетарна» структура особистості** охоплює Его як центральне особистісне утворення, що знаходиться одночасно і в центрі свідомості, і в низці комплексів, що знаходяться на відстані від Его і поза свідомістю. Тепер пригадаємо, що, характеризуючи Его на початку цієї лекції, ми також вживали поняття **комплекс**. І в цьому прихований глибокий зміст: Юнг справді вважав, що комплекси і Его – однієї природи, і *Его можна назвати «центральним комплексом»* особистості. Поняття «комплекс» спростовує уявлення про «монолітну» особистість. У нас багато «Я», і Его – лише одне з них.

Юнг вважає, що немає принципової різниці між фрагментарною особистістю і комплексом: «комплекси – це душі, що відкололися». Він зауважує: «комплекси поводяться як незалежні істоти», інколи вони навіть набувають особистісного характеру Его. Особистість також може несвідомо ідентифікуватися з комплексом (наприклад, із комплексом «Хорошої матері»); тоді вона поводиться як «хороша мати», або відчуває на собі вплив «хорошої матері» і пов'язану з цим пригніченість.

Але якщо між Его і комплексом немає принципової різниці, то чи не може комплекс посісти місце Его? Юнг відповідає, що може. За певних умов комплекси можуть «відтягувати» на себе свідомість – тоді виникає явище «втрати душі», «множинної особистості», «вселення демона», якого так боялися наші нецивілізовані предки. Згідно з висловлюваннями Юнга, людина потрапляє у владу не демона, але власного досі неусвідомлюваного комплексу, який витісняє звичне «Я» і посідає його місце.

Так юнгіанську концепцію «планетарної» особистості можна розглядати як пояснення примітивної демонології.

У цілому *комплекс не можна розглядати як патологічне явище*. Пізнання власних комплексів може збагатити потенціал особистості і сприяти її подальшому зростанню і розвитку (методом пізнання комплексів є асоціативний тест).

Колективне несвідоме. **Архетипи**. Юнг передбачив існування ще одного глибиннішого прошарку в структурі особисто-

сті, до якого належить зміст практично невідомого походження. Його відмінна особливість – міфологічний характер. Він паче належать шару душі, властивому не окремій особистості, а людству взагалі. Юнг назвав цей рівень душевного життя **колективним несвідомим** і вказував, що зміст колективного несвідомого **успадковується** однаково для всього людства, незалежно від нації, раси, статі тощо.

Змістом колективного несвідомого є *архаїчні психічні образи*, що містять за формою і сенсом міфологічні мотиви. Це не спогади, образи або поведінкові моделі в чистому вигляді, а, швидше, чинники, під впливом яких люди реалізують універсальні моделі в своєму мисленні, сприйнятті, поведінці.

Архетипи присутні в казках, міфах, легендах і фольклорі, вони – невід'ємна частина кожної культури. Ось деякі з таких поширених архетипів-мотивів: Герой, Дракон, Рятівник, Кит, що проковтує Героя та ін.

Юнг пов'язує походження архетипів із багатолітньою історією еволюції людського мозку. Мозок людини історичний. Його структура відображає історію свого формування. Фундаментальна структура душі/мозку має ієрархічний пристрій, загальний для всіх людей. Тут закладені «відображення» фундаментальних переживань, яких зазнавали люди впродовж століть разом із супроводжувальними їх емоціями і афектами, які створюють «готовність проживати життя згідно із закладеними в психіці граничними лініями».

Цікаве співвідношення понять «архетип» та «інстинкт» в теорії Юнга. У своїх ранніх роботах Юнг розглядає архетип як «психічний аналог інстинкту». У пізніших роботах він говорить про архетип як про проміжну ланку між інстинктом і образом. Між ними існує взаємозалежність і ані архетип, ані інстинкт не мають окремого або первинного існування один щодо одного.

Архетипи біполярні, тобто виражають природжену подвійність предметів і явищ. Наприклад, архетипічний образ батька може бути розділений на того, що допомагає, підтримує, сильного і на переважаючого, жахливого батька. Реальний образ

батька формується в результаті опосередкування архетипічної системи реальним досвідом. Якщо реальний досвід підсилює одну з крайнощів, еволюція образу батька порушується, і це може перешкоджати нормальному розвитку особистості.

Юнг організовував архетипи в окремі групи; він зауважив, що існує тенденція до персоналізації несвідомого. Є декілька можливостей представити архетипи у вигляді ряду або ієрархії. Застосуємо найбільш поширений підхід і розглянемо найбільш важливі архетипи.

На початку системи архетипів бачимо *Персону*. **Персона** – це соціальна маска або обличчя, щоб звернутися до світу. Персона позначає безліч ролей, які виконуємо відповідно до соціальних вимог. Основне завдання, яке виконує Персона, – заборона сильних примітивних емоційних імпульсів, необхідна для життя в суспільстві. Проте і актора можна сприйняти як його персонаж, і Персона (Маска) може «прирости до шкіри». У разі ототожнення з Персоною-обманом власна Персона людини «зводиться» до єдиної ролі, відчужується від дійсного емоційного життя.

Наступний архетип – **Тінь –** охоплює все те, що кожна людина боїться, зневажає і не може прийняти в собі, «темну сторону особистості». Юнг не зрівнює поняття «Тінь» і «гріх»: всі об'єкти відкидають тіні. Те ж Тінь виражає і для людства в цілому, і для окремої культури в окремий момент часу.

Его може усвідомлювати деякі частини того, що знаходиться в Тіні, але сама Тінь ніколи не може бути усвідомлена. Виведення чого-небудь на свідомий рівень також підсилює несвідоме, тому що диференційованіше Его, то проблематичніша Тінь.

Юнг підкреслює, що тінь не слід розглядати як «погане». Темна сторона людини – це по суті теж її сторона. Юнг розглядає Тінь як джерело життєвої сили, спонтанності і творчого початку в житті особистості. Тому відповідно до особистісного зростання повинна відбуватися інтеграція тіні, визнання невизнаного, але людського. «Асиміляція» Тіні дає людині тіло, тваринну сферу інстинктів. Визнання Тіні дозволяє людині побачити, що корінь її життєвих проблем – у ній самій.

Щодо окремої культури Тінь охоплює всіх, хто знаходиться поза цією культурою/суспільною системою (злочинці, психотики, диваки та ін.), а також національними ворогами. Наявність таких людей можна розглядати як нездатність асимілювати свою Тінь. Якщо ця нездатність зберігається тривалий час або посилюється, тоді суспільна Тінь може «вибухнути», як у випадку фашизму, расових або національних зіткнень, і зруйнувати «свою» культуру.

Далі «розташовуються» два протилежні архетипи **Anima і Animus**, які, згідно з теорією Юнга, виражають природжену андрогінну сутність людей. **Animà** представляє внутрішній образ жінки в чоловіку, його несвідому жіночу сторону; **Animus** – внутрішній образ чоловіка в жінці, її несвідома чоловіча сторона.

Юнг детально зупиняється на психологічних особливостях чоловіка і жінки. Окрім чоловічого і жіночого архетипів, він говорить про два різні архетипічні принципи психологічного функціонування. Маскулінний принцип він називає *Логосом* («слово» – виражає прихильність раціональності, логіці, опору на інтелект і орієнтацію на досягнення); фемінний принцип він називає *Еросом* (коханець Психеї – прагнення до зв'язаності). **Логос і Ерос не залежать від анатомічної статі та існують у кожному чоловікові й жінці.** Логос та Ерос однаково важливі, проте в роботах Юнга простежується плутані вказівки на зв'язок між принципами і родом (вони неоднозначні). Юнг підкреслює, що **Ерос і Логос – взаємодоповнювальні, доступні обом статям і конструктивні лише в партнерстві.**

Але дихотомія психологічного функціонування людей зберігається в Юнга в символічній формі – як чоловік і жінка усередині особистості.

Anima і Animus Юнга представляють не лише чоловічу/жіночу частину психіки, але і природжений аспект функціонування, що відрізняється від свідомого, тому повний можливостей і потенціалів. Увісні зустріч з Anim'оюю може інтерпретуватися, як представлення альтернативних способів сприйняття, поведінки та іншої системи цінностей. Наприклад,

Animus пов'язаний із сфокусованим мисленням, свідомістю і повагою до фактів; Anima – з уявою, фантазією, грою. Фігури Anim'и часто діють, як джерела мудрості та інформації. Головне тут те, що це – образи загальних принципів, що стосується всіх людей. І якщо вони не доступні людині в цей момент, то це має індивідуальні, а не пов'язані зі статтю причини.

Animus і Animà часто виявляються в проекції на реального чоловіка або жінку, тоді вони можуть спричиняти потяг між людьми, оскільки містять зародки розуміння і комунікації з представником протилежної статі. Через проекцію жінка і чоловік пізнають і ваблять один одного. Будучи архетипічними структурами, Animus і Animà передують переживанням і визначають їх. Але проекція Anim'и і Animus'а не лише полегшує нашу гетеросексуальність. Проекція того, що в особистості належить до протилежної статі, – проекція несвідомого потенціалу, – «образу душі». Відтак, жінка може вперше побачити або відчути свої чоловічі сторони, які вона не усвідомлює, але які їй необхідні. Чоловік «виймає» з неї і «показує» їй її власну душу.

Проекція Anim'и/Animus'а на партнера – норма, а не патологія. Патологічний стан виникає тоді, коли людина проектує свою Тінь на Animus/Anim'у, або надмірно ідентифікується з ним/нею. У першому випадку особистість розпочинає бачити і відчувати в партнерові те, чого вона понад усе боїться і відкидає в собі. У іншому випадку особистість демонструватиме поведінку, яка виражає стереотипні недоліки протилежної статі. Чоловік може стати неврівноваженим, ірраціональним, жінкоподібним; жінка – дуже упевненою в собі, схильною до суперечок, прихильною до фактів. Жінку, «захоплену» Animus'ом, можна описати як «погана подача» чоловіка і навпаки.

Один із найдивніших висновків із цих положень – це *твердження про психологічну значущість фактичних статевих стосунків.* Згідно з висловлюваннями Юнга, ці *стосунки збагачують психологічні процеси в особистості* (і навпаки, внутрішні процеси сприяють установленню статевих стосунків). Це може бути однією з причин того, що *людині потрібно більше, ніж сексуальне партнерство*.

Самозвеличення – найбільш важливий, глибинний, центральний архетип у теорії Юнга. Воно є серцевиною особистості, довкола якої організовані та об'єднані інші елементи. Самозвеличення – це несвідомий прообраз Его. Воно спочатку зливається, згодом – диференціюється від Самозвеличення. Юнг дає таке визначення поняття самозвеличення: «потенціал для інтеграції особистості». Проте подібної інтеграції досягти непросто, її можна сягнути не раніше середнього віку. Окрім того, архетип Самозвеличання не реалізується до тих пір, поки не настане повна гармонія всіх аспектів душі, свідомості та несвідомого.

Самозвеличення має дві властивості, які вирізняють її з низки інших архетипів:

1) вона функціонує як синтезатор і посередник між протилежностями в психіці;

2) Самозвеличення – основний агент виробництва глибинних, надихаючих символів, які за своєю природою регулювальні (психіку) і виліковувальні (душевні хвороби).

Символізм – узагалі характерна межа породжуваних архетипами душевних утворень. Символ – це не знак, бо знак позначає щось уже відоме. Символ позначає щось невідоме, що не неможливо висловити. Отже, символ «вказує на значення, яке не піддається опису», тобто на архетип.

На відміну від Фройда, Юнг залишає за символами не захисну, а цілісну функцію. Символи сприяють інтеграції протилежностей в психіці; їх робота спрямована на регуляцію психіки, на користь природного розвитку особистості. Використовуючи символи, наше несвідоме може намагатися «сказати» нам увісні насамперед, що порушена гармонія між частинками душі (наприклад, між раціональним та ірраціональним принципами пізнання, диференційованою і недиференційованою функціями, чоловічою і жіночою частинами душі тощо). Символи можуть виражати назріваючий фізичний розлад (хворобу), який ще не усвідомлений суб'єктом, але вже «помічений» несвідомим.

Отже, Юнг дещо відійшов від позиції Фройда, проте збагатив наші уявлення про зміст і структуру особистості. Хоч його

концепції про архетипи та колективне несвідоме і складні для нашого розуміння та не піддаються емпіричному вимірюванню, вони досі поширюються. Його розуміння несвідомого, як збагаченого та необхідного джерела мудрості, спричинило хвилю інтересу до його теорії у сучасного покоління студентів і професійних психологів. Теологи, філософи, історики та представники багатьох інших дисциплін вважають творчі знахідки Юнга надзвичайно важливими у своїх роботах.

2. Індивідуальна психологія А. Адлера

Більше, ніж теорія Юнга, відстає від позиції Фройда індивідуальна психологія **А. Адлера (1870–1937).** Адлер, котрий в дитинстві часто і важко хворів, сподівався, що вибір професії лікаря допоможе йому і його близьким у боротьбі з недугами. Закінчивши медичний факультет Віденського університету, він практикував як лікар-офтальмолог. Але внаслідок його зростаючого інтересу до діяльності нервової системи галузь занять Адлера розпочала зміщуватися в бік психіатрії і неврології.

1902 р. Адлер став одним із перших чотирьох членів гуртка, який утворився навколо творця нового психологічного напряму – З. Фройда. 1910 р., за пропозицією Фройда, він очолив Віденську психоаналітичну спілку. Але незабаром Адлер розпочав розвивати ідеї, які суперечили деяким основним положенням Фройда. Коли ці розбіжності загострилися, йому було запропоновано викласти свої погляди і відмовитись від посади президента спілки. Згодом він офіційно обірвав свої зв'язки з психоаналізом, вийшов зі спілки зі своїми прихильниками і організував власну групу, яка отримала назву Асоціація індивідуальної психології.

Після Першої світової війни Адлер зацікавився проблемами навчання, заснував першу виховну клініку в межах віденської системи шкільного навчання, відтак і експериментальну школу, яка реалізувала його ідеї в галузі навчання.

Особливе значення Адлер надавав заняттям з учителями, адже думав, що важливо працювати з тими, хто формує розум і

характер юнацтва. На допомогу батькам у вихованні дітей ним були організовані консультативні центри для дітей при школах, де діти та їхні батьки могли отримати необхідну їм пораду і допомогу. До 1930 р. тільки у Відні було 30 таких центрів.

1935 р. Адлер переїхав до США, де продовжував працювати лікарем-психіатром, одночасно обіймаючи посаду професора медичної психології. Індивідуальна психологія Адлера, інтерес до якої знизився після його смерті 1937 р., знову виявилася в центрі уваги психологів у 50-і роки, суттєво вплинувши на формування гуманістичної психології і нового підходу до проблеми особистості.

Адлер став засновником нового, соціально-психологічного підходу до дослідження психіки людини. Саме в розвитку нових ідей своєї концепції він і розійшовся з Фройдом. Його теорія, викладена в книгах «Про нервовий характер» (1912), «Теорія і практика індивідуальної психології» (1920), «Людинознавство» (1927), «Смисл життя» (1933), – це зовсім новий напрям, мало пов'язаний з класичним психоаналізом і становить цілісну систему розвитку особистості.

Головна ідея Адлера полягала в тому, що він заперечував положення Фройда і Юнга про домінування несвідомих потягів в особистості та поведінці людини, захоплень, які протиставляють людину суспільству. Не вроджені потяги, не вроджені архетипи, а почуття спільності з іншими людьми, які стимулюють соціальні контакти і орієнтацію на інших людей, – ось та головна сила, що визначає поведінку і життя людини, вважав Адлер. Але є щось загальне, що поєднує концепції цих трьох психологів: всі вони припускали, що людина має деяку внутрішню, властиву їй одній природу, яка впливає на формування особистості. Фройд надавав вирішальне значення сексуальним чинникам, Юнг – первинним типам мислення, а Адлер підкреслював роль суспільних інтересів.

Водночас Адлер був єдиним, хто вважав провідною тенденцією в розвитку особистості людини прагнення зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомлювати і розвивати її. Фройд у принципі відкидав ідею про унікальність кожної

людської особистості, досліджуючи те загальне, що притаманне несвідомому. Юнг хоча і осягнув ідею про цілісність і унікальність особистості, але значно пізніше, у 50–60-х роках. **Думка про цілісність та унікальність особистості є неоцінимим внеском Адлера в психологію.**

Не менш важлива і сформульована ним ідея про творче «Я». На відміну від Фройдівського «Его», що слугувало меті реалізації вроджених захоплень і тому визначає шлях розвитку особистості в цьому напрямі, «Я» Адлера становить суб'єктивну та індивідуалізовану систему, яка може змінювати напрям розвитку особистості, інтерпретуючи життєвий досвід людини і надаючи їй різний смисл. Окрім того, це «Я» саме розпочинає пошуки такий досвід, який може конкретній людині полегшити створення її власного, унікального стилю життя.

Теорія особистості Адлера – це добре структурована система, яка ґрунтується на декількох основних положеннях, які пояснюють численні **шляхи розвитку особистості:**

1) фіктивний фіналізм;

2) прагнення до переваг;

3) відчуття неповноцінності і компенсації;

4) суспільний інтерес;

5) стиль життя;

6) творче «Я».

Ідея фіктивного фіналізму була запозичена Адлером у відомого німецького філософа **Ганса Файгінгера**, який стверджував, що всі люди орієнтуються в житті за допомогою конструкцій чи фікцій, які організують і систематизують реальність, що детермінує нашу поведінку. У Файгінгера Адлер також почерпнув ідею про те, що мотиви людських вчинків визначаються більшою мірою надіями на майбутнє, а не досвідом минулого. Ця кінцева мета може бути фікцією, ідеалом, який неможливо реалізувати, але є цілком реальним стимулом, який визначає намагання людини. Адлер також підкреслював, що здорова людина в принципі може звільнитися від впливу фіктивних надій і побачити життя та майбутнє такими, які вони

насправді. Водночас для невротиків це неможливо. Розрив між реальністю і фікцією ще більше підсилює їхню напругу.

Адлер вважав, що велике значення у формуванні структури особистості людини мають його батьківщина, люди навколо у перші роки життя. Значення соціального оточення особливо підкреслював Адлер (одним із перших у психоаналізі), бо вважав, що дитина народжується не з готовими структурами особистості, а лише з їх прообразами, які формуються впродовж життя. Найбільш важливою структурою він називав стиль життя.

Розвиваючи ідею про стиль життя, яка формує поведінку людини, Адлер акцентував, що він визначає і систематизує досвід людини. Стиль життя тісно пов'язаний з почуттям спільності, одним із трьох вроджених несвідомих почуттів, які становлять структуру «Я».

Почуття спільності, що має суспільний інтерес, – це своєрідний стрижень, який утримує всю конструкцію стилю життя, визначає її зміст і напрям. Почуття спільності хоча і вроджене, але може залишитися нерозвинутим. Ця нерозвиненість, почуття спільності стає основою асоціального стилю життя, причиною неврозів і конфліктів людини.

Розвиток почуття спільності пов'язаний з близькими дорослими, які оточують немовля з дитинства, насамперед із матір'ю. У відкинутих дітей, що ростуть із холодними, відгородженими від них матерями, почуття спільності не розвивається. Не розвивається воно і у пестливих дітей, тому що почуття спільності з матір'ю не переноситься на інших людей, які залишаються для дитини чужими.

Рівень розвитку почуття спільності визначає систему уявлень про себе і світ, що створюється кожною людиною. Неадекватність цієї системи створює перешкоди для особистісного росту, провокує розвиток неврозів.

Формуючи свій життєвий стиль, людина фактично є творцем своєї особистості, яку створює з сірого матеріалу спадковості та досвіду. Творче «Я», про яке зазначає Адлер, – це своєрідний фермент, який впливає на факти навколишньої дійсності і трансформує ці факти в особистість людини,

«особистість суб'єктивну, динамічну, єдину, індивідуальну, і яка володіє унікальним стилем». Творче «Я», з погляду Адлера, надає життю людини смисл, воно творить і мету життя, і засоби для її досягнення.

Відтак, Адлер розглядав процеси формування життєвої мети, стилю життя по суті як акти творчості, які надають людській особистості унікальність, свідомість і можливість управління своєю долею. На противагу Фройдові, він підкреслював, що люди – це не пішки в руках зовнішніх сил, а свідома цілісність, яка самостійно і творчо створює своє життя.

Якщо почуття спільності визначає напрям життя, її стиль, то два інші вроджені і несвідомі почуття – неповноцінності і прагнення до переваг – це джерела енергії особистості, необхідної для її розвитку. Ці почуття позитивні, це стимули для особистісного росту, самовдосконалення. Якщо почуття неповноцінності впливає на людину, викликає в неї бажання подолати свій недолік, то прагнення до переваг зумовлює бажання бути найкращим, не тільки перебороти недолік, але і стати найрозумнішим. Ці почуття, з погляду Адлера, стимулюють не тільки індивідуальний розвиток, але і розвиток суспільства в цілому завдяки самовдосконаленню і відкриттям, здійсненим окремими людьми. Є і спеціальний механізм, який допомагає розвитку цих почуттів, – компенсація.

Адлер вирізнив **чотири основні види компенсації – неповну компенсацію, повну компенсацію, надкомпенсацію і вдавану компенсацію**, чи **відхід у хворобу**. Поєднання певних видів компенсації з життєвим стилем і рівнем розвитку почуття спільності дало йому можливість створити одну з перших типологій розвитку особистості.

Він вважав, що розвинуте почуття спільності, яке визначає соціальний стиль життя, дозволяє дитині створити доволі адекватну схему апперцепції. При цьому діти з неповною компенсацією менше відчувають свою неповноцінність, яку вони можуть компенсувати за допомогою інших людей, однолітків, від котрих вони не відчувають відгородженість. Це особливо важливо

при фізичних дефектах, які часто не дають можливості повної їхньої компенсації, відтак можуть слугувати причиною ізоляції дитини від однолітків, призупинити її особистісне зростання і вдосконалення.

У випадку надкомпенсації такі люди намагаються спрямувати свої знання і уміння на користь людям. Їхнє прагнення до переваг не перетворюється в агресію проти людей. Прикладом такої надкомпенсації для Адлера слугували Демосфен, який переборов своєю затинання, Ф. Рузвельт, що подолав свою фізичну слабкість, чимало інших добрих людей, які не обов'язково всім відомі, але такі, що приносять користь іншим.

Водночас, при нерозвиненому почутті спільності у дитини вже в ранньому дитинстві розпочинаються формуватися різні невротичні комплекси, які призводять до відхилень у розвитку її особистості. Так, неповна компенсація сприяє виникненню комплексу неповноцінності, який формує неадекватну схему апперцепції, що змінює життєвий стиль, робить дитину тривожною, невпевненою у собі, заздрісною, комфортною. Неможливість подолати свої дефекти, особливо фізичні, часто призводить до вдаваної компенсації, і дитина, так як і пізніше вже доросла людина, розпочинає спекулювати своїм недоліком, намагаючись мати привілеї уваги і співчуття інших. Але такий вид компенсації недосконалий, тому що він зупиняє особистісний ріст і формує неадекватну, заздрісну, егоїстичну особистість.

У випадку надкомпенсації у дітей з нерозвинутим почуттям спільності прагнення до самовдосконалення трансформується в невротичний комплекс влади, домінування і панування. Такі люди використовують свої знання для набуття влади над людьми, для поневолення їх, думаючи не про суспільну користь, а про свої вигоди. Формується неадекватна схема апперцепції, яка змінює стиль життя. Такі люди – тирани і агресори, вони підозрюють інших у бажанні забрати у них владу і тому стають підозрілими, жорстокими, мстивими, навіть стосовно своїх близьких. Для Адлера прикладами такого стилю життя були Перон, Наполеон, Гітлер та інші авторитарні правителі і тирани, не обов'язково в

масштабах країни, але у межах своєї родини, близьких. З точки зору Адлера, найбільш авторитарними і жорстокими стають випещені діти, в той час як відкинутим більшою мірою притаманні комплекси вини й неповноцінності.

Однією з головних якостей особистості, яка допомагає їй подолати життєві негаразди, труднощі і досягти досконалості, є вміння співпрацювати з іншими. Тільки у співпраці людина може подолати своє почуття неповноцінності, привнести цінне у розвиток суспільства.

Адлер зауважував, що, *якщо людина вміє співпрацювати з іншими, вона ніколи не стане невротиком, в той час як недолік кооперації – це корінь невротичних і погано пристосованих стилів життя.*

Хоча не всі теоретичні положення Адлера, пов'язані з типологією особистості дітей, черговістю їх народження, підтверджені у подальших експериментальних дослідженнях, проте ідея про роль почуття спільності та індивідуального стилю життя у формуванні особистості дитини, особливо думка про компенсацію як основний механізм психічного розвитку і корекції поведінки, стала важливим внеском у психологію.

Необхідно зазначити і про внесок Адлера у психотерапію, тому що він одним із перших досліджував роль гри у подоланні неврозів і закомплексованості. Учений вважав, що саме гра дозволяє дітям подолати комплекс неповноцінності, який вони відчувають у світі дорослих. При цьому спонтанна гра дітей вже є вдалим психотерапевтичним засобом. У випадку, коли необхідне подолання більш серйозних комплексів і вирішення спеціальних проблем, розвиток гри повинен здійснюватися і спрямовуватися дорослим.

Теорія Адлера стала своєрідною антитезою Фройдівській концепції людини. Вона здійснила величезний вплив на гуманістичну психологію, психотерапію і психологію особистості.

3. Соціокультурна теорія особистості К. Хорні

Карен Хорні (1885–1952) – видатна жінка-психоаналітик, яка увійшла в історію психології як автор оригінальної теорії

особистості, в якій аналізує соцікультурні чинники, що визначають розвиток дитини. Як і В. Райх, Хорні значною мірою не погоджувалася із точкою зору ортодоксального психоаналізу щодо проблеми психічного розвитку людини. Як і Райх, за це учена була розкритикована представниками психоаналітичного співтовариства (дискваліфікована як інструктор із психоаналізу 1941 р.). Дискваліфікація не змогла перешкодити Хорні далі розвивати свою теорію. Вона заснувала Американський інститут психоаналізу і була його першим деканом аж до своєї смерті.

Можна вирізнити декілька основних положень, що є основою соціокультурної теорії К. Хорні. По-перше, вона відкидала ідеї З. Фройда щодо психології жінки, особливе його твердження про те, що **провідним чинником жіночого психологічного розвитку є заздрість до пеніса.** По-друге, її спілкування з низкою видатних психологів і антропологів (Е. Фромм, М. Мід, Г. С. Салліван) спонукало її до думки, що соціокультурні умови неабияк впливають на розвиток і функціонування індивіда. Клінічні спостереження за пацієнтами, які вона здійснювала в Європі й Америці, показали значні відмінності в їх особистісній динаміці, що стало підтвердженням впливу культурних чинників на розвиток особистості. Ці спостереження спонукали її до висновку про те, що в основі порушень функціонування особистості лежать унікальні стилі міжособистісних стосунків.

Розвиток особистості. К. Хорні підтримувала основні ідеї Фройда щодо вирішальної ролі дитячих переживань для формування структури і функціонування особистості дорослого. Проте щодо специфіки формування особистості їх думки не збігалися. Хорні не сприймала твердження Фройда про існування універсальних психосексуальних стадій і про те, що сексуальність дитини диктує особливу спрямованість подальшого розвитку особистості. На її думку, **вирішальним чинником у розвитку особистості є соціальні стосунки між дитиною і її батьками.**

Згідно з висловлюваннями Хорні, дитині властиві дві основні потреби: потреба в задоволенні і в безпеці. Задоволення охоплює всі біологічні потреби: у їжі, сні та ін. К. Хорні визнавала, що задоволення цієї основної потреби виконує важливу

роль у забезпеченні фізичного виживання дитини; проте, вважала вчена, що провідну роль у формуванні особистості виконує інша основна потреба – в безпеці. Під потребою в безпеці дослідниця мала на увазі прагнення любові, бути бажаним і захищеним від небезпек навколишнього світу. У задоволенні цієї потреби (утім, як і в задоволенні першої основної потреби) дитина повністю залежить від батьків. Якщо батьки виявляють дійсну любов і тепло в стосунках до своєї дитини, то вони задовольняють її потребу в безпеці. Це сприяє формуванню здорової особистості. Навпаки, якщо поведінка батьків не сприяє задоволенню потреби в безпеці, можливий патологічний розвиток особистості.

Незадоволення потреби в безпеці призводить до виникнення у дитини почуття образи та гніву щодо батьків (базальної ворожості). Це відчуття вступає в конфлікт із дитячою залежністю від батьків. У результаті цього конфлікту негативні відчуття витісняються. Але і будучи витісненою, базальна ворожість впливає на психіку дитини, наповнюючи її відчуттями безпорадності, страху, любові й провини. Цей комплекс відчуттів отримав назву **базальної тривоги** (відчуття самоти і безпорадності перед потенційно небезпечним світом).

Етіологія неврозу. На відміну від Фройда, Хорні не вважала, що тривога є необхідним психічним станом. Вона зазначала, що тривога виникає в результаті відсутності відчуття безпеки в міжособистісних стосунках. На думку Хорні, виражена базальна тривога у дитини призводить до формування неврозу у дорослої людини. Щоб упоратися з відчуттям недостатньої безпеки, безпорадності і страху перед навколишнім світом дитина вдається до різних захисних стратегій. Виражені в поведінці, ці стратегії «орієнтують» людину на досягнення, «набуття» чогонебудь, тому для їх опису Хорні ще застосовувала термін «**невротичні потреби»**. Учена описала 10 таких стратегій невротичних потреб.

1. **Потреба в любові й схваленні** – виявляється в постійному невтамованому бажанні бути улюбленими й отримувати захоплення з боку інших. Пов’язана з підвищеною чутливістю і

сприйнятливістю до критики, яка може розцінюватися як відкидання і вияв недружелюбності.

2. **Потреба в керівництві** – виражається в надмірній залежності від інших людей і боязкості відмови (у близьких стосунках) або самоти. Пов'язана з переоцінкою любові та переконаністю в тому, що любов може вирішити всі проблеми.

3. **Потреба в обмеженнях** – виражається в перевазі чітких вказівок і обмежень, переоцінці ролі порядку в житті. Пов'язана з невимогливістю щодо умов життя, задоволення малим, прагненням підкорятися.

4. **Потреба у владі** – виражається через домінування і прагнення контролювати дії інших, як самоціль; презирство до людських слабкостей.

5. **Потреба в експлуатації інших** – виражається в боязні бути використовуваним іншими або страху виглядати безглуздо в їхніх очах. На відміну від випадків «норми», не спостерігаються спроби змінити себе або ситуацію.

6. **Потреба в суспільному визнанні** – виражається в бажанні бути об'єктом захоплення інших; самооцінка надмірно залежна від соціального статусу.

7. **Потреба в захопленні собою** – виражається в прагненні створити прикрашений образ себе, позбавлений недоліків і обмежень. Пов'язана з потребою в компліментах і лестощах з боку інших.

8. **Потреба в честолюбстві** – виражається в сильному прагненні бути найкращим, незважаючи на наслідки; пов'язана зі страхом невдачі.

9. **Потреба в самодостатності й незалежності** – виражається в уникненні будь-яких стосунків, що передбачають якінебудь зобов'язання, дистанціюванні від людей.

10. **Потреба в бездоганності й неспростовності** – виражається в постійних спробах бути морально непогрішним і бездоганним в усіх аспектах, прагненні підтримувати враження непогрішності та досконалості.

К. Хорні вважала, що ці стратегії присутні у всіх людей. Вони допомагають нам упоратися з неминучими в житті засму-

ченнями і розчаруваннями, відчуттями ворожості, знедоленості й безпорадності. Але, якщо здорова людина легко замінює одну стратегію на іншу в ситуації, що змінилася, то невротик прагне реалізувати лише одну з наявних стратегій, причому у всіх соціальних ситуаціях. Тобто можемо сказати, що стратегія/потреба має невротичний характер, якщо особистість перетворює її задоволення у спосіб життя.

Хорні розділила цей список потреб на три загальніші категорії. Кожна з цих категорій є стратегією оптимізації міжособистісних стосунків; кожна спрямована на зниження відчуття тривоги, досягнення відчуття безпеки; кожній стратегії відповідає певна орієнтація в стосунках із людьми.

1. **Орієнтація на людей (поступливий тип)** – передбачає залежність, нерішучість і безпорадність, як стиль взаємин. Такій людині необхідно, щоб її потребували, любили, захищали і керували нею. Мета стосунків, у яких вони задіяні, – уникнути відчуття самоти й непотрібності. Проте під маскою люб'язності й залежності можуть ховатися пригнічена ворожість, прагнення поводитися агресивно.

2. **Орієнтація від людей (відособлений тип)** – характеризується відсутністю зацікавленості в людях, уникненням тісних міжособистісних стосунків. Для таких людей характерні прагнення до відокремленості, незалежності й самодостатності.

3. **Орієнтація проти людей (ворожий тип)** – це такий стиль поведінки, для якого характерні домінування, ворожість до інших людей і прагнення їх експлуатувати. Життя розглядається як боротьба всіх проти всіх. Вся поведінка спрямована на підвищення власного престижу, статусу або задоволення особистісних амбіцій.

Як і невротичні потреби, такі міжособистісні орієнтації різною мірою використовує кожна людина в життєвих ситуаціях. Проте, як і у попередньому випадку, здорова людина здатна гнучко змінювати орієнтації згідно зі змінними обставинами і залежно від своїх цілей. Невротик не може зробити адекватний вибір і прагне використовувати лише одну з наявних орієнтацій. Крім того, і у здорової людини, і у невротика ці орієнтації супе-

речать одна одній. Проте у здорових це протиріччя не містить такий емоційний заряд, як у невротиків, завдяки гнучкому використанню всіх трьох орієнтацій. У невротиків воно стає основою базального конфлікту.

Базальний конфлікт. Базальний конфлікт невротика полягає в протиріччях у стосунках, які у нього виникають з іншими людьми. Породжується цей конфлікт несумісними типами орієнтацій, складових ядр неврозу. Нагадаю, орієнтації невротика негнучкі, не відповідають ситуації, що змінюється; одна з орієнтацій регулярно використовується, останні пригнічуються.

Людина намагається здолати цей конфлікт, використовуючи різні шляхи. По-перше, вона може пригнічувати певні сторони своєї особистості, актуалізуючи протилежні риси до пригнічуваних. По-друге, людина може створити таку дистанцію між собою та іншими, яка перешкодить виникненню конфлікту. По-третє, людина може створити образ себе, що ідеалізується, який сприйматиметься як реальне «Я». Образ, що ідеалізується, додає реальну упевненість у собі і реальну гордість. Наступний варіант уникнення базального конфлікту – екстерналізація його (сприйняття внутрішніх процесів, начебто вони виникали поза людиною), проекція власних недоліків, перенесення відповідальності за стосунки на інших людей. Інші варіанти уникнення конфлікту – виборча «сліпота» щодо найбільш явних протиріч, фрагментація життя на окремі частини, суворий самоконтроль тощо.

Наслідками незадоволених базальних конфліктів можуть бути страхи. Один із найбільш поширених – страх руйнування захисних утворень (страх божевілля, загибелі тощо). Інші види страхів, пов'язані з базальним конфліктом, – страх викриття (захисний прийом), страх власних змін тощо. Страхи утворюють перешкоди на шляху вирішення базального конфлікту й інтеграції особистості, тому під час лікування неврозів, вважала К. Хорні, обов'язкова робота зі страхами пацієнта.

Ще один наслідок незадоволеного базального конфлікту – «збіднення особистості». К. Хорні розуміла під цим терміном відчуття слабкості, нерішучості, спустошеності, внутрішню напругу, відчуження від власного «Я» тощо. Це призводить пацієнта до зниження рівня щирості й зростання егоцентризму.

4. Неофройдизм Е. Фромма

Еріх Фромм (1900-1980) був одним із тих учених психодинамічної орієнтації, хто, визнаючи внесок Фройда в світову психологію, все ж не дотримався базових положень психоаналізу. Насамперед, Фромм вважав, що поведінку людини неможливо повністю розкрити в термінах інстинктивних спонук біологічної природи. Він стверджував, що поведінку людини можна зрозуміти лише в світлі впливів культури, а особистість є продуктом взаємодії між природженими потребами і соціальними нормами культури.

На відміну від Фройда, Адлера і Юнга, Фромм не мав медичної освіти. Він вивчав психологію, філософію і соціологію, отримав ступінь доктора філософії в Гейдельбергському університеті. І хоча пізніше він продовжив навчання в Берлінському психоаналітичному інституті і навіть приватно практикував, у виборі тем і методів своїх досліджень Фромм все ж залишився швидше філософом і соціологом, ніж психологом. Його творчість пронизана інтересом до проблеми становлення особистості в суспільстві, складній динаміці «природних», біологічних і соціальних впливів у людині.

У чому полягає його внесок у філософію і психологію? Найперше в тому, що Фромм виявився одним із перших послідовних реформаторів психоаналізу. Він запропонував новий підхід у вивченні людської особистості: вона (особистість) може бути вивчена через дослідження своїх стосунків – до світу, природи, інших людей і себе. Отже, основне завдання психології полягає у вивченні стосунків людини.

Теоретичні розробки Фромма змінили класичний метод психоаналізу. По-перше, Фромм вважав, що психоаналіз повинен розглядати, окрім простих біологічних прагнень людини, такі поняття, як істина, любов, справедливість, свобода тощо; по-друге, Фромм запропонував вважати психоаналіз не лише (і не стільки) методом керованої інтроспективної, але і своєрідною сповіддю, вираженням себе, і через це звільненням від своїх

проблем. По-третє, учений намагався застосувати методи психоаналізу для дослідження соціально-історичних явищ.

Щодо уявлення про природу людини, то основні положення теоретичних робіт Е. Фромма можна викласти так:

1. **Особистість – принципово «відкрита система».** Вона відкрита для дій з боку навколишнього світу і змінюється в результаті цих дій.

2. **Людина – спочатку соціальна істота.** Неможливо вивчати людину поза соціальним оточенням і поза конкретними соціально-історичними умовами.

3. **Людина відкрита для самовивчення.** Її можна порівнювати лише з самою собою, з власним ще нереалізованим потенціалом.

Сутність людини може бути представлена не через іманентну субстанцію, а як протиріччя, нерозривно властиве людському буттю. Це протиріччя виявляється у двох формах. По-перше, за своєю природою людина – це тварина. Але її біологічної природи (інстинктів) недостатньо для виживання. Вона може вижити, лише виробляючи матеріальні блага, задовольняючи свої потреби і розвиваючи культуру. По-друге, людина – це єдина тварина, що володіє інтелектом і самосвідомістю. Відтак, вона знаходиться одночасно усередині природи (як жива істота) і поза нею (оскільки може усвідомити себе окремо від природи). Це усвідомлення себе робить людину чужою в світі і сповненою страху. Така унікальна ситуація визначає основні пристрасті і бажання людини. Людина, на думку Фромма, – це єдина тварина, для якої її існування є проблемою; вона повинна її вирішити, цього їй не уникнути.

Людина може реалізувати в своєму житті **два варіанти вирішення цього протиріччя**, які стають модусами (способами) її існування: **Мати або Бути**.

Мати – означає звернутися до власних інстинктивних прагнень і біологічних потреб, що виникають з інстинкту самозбереження. Задоволення примітивних потреб здійснюється переважно у формі накопичення матеріальних благ, що приносить

людині відчуття ілюзорного благополуччя і самодостатності. Ілюзорного тому, що це життя «відриває» людину від інших людей, від соціуму, і врешті-решт від власного «Я». А без цього справжня реалізація себе, щастя і самодостатність неможливі.

Бути – означає віддавати, жертвувати собою заради інших. Ця тенденція знаходить силу в специфічних умовах людської екзистенції. Зміст людської історії – це безперервне прагнення людей знайти себе, реалізувати ті потреби, які визначають їх екзистенціальну суть.

Суспільство може сприяти розкриттю цього потенціалу, але може і перешкоджати розвитку цих внутрішніх спонукань. У результаті такої дії **особистість або розвивається (синдром зростання), або деформується (синдром розпаду).**

Розвиток особистості. Розвиток особистості характеризується наявністю у людини таких основних тенденцій, які визначають її спілкування і діяльність: любов до життя, любов до людей і свобода.

Любов до життя (біофілія) є тотальною орієнтацією, що повністю визначає життя людини. У найбільш елементарній формі вона виявляється у прагненні жити. Вона присутня у всіх живих організмів. Інший аспект цієї тенденції – прагнення до інтеграції й об'єднання. Життя прагне до іншого життя; вона прагне зростати, розвиваючи свою структуру. У людини любов до життя виражається в так званій продуктивній орієнтації. Продуктивно орієнтованій людині приємно творити, а не руйнувати, вона хоче творити і розвиватися. **Основний етичний принцип біофілії: добро є все, що слугує життю, зло є все, що слугує смерті.** Любов до життя розвивається, якщо в суспільстві існують для цього основні передумови: безпека, справедливість і свобода.

Любов до людей. Любов до людини (непатологічна) – це такі відносини між двома людьми, які переживають себе як самостійні величини і які, незважаючи на це, відкриті один щодо одного. Людина досягає повної зрілості, коли повністю звільниться від «сліпої» любові до себе.

Свобода пов'язана з чітким усвідомленням ситуації, в якій знаходиться людина. Вона є усвідомленням:

1) того, що добре, а що – погано;

2) того, який засіб призводить до досягнення мети;

3) того, що стоїть за усвідомленими бажаннями;

4) того, які є реальні можливості вибору;

5) того, до яких наслідків призводить кожне рішення;

6) усвідомлення необхідності об'єднання з іншими людьми і бажання діяти.

Деформації особистісного розвитку. Деформації особистісного розвитку пов'язувалися Фроммом із наявністю у людини таких патологічних тенденцій: некрофілії, нарцисизму та інцестуозної прихильності.

Некрофілія, згідно з класичним розумінням цього терміна, є любов'ю до мертвого, що часто виражається в прагненні сексуально володіти мертвим тілом. Фромм розумів цей термін загально, як потяг до всього неживого (трупи, смерть, хвороба, розпад). У некрофілії переживають задоволення, руйнуючи, а не творячи. Для некрофілій характерна орієнтація на минуле (у ньому вони бачать свої цілі, бажання тощо), а не на майбутнє. Для них характерна орієнтація на грубу силу під час вирішення формальних і особистістих проблем.

Некрофілія любить все, що неживе, неорганічне (техніка, машини і механізми). Вона входить у зв'язок з об'єктом або людиною лише тоді, коли володіє ним. Некрофілія охоплює ніч і темноту. Взагалі, все, що спрямовано проти життя, зростання, притягує некрофілію. Некрофілія, вважав Фромм, характерна для сучасної західної цивілізації; вона створила нову людину – Homo mechanicus, яка любить машини і сповнена відрази до всього живого.

Нарцисизм у класичному психоаналізі розглядається як спрямованість лібідо на самого суб'єкта. У Фромма під цим терміном розуміється сконцентрованість людини на собі, любов до себе, що призводить до нездатності відокремити себе від іншої, уявити себе на її місці. Характерна межа нарцистичної людини – відсутність інтересу до зовнішнього світу. Об'єктами нарцистичної схильності стають особистість людини, її окремі межі, а також її знання, будинок, «її» люди та ін.

Біологічна функція нарцисизму – самозбереження, тому не можна сказати, що нарцисизм – це завжди деформація особистості. Фромм вважав, що існує оптимальний (біологічно необхідний) рівень нарцисизму, який дозволяє людині співпрацювати з іншими, одночасно піклуватися про себе. Патологічний нарцисизм призводить до самоізоляції індивіда.

Залежно від об'єкта, на який спрямовано нарцисизм, Фромм вирізняв доброякісний, злоякісний і суспільний його види. Доброякісний нарцисизм спрямований на результат власних зусиль (свої знання, уміння, досягнення і тощо). Злоякісний – на те, що людина має, не докладаючи особливих зусиль зі свого боку. Суспільний – на результат суспільної праці, суспільного розвитку (держава, національна культура) і може бути корисний суспільству, об'єднуючи його.

Інцестуозні схильності в дитинстві характерні для більшості людей. Вони виражаються в прихильності до матері, її турботи й опіки.

Згодом багато людей переростають ці дитячі прихильності та формують власне життя самі. Проте ті люди, які з будь-якої причини не змогли «звільнитися» від інцестуозної прихильності до матері, влаштовують своє життя під сильним впливом з її боку. Доброякісна форма інцестуозних прихильностей призводить до того, що людина (тут – чоловік) шукатиме дружину, що нагадує свою матір. Злоякісна форма інцестуозної прихильності спричиняє так званий «інцестуальний симбіоз», прагнення злитися, стати частиною матері. Це призводить до втрати власної індивідуальності і несумісне, згідно з твердженнями Фромма, із справжнім бажанням жити.

Питання для семінару

1. Психологічні погляди Е. Еріксона.
2. Психологічні погляди К. Хорні.

Питання для самостійної роботи

1. Основні постулати К. Юнга та А. Адлера.
2. Психологічні уявлення Е. Фромма.
3. Теорія особистості Е. Еріксона.
4. Структура особистості у вченні К. Хорні.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології XX століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха – Вст. ст. В. О.Титаренка, Т. М.Титаренко. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003 – 992 с.; іл.

2. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологи / А. Адлер. – М.: Наука, 1995. – 163 с.

3. Выготский Л. С. Вопросы теории и история психологи / Л. С. Выготский // Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – 589 с.

4. Ждан А. Н. История психологи : от античности к современности / А. Н. Ждан. – М.: Знак почета изд-ва МГУ, 1999. – 346 с.

5. История традиций и научных школ в истории советской психологии / ред. А. Н. Ждан. – М.: Изд-ва МГУ, 1990.–367 с.

6. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.

7. Марцинковская Г. Д. История психологи / Г. Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 554 с.

8. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: у 2 т / за ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. Школа. 1955. – 260 с.

9. Петровский А. В. История и теория психологи / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. Т. 1, 2. – 416 с.

10. Петровский А. В. Основы теоретической психологи / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Изд. Инфра-М, 1997. – 528 с.

11. Овчаренко В. И. Психоаналитический глоссарий / В. И. Овчаренко. – Мн.: Выш. шк., 1994. – 307 с.

12. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологи / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд. Академии наук СССР, 1959. – 426 с.

13. Фройд З. Введение в психоаналіз: лекции / З. Фройд. – М.: Наука, 1991. – 487 с.

14. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогрес, 1990. – 187 с.

15. Челпанов Г. И. Мозг и душа / Г. И. Челпанов. – М.: Изд. 9, 1912. – 336 с.

16. Юнг К. Психологические типы / К. Юнг. – М.: Ювента, 1985. – 285 с.

17. Юнг К. Археотип или символ / К. Юнг. – М.: Ренессанс, 1997. – 208 с.

18. Ярошевский М. Г. Психологія XX століття: учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1994. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ 17

Тема 16

Гуманістична, генетична і когнітивна психологія

План

1. Гуманістична психологія.
2. Генетична психологія Ж. Піаже.
3. Когнітивна психологія.

1. Гуманістична психологія

Наукові передумови виникнення гуманістичної психології. У 60-і рр. XX ст в американській психології виник новий напрям, який отримав назву «Гуманістична психологія». Гуманістична психологія виникла як «третя сила», що протиставляла себе двом напрямам – психоаналізу і біхевіоризму. Послідовники нової наукової школи мали намір «вийти» за межі дилеми «біхевіоризм – психоаналіз» і відкрити новий погляд на природу психіки людини.

Передумови виникнення. Серед ранніх попередників гуманістичної психології можна назвати Франца Брентано (критика механіцизму і прагнення розглядати свідомість як молярний феномен), О. Кюльпе і В. Джемса. У межах гештальтпсихології також простежувалася тенденція розглядати свідомість як «законну» і плідну для психології сферу дослідження.

Ідеї, що лягли в основу гуманістичної психології, виникали також у межах психоаналізу. Адлер, Хорні, Еріксон, Фромм протилежно поглядам Фройда також наполягали на тому, що людина насамперед – істота, свідома і наділена свободою волі. Ці психоаналітики бачили суть людини в її свободі, спонтанності й здатності самому бути причиною своєї поведінки. Людину характеризують не лише події минулих років, але і її цілі та надії на майбутнє. Ці теоретики підкреслювали у людині здатність створювати власне «Я» і насолоджуватись своїм життям.

Загалом усі ці ідеї відображали своєрідний дух того часу – зростаюче незадоволення механістичним і матеріалістичним характером західної культури, ідеї добра, свободи, миру і ненасильства, тісно пов'язані з контркультурою хіппі.

Основні положення гуманістичної психології. У доповіді асоціації гуманістичної психології вказувалося, що гуманістична психологія вивчала ті здібності і можливості людини, які не аналізували ні представники позитивізму, ні біхевіоризму, ні психоаналізу, а саме – любов, творчість, розвиток, сенс життя і так далі. Це – психологія, метою вивчення якої є здоровий творчий індивід. За словами Шарлоти Бюлер: «гуманізм передбачає вивчення людини-індивіда як цілісності, а не як сукупності її якостей і вчинків. Це робиться для того, щоб допомогти людині стати щасливішою. З етичної точки зору гуманізм означає встановлення таких правил життєдіяльності, які ґрунтуються швидше на потребах людини, ніж у нижчих тварин, законах неживої природи або заповітах Бога».

Основні **принципи гуманістичної психології**:

1. Хоча людське буття має межу, людина завжди володіє свободою і необхідною для неї незалежністю.

2. Найбільш важливим джерелом інформації є екзистенціальний стан людини, її суб'єктивний психічний досвід, доступний їй через її усвідомлення ситуації «тут і тепер».

3. Людська природа визначається не тим, що робить людина, а тим, як вона усвідомлює своє буття; її природа ніколи не може бути визначена повністю, вона завжди прагне до безперервного розвитку, до повної реалізації можливостей людини.

4. Людина єдина і цілісна. Ця цілісність «Я» створює унікальний характер переживань кожної людини. У людині неможливо розділити органічне і психічне, усвідомлюване і неусвідомлюване, почуття і думку.

5. Свідомість людини не може зводиться ні до її основних потреб і захистів (як у психоаналізі), ні до поведінкових феноменів (як у біхевіоризмі).

Етичні постулати гуманістичної теорії:

1. У житті людина відповідає за свої вчинки.

2. Людські взаємини повинні ґрунтуватися на визнанні внутрішнього суб'єктивного світу один одного і того, що кожна людина – творець свого життя.

3. Кожна людина живе лише «тут і тепер» і саме вона суттєва для буття.

Для людей, що засвоїли гуманістичну етику, характерний пошук досвіду, який призводить до розвитку особистості. Тому в практичному аспекті основна тема гуманістичної психології – використання внутрішнього досвіду організму для вивчення і зміни її особистості. Наслідком цього положення є переосмислення всієї дослідницької парадигми.

Дослідницька парадигма ґрунтується на зіставленні наукового (scientific) і заснованого на досвіді (experiental) підходів до вивчення людини. Гуманістична психологія (найперше Карл Роджерс) спирається на другий підхід.

Згідно з цим підходом, наука існує лише в людині. Це те, що суб'єктивно приймається членами наукового співтовариства. Наукове знання зароджується (творчий період), розвивається, передається і використовується людьми, на основі їх суб'єктивного досвіду. Прийняття або неприйняття нового знання, вибір теми, методу дослідження тощо завжди залежить від конкретних людей. Тому наука, як і психотерапія та інші аспекти життєдіяльності, бере початок у внутрішніх органічних переживаннях, які можуть бути передані лише частково і відносно неповно. Використання наукового результату – також суб'єктивний вибір. Наука сама собою ніколи не маніпулює, не контролює і не деперсоналізує. Це роблять лише люди. Що більше людина закривається від свого суб'єктивного досвіду захисними реакціями, то більша ймовірність антисоціального використання науки. Що відкритіша людина своїм переживанням, то вища ймовірність того, що вона використовує результати наукових досліджень у творчих цілях. Відтак *наука – це не щось безособистісне, а лише людина, яка формує образ навколишнього світу, спираючись на деякі загальноприйняті правила і свій життєвий досвід.*

Категорія **особистості** основна в гуманістичній психології. Вона виражається за допомогою системи понять, що охоплюють:

а) поняття, що визначають спосіб існування людини як особи;

б) поняття, що виражають уявлення про цілі існування людини як особистості;

в) поняття, що визначають умови і засоби досягнення тих цілей.

Розглянемо поняття, що визначають спосіб існування людини як особистості.

Особистість як відкрита система. Термін запозичений із загальної теорії систем. Йдеться про наявність у людини здібностей до зміни і розвитку у взаємодії з довкіллям. Ця зміна є способом адаптації відкритої особистості до її довкілля, тоді як прагнення до стабільності – відмінна риса «закритої особистості». «Відкрита» особистість означає те, що вона не існує поза системою своїх виборів, вона ними створюється.

Особистість – це проект, вкорінений у біологічній природі людини, можливість, яка не завжди реалізована. Міра реалізації цього «проекту» – міра відповідальності людини за свою долю.

Особистість – це одночасно і активне, і потенційне. Є відмінність між тим, хто людина є, і тим, ким вона хоче і може стати. Виявлення потенціалів особистості гуманістична психологія вважає одним із найважливіших своїх завдань, прагнучи не лише описати спосіб набуття людиною досвіду, але і вирішити питання щодо його розширення, збагачення і осмислення.

Гуманістична психологія вирізняє три потенціали, без реалізації яких не можна говорити про власне особистісний спосіб існування:

а) творчий потенціал людини. Це одне з найважливіших уявлень про людину в гуманістичній психології. Креативність властива кожній людині і виявляється не лише в тому, що прийнято вважати творчістю, але у всіх формах самовираження особистості;

б) Здатність до автентичного існування – це існування, в якому людина досягає ідентичності своєї природи. В основі автентичного існування лежать три моменти:

1) усвідомлення ситуації, в якій здійснюється вибір;

2) здійснення вибору, що призводить до зростання особистості;

3) прийняття відповідальності за здійснений вибір;

в) здатність до зростання особистості. Наявність такої здатності відображає прагнення особистості до автентичного існування і пошук шляхів її досягнення. Роль середовища (і психологічної науки, врешті) полягає в тому, щоб допомогти людині актуалізувати свій потенціал.

Мотивація як структурне та ієрархічне утворення становить найзначніший аспект способу існування людини як особистості.

Згідно з теорією Маслоу, людські мотиви природжені і можуть бути систематизовані у вигляді висхідної ієрархії:

1) основні фізіологічні потреби;

2) потреба в безпеці;

3) потреба в любові й приналежності;

4) потреба в самоповазі;

5) потреба в самоактуалізації особистості.

Ця схема ґрунтується на припущенні, що домінуючі потреби нижчого рівня мають бути задоволені, перш ніж індивід зможе усвідомити вищі потреби: коли одна потреба задовільняється, інша, вища виникає, усвідомлюється і стає реальною. Для Маслоу ця схема була основним принципом, що визначає мотивацію людини. Маслоу стверджував, що ієрархія потреб доволі широка, і що вище особистість здатна піднятися в цій ієрархії, то більше в ній індивідуальності, то вона ближче до власне людського способу існування й психологічного здоров'я.

Маслоу визнавав, що можливі відхилення від цієї ієрархії мотивів. Він зазначав, що творчі особистості можуть розвивати й виражати свій талант, незважаючи на серйозні труднощі і соціальні проблеми. Деякі люди можуть створювати власну ієрархію потреб завдяки особливостям своєї біографії, наприклад, надавати пріоритет потребам пошани і самоповаги перед потребою любові тощо. Проте, як правило, що нижча потреба в ієрархії, то більша її сила і пріоритет. Це виражається, зокрема, в тому, що особистість, яка досягла вершини в ієрархії потреб, спускається на нижчий рівень, якщо потреба цього рівня припиняє задовольнятися. Людина залишається на цьому рівні до того часу, поки потреба не буде достатньо задоволена.

Маслоу стверджував, що потреба ніколи не буває задоволена повністю. Потреби частково збігаються, і людина може бути одночасно мотивована на кількох рівнях потреб. Маслоу припустив, що всередньому людина задовольняє свої потреби приблизно так: 85% – фізіологічні, 70% – безпека і захист, 50% – любов і приналежність, 40% – пошана і самоповага, 10% – самоактуалізація.

На відміну від Маслоу, який розглядав мотиваційну сферу особистості у вигляді складної ієрархічної структури, Карл Роджерс постулював існування єдиного мотиву, що визначає поведінку людини. Згідно з теорією Роджерса, поведінка людини спонукає і регулюється об'єднувальним мотивом, який він назвав тенденцією до актуалізації. Тенденція актуалізації, за висловлюваннями Роджерса, універсальна для всіх форм життя – вона властива всьому живому. На різних рівнях організації життя (рослини, тварини, людини) вона набуває різних форм. На нижчих рівнях організація життя виражається в прагненні збереження свого організму, а також в його (організму) зростанні, розвитку і постійному оновленні. На рівні особистості тенденція актуалізації виражається в прагненні людини реалізувати свій потенціал і стати повноцінно функціонуючою особистістю.

Такі поняття, в яких відображено уявлення про особистісний спосіб існування, розроблені в межах гуманістичної психології. Зауважимо, що поняття самоактуалізації посідає центральне місце в уявленнях про цілі існування людини як особистості.

За словами Маслоу, людство страждає через відсутність цінностей (або їх недостатню усвідомленість). На його думку, сьогодні спростовано всі зовні задані ціннісні системи (політичні, економічні, релігійні тощо), тобто виникла така ситуація, коли для людини «немає того, за що варто померти». Крах різних соціальних цінностей на рівні індивідуальної свідомості породжує прагнення до прийняття будь-яких переконань і будь-яких систем цінностей.

Основне завдання гуманістичної психотерапії і полягає, згідно з теорією А. Маслоу, Ш. Бюллера, в тому, щоб допомогти

людині у пошуках цінностей (а, отже, і у пошуках змісту), щоб спонукати її до цього пошуку. Тому уявлення про систему цінностей повинне існувати хоча б у теорії гуманістичної психології. Уявлення про цінності та цілі особистісного способу існування формує ядро образу людини в гуманістичній психології, а категорії, що їх виражають, центральні в цьому психологічному напрямі.

Однією з основних цілей і цінностей особистісного способу існування є **самоактуалізація**. Поняття самоактуалізації не лише формує уявлення про спосіб існування, але і може бути розглянуте як уявлення про кінцеву мету здорової особистості. Самоактуалізація – не лише кінцевий стан, але і процес реалізації людиною своїх можливостей, причому завжди – вибір із безлічі можливостей зростання особистості (безперервний процес, що має на увазі багатократні окремі кроки між просуванням уперед і відступом).

Маслоу описує такі вісім шляхів самоактуалізації:

1. Повне, живе переживання з повною зосередженістю і зануреністю. Момент, коли «Я» реалізує себе.

2. Вибір між просуванням уперед, розвитком, або відступом. Вибір із можливостей подальшого розвитку.

3. Можливість слухати (і діяти разом) голос свого «Я», відрізняючи його від голосів батьків, суспільства тощо.

4. Чесність, найперше щодо себе, усвідомлення відповідальності за своє життя.

5. Незалежність, неконформність, сміливість бути собою.

6. Процес реалізації своїх потенційних здібностей. Праця заради того, щоб зробити добро, яке людина хоче зробити.

7. Вищі переживання – моменти самоактуалізації.

8. Викриття власної психопатології. З'ясування своїх захистів і подолання їх (А. Маслоу, 1982).

Пізнати суть самоактуалізації можливо двома шляхами. По-перше, під час «вищих переживань» (peak-experiences). По-друге, самоактуалізація може бути пізнана шляхом вивчення особливого типу людей, яких Маслоу назвав особистості, які

«самоактуалізуються». Такі особистості відрізняються більш вираженою соціальною спрямованістю на загальнолюдські цінності, демократичною структурою характеру (не авторитарні), вираженою індивідуальністю, реальним «Я», досконалою ідентифікацією, автономією, відвертістю досвіду, спонтанністю, експресивністю, гнучкістю, здатністю до емпатії, об'єктивністю, безсторонністю, здатністю любити, наявністю великого творчого потенціалу тощо.

К. Роджерс зазначав, що в результаті самоактуалізації виникає «повноцінно функціонуюча людина». Цей термін використовувався Роджерсом для позначення людей, які реалізують свій потенціал, розвивають свої здібності й адекватно сприймають себе і навколишній світ. Роджерс визначив основні межі, властиві повноцінно функціонуючим особистостям.

Здатність до переживання – це здатність слухати себе, відчувати всі переживання, не відчуваючи при цьому провину або загрозу. Повноцінно функціонуюча людина намагається досягти цілковитого пізнання себе і свого внутрішнього досвіду. Вона відкрита цьому досвіду, тобто здатна сприймати його без захисних реакцій. Її уявлення про себе відповідають її досвіду.

Екзистенціальний спосіб життя – це тенденція жити повно і насичено в кожен момент. Згідно з теорією Роджерса, «те, чим людина є або якою вона буде в наступний момент, виникає з цього моменту, незалежно від колишніх очікувань».

Третьою відмінною рисою повноцінно функціонуючої людини є **органічна довіра**. Це поняття в концепції Роджерса означає здатність людини зважати на свої внутрішні відчуття і розглядати їх як основу для вибору поведінки. Іншими словами, зовнішні дії впливають на процес ухвалення рішення значно менше, ніж внутрішні відчуття.

Емпірична свобода є відчуттям особистостістої влади над своїми вчинками, здатність робити вибір і керувати собою. Повноцінно функціонуюча людина вільна у виборі життєвої дороги, але і відповідальна за наслідки свого вибору.

Остання характеристика повноцінно функціонуючої особистості – **креативність**. Вона є ознакою психологічної

зрілості особистості. Творчі люди прагнуть жити повноцінно і адаптивно в своїй культурі, гнучко пристосовуватися до умов довкілля, що змінюються. Проте Роджерс вважав, що такі люди не обов'язково повністю пристосовані до культури і не є конформістами. Це – члени суспільства і його продукти, але не його полонені.

Вивчення самоактуалізації особистості дозволило виявити ще один важливий етап існування людини: **становлення особистості на шляху до автентичного існування**. Саме цінності особистості, що самоактуалізується, лягли в основу уявлень про цінність буття. Маслоу визначав їх як істину, добро, красу, цілісність, життєвість, унікальність, досконалість, необхідність, простоту, багатство, легкість, гру, самодостатність.

Розглянемо умови і засоби досягнення цілей, здійснення цінностей особистісного способу існування.

Умовою становлення, самоактуалізації і досягнення автентичного буття є сприятливі дії довкілля, але головне – розвиток, розширення сфери самосвідомості.

З одного боку, розширення цієї сфери пов'язане з усвідомленням людиною себе (self-consciousness), що формує цілковитий досвід особистості, збільшує можливість вибору і підвищує міру свободи особистості. З іншого боку, розвиток самосвідомості – це відкриття себе як реальності.

Саме К. Роджерс розпочав дослідження уявлення людини про себе і її ролі в розвитку особистості. Він вважав, що «Я» – це складна система уявлень людини. Вона складається з Я-концепції (уявлення людини про себе), у формуванні якої визначальну роль виконуються міжособистісні стосунки, а також «Ідеального «Я» – системи цінностей, тієї Я-концепції, яку «Я» хотіло б мати. Воно також формується внаслідок взаємодії людини з соціальним оточенням. Саме через «Ідеальне «Я» буває узгодження або розузгодження Я-концепції і досвіду. Різниця між «Ідеальним «Я» і Я-концепцією і визначає позитивне або негативне ставлення людини до себе.

Для того, щоб особистість мала можливості зростання, необхідно, щоб «досвід» (тобто уявлення про світ, своє місце в

ньому, про свої дії) був узгоджений з Я-концепцією. Здатність до справжнього узгодження Я-концепції і «досвіду» залежить саме від ступеня розбіжності Я-концепції та «Ідеального «Я». Для того, щоб відкрити людину досвіду, необхідно інтегрувати в єдину систему Я-концепцію та «Ідеальне «Я». Ця інтеграція є умовою «повноцінного функціонування особистості», умовою становлення і зростання особистості: зростання особистості – це розвиток у неї здатності та бажання бути собою (К. Роджерс).

Недирективна терапія К. Роджерса. Карл Роджерс розробив оригінальну концепцію порушень (деформацій) психічного розвитку особистості. За словами вченого, перешкоди особистісному зростанню виникають у дитинстві і є нормальним моментом розвитку. Він розглядав декілька найбільш поширених перешкод особистісному зростанню.

Потреба в любові та позитивному визнанні – універсальна і постійна, властива кожній людській істоті. Любов настільки важлива для дитини, що вона змінює свою поведінку, щоб отримати батьківську любов. У результаті може виникати стан невідповідності між «Я» і досвідом, оскільки дитина може діяти проти власних інтересів, або заперечувати якусь частину себе.

Поведінка або ставлення, яке заперечує деяку частину самозвеличання, Роджерс називає умовою цінності. Батьки заохочують дітей до поведінки, на яку від них очікують. Очевидно, що інші поведінкові моделі не заохочуються. Відтак батьки ніби показують дитині: ми любимо тебе за те і те; щоб ми тебе любили, тобі треба відмовитися від того і того. Роджерс вважав, що умова цінності щодо дитини заподіює шкоду її становленню як особистості, оскільки в результаті дитина намагається відповідати чужим стандартам, а не визначає, ким вона насправді хоче бути і чого досягати. Наслідком цього є формування «Я»-концепції, що знаходиться в невідповідності з досвідом людини.

Переживання, що знаходяться в невідповідності з «Я»-концепцією, створюють загрозу «Я»-концепції, вони не допускаються у свідомість. Щоб зберегти цілісність «Я»-концепції і не допустити усвідомлення досвіду, що суперечить їй, людина формує механізми захисту. Роджерс вирізняв два основні захис-

ні механізми – заперечення і спотворення сприйняття. У випадку, якщо між «Я»-концепцією і досвідом є значні невідповідності, захисти можуть втратити ефективність. Нові «Я»-уявлення проникають у свідомість і стара «Я»-концепція руйнується. Поведінка людини у цей момент стає дивною, нелогічною, «безумною». Для роботи з людьми, які страждають від таких розладів, Роджерс розробив недирективну терапію.

Підхід Роджерса ґрунтувався на його переконанні в тому, що людина володіє здібністю до самоспрямованої зміни особистості, тому терапевт може бути менш директивним у взаєминах із пацієнтом, ніж в інших формах терапії. Терапевт, наприклад, не дає поради, не запитує і не відповідає на питання клієнта. Замість цього терапевт намагається відобразити те, що сказав клієнт, і пояснити його відчуття. Згодом Роджерс основним акцентом у своїй терапії визначив розуміння самосприйняття клієнта.

Учений вважав, що для здійснення позитивних особистісних змін необхідно і достатньо наявності шести терапевтичних умов. Вони створюють основу того, що відбувається на сеансах недирективної терапії.

Терапевт і клієнт перебувають у психологічному контакті. Не може бути жодної позитивної зміни особистості поза взаєминами.

Клієнт є в стані невідповідності між своїми переживаннями і «Я»-концепцією.

Психотерапевт – гармонійна особистість. Це означає, що терапевт повинен бути в гармонії з собою, своїми переживаннями і думками; він також має бути щирим у своїх взаєминах із клієнтом.

Терапевт приділяє клієнтові безумовну позитивну увагу. Він ставиться до клієнта з теплом, хвалить його як людину, яка перебуває в процесі становлення і не оцінює його відчуття і переживання. Завдяки цьому клієнт має можливість зануритися в себе, виразити свої відчуття, не боячись докору, і, зрештою, інтегрувати ці відчуття зі зміненою «Я»-концепцією.

Терапевт відчуває і розуміє внутрішній світ переживань клієнта. Виконання цієї умови сприяє тому, що клієнт також

зрозуміє і прийме свої переживання, інтегрувавши їх у свою «Я»-концепцію.

Важлива передача клієнтові емпатійного розуміння і безумовної позитивної уваги терапевта. Лише коли клієнт відчуває, що його приймають, у нього з'являється можливість досягти позитивної зміни особистості.

Роджерс стверджував, що саме клієнт, а не терапевт, відповідає за будь-яке особистісне зростання під час терапії. Психотерапевт створює для зміни необхідні умови, та лише клієнт є чинником зміни своєї особистості, що діє. Вважаючи, що за наявності правильних умов люди природно рухатимуться до зростання, актуалізації і здоров'я, Роджерс на своїх сеансах терапії створював ці умови. У цьому сенсі *психотерапевти, які дотримуються теорії Роджерса, швидше «сприяють зростанню», а не «лікують хворих» (як у психоаналізі) або «модифікують поведінку» (як у біхевіоральній терапії). Метою недирективної психотерапії є усунення невідповідностей між переживанням і самозвеличанням.* Коли людина діє відповідно до організмічних оцінних процесів, а не умов цінностей, її можна назвати повноцінно функціонуючою людиною.

Ніхто, за винятком Фройда, так не вплинув на практику психотерапії, як Роджерс. Його підхід успішно застосовується під час консультування та терапії у таких галузях, як освіта, расові, сімейні стосунки тощо. Твердження про цілісність і унікальність людини, яке ґрунтується на важливості «Я»-концепції, також вплинуло на розвиток сучасної теорії і практики психотерапії.

2. Генетична психологія Ж. Піаже

Ж. Піаже і його діяльність. Жан Піаже народився 9 вересня 1896 р. у Невшателі (Швейцарія). З дитинства захоплювався біологією. 1915 р. став бакалавром, а 1918 р. – доктором природничих наук. 1918 р. Піаже покинув Невшатель і розпочав вивчати психологію. У Вищій Паризькій школі йому пропонують зайнятися стандартизацією тестів на здатність міркування у ді-

тей. Ця робота його захопила і упродовж подальшого часу він вивчав мову, причини мислення, моральні думки у дітей. У своїх теоретичних концепціях Піаже стикається з послідовниками гештальтпсихології, з психоаналізом; згодом його ідеї будуть засадничі для робіт когнітивних психологів.

Мета Піаже як ученого полягала у відшуканні структурних цілих, таких, що відрізняються великою абстрактністю і спільністю, характеризують інтелект на різних рівнях його розвитку.

Які методи застосував Піаже для реалізації цієї наукової мети? Їх кілька. Найважливішим було *спостереження за поведінкою дитини без експериментального втручання.* Проте застосовувалося і *експериментальне втручання в діяльність дитини в певній формі – від уведення в спонтанну активність дитини якогось подразника до організації поведінки за допомогою подразника, що подається експериментатором.*

У ранніх роботах Піаже і подразники, і реакції, які вони викликали у дітей, були цілком вербальними, а спілкування стосувалося предметів і подій, відсутніх у цій ситуації. Інтерв'ю було головним методом отримання даних. Наприклад, інтерв'юєр обговорював з дитиною те, що відбувається зі струменем повітря із проколеної повітряної кульки. В інших варіантах експерименту дитина сама проводила перетворення з предметом і обговорювала їх під час інтерв'ю з експериментатором, наприклад, ліпка ковбаски з пластиліну та ін.

Ситуації були не породженням спонтанної активності дитини, а виникали як завдання експериментатора, на яке дитина повинна була реагувати. Сама ситуація взаємодії дитини й експериментатора лише спершу організовується завданням, далі її розвиток є реакцією експериментатора на реакцію дитини. Немає дитини, яка показала б ті ж дії, що й інша.

Піаже називав свою експериментальну техніку **клінічним методом**. Він має чимало спільного з діагностичною і терапевтичною бесідою, із проектними тестами та інтерв'ю. Основною характеристикою цього методу є адекватне реагування дорослого експериментатора на предмет взаємодії з дитиною і врахування позиції дитини і своєї. Вирішення психометричних зав-

дань не входило в наукові інтереси ученого, його більше цікавив опис і пояснення різноманітних інтелектуальних структур, якими володіють діти на різних рівнях розвитку.

Для Піаже не була значущою статистична обробка результатів. Як правило, вона дуже обмежена або не наводиться в його роботах зовсім. Замість «доказових» цифр дослідник оперував фактами і їх глибокою інтерпретацією під час дослідження пізнавальних структур, що виникають в онтогенезі.

Генетична епістемологія і генетична психологія. Генетична епістемологія – у найширшому та загальному розумінні це дослідження механізмів, за допомогою яких зростає сукупність наших знань (теорія пізнання в загальному). Піаже розглядав генетичну епістемологію як прикладну генетичну психологію. Свої власні практичні дані з генетичної психології учений застосовував не до проблем виховання дітей, а до питань здобуття наукових знань. Генетична епістемологія конструюється як міждисциплінарна галузь досліджень, узагальнюючи такі дані: а) з психології формування інтелектуальних структур і понять у дитини; б) логічного аналізу сучасної структури наукового знання; в) історії розвитку основних наукових понять.

Спираючись на результати власних досліджень, Піаже сформулював теорію формування інтелектуальних структур і понять у дитини. На його думку, цей процес поділяється на стадії, якісна схожість і відмінність яких слугують орієнтирами під час вивчення всього процесу розвитку. Основні критерії цих стадій:

1. Реальність – інтелектуальний розвиток справді виявляє достатньо якісну різнорідність, яка дозволяє вирізнити окремі стадії

2. Незмінна послідовність стадій – стадії виникають під час інтелектуального розвитку в незмінному і постійному порядку або послідовності. Хоча ця послідовність незмінна, вік, у якому кожна стадія виявляється, може значно варіювати. Не кожна людина досягає кінцевої стадії розвитку. Крім того, доросла людина виявляє зріле мислення лише щодо того змісту, в якому вона була соціалізована.

3. Ієрархічність стадій – структури, властиві раннім стадіям, вливаються, або включаються у структури, властиві наступним стадіям. Тому формування одних необхідне для становлення інших.

4. Цілісність – властивості структури, що визначає стадію розвитку, повинні становити єдине ціле.

5. Підготовка і реалізація – кожна стадія має період початкової підготовки і період реалізації. У підготовчому періоді структура, яка визначає цю стадію, перебуває в процесі формування й організації. Під час періоду реалізації ці структури утворюють організоване і стійке ціле.

Отже, процес розвитку неоднорідний. Деякі періоди розвитку індивіда щодо своїх структурних якостей стійкіші й цілісніші, ніж інші.

Найважливіша межа стадіального розвитку інтелекту, описана Піаже, пов'язана з явищами горизонтального і вертикального декаляжа. **Горизонтальний декаляж** – це повторення явища на одній і тій же стадії розвитку, але оскільки стадія є неоднорідним потоком, то повторення не може бути тотожним собі в різні моменти часу, воно міститиме нові елементи, що не виключають і не спотворюють попередні. Горизонтальний декаляж – це перенесення освоєної структури інтелекту для вирішення великої кількості завдань. Це поняття пов'язано з наявністю в житті інтелекту стійких утворень, що зберігають і уточнюють картину світу людини впродовж її індивідуальної історії.

Вертикальний декаляж – це повторення інтелектуальних структур на різних стадіях розвитку. Такі структури володіють формальною схожістю. Схожий і зміст, до якого вони застосовуються, але рівень функціонування абсолютно різний. Вертикальний декаляж дозволяє знаходити єдність у всіх стадіях розвитку інтелекту, незважаючи на видимі відмінності між ними.

Ці два процеси – горизонтальний і вертикальний декаляжі – взаємодоповнювальні в часі життя людини з погляду ефективності вирішення ними різних завдань.

Піаже намагався пов'язати не лише різні періоди розвитку інтелекту, але й різні галузі знання, довести, як ця дисципліна спирається на інших, і, своєю чергою, підтримує їх. Основне положення теорії Піаже щодо стосунків між головними науками полягає в тому, що вони утворюють у сукупності не ту або іншу

ієрархію лінійної форми, а кругову структуру. Лінія взаємин розпочинається з математики і логіки, продовжується до фізики і хімії, відтак до біології, психології і соціології і знову до математики. Як за переходу з однієї стадії розвитку інтелекту на іншу, вищу, структури, що сформувалися на першій стадії, включаються до складу другої; наукові положення, що виникають під час розвитку будь-якої з наук циклу Піаже, лягають в основу розвитку наступних наук тощо.

За аналізу формування основних наукових понять «прикладний генетичний аспект» особливо виразний. Піаже запозичив з цієї наукової сфери певні поняття, наприклад, силу з фізики, і аналізував, як наукове значення цього поняття змінювалося в історії. З часом дослідник пробує провести суттєві паралелі між історичною і онтогенетичною еволюцією цього поняття. Наприклад, в обох випадках відбувається звільнення від егоцентричних зв'язків, що сягають корінням у суб'єктивне переживання тілесного зусилля і концепції, що замінюються незалежно від особистості індивіда, який пізнає.

Загальна стратегія полягає в застосуванні конструкцій генетичної теорії до історичного процесу, причому цей процес набуває форми еволюції, що відбувається в розумах низки дорослих дослідників і набуває тієї ж форми, що є еволюція всередині одного дитячого розуму. Отже, онтогенез повторює історію. Кожна еволюція розпочинається з порівняною егоцентризму і феноменологізму. На зміну феноменологізму приходить конструктивізм, а егоцентризму – роздум (рефлексія).

Теорія інтелекту. Піаже вважав, що кожна теорія інтелекту повинна ґрунтуватися на основному розумінні його суті. Що таке інтелект, який ми вивчаємо? Пошуки визначення поняття «інтелект» повинні розпочинатися з ідентифікації ще фундаментальніших процесів, на основі яких виникає інтелект, і схожість з якими він завжди зберігає.

На думку Піаже, ці фундаментальні основи інтелекту біологічні. Функціонування інтелекту є особливою формою біологічної діяльності і внаслідок цього володіє властивостями, спільними з тією вихідною діяльністю, з якої воно виникло.

Інтелект має біологічне походження, і це визначає його суттєві риси, а саме:

1) інтелект пов'язаний з біологією, тому що успадковані організмом біологічні структури визначають, який зміст ми можемо сприйняти безпосередньо. Подібні біологічні обмеження впливають на побудову основних логічних понять. Можна стверджувати, що між основними особливостями фізіологічних і анатомічних структур та інтелектом є внутрішній зв'язок. Але людина здатна долати це обмеження;

2) людина «успадковує» спосіб функціонування інтелекту, тобто спосіб, яким ми здійснюємо наші взаємодії з довкіллям. Такий спосіб функціонування інтелекту породжує пізнавальні структури; залишається незмінним упродовж усього життя людини.

Основні якості, незмінні упродовж всього життя людини, – це **організація й адаптація.** Організація виявляється як щось ціле, як система взаємин між елементами. Це ж стосується і розвитку, який є чимось цілим, що має мету і засоби, які йому підпорядковані, тобто організація пізнавальної діяльності підкоряється розвитку. Адаптація – це процес, за якого взаємний обмін між організмом і середовищем призводить до зміни організму. Ця зміна підсилює подальші акти обміну і сприяє збереженню організму. Вся жива матерія пристосовується до довкілля і володіє організаційними властивостями, які дозволяють здійснити адаптацію. Будь-яка форма адаптації охоплює два різні компоненти: *асиміляцію* (зміна елементів зовнішнього середовища для подальшого включення їх у структуру організму) і *акомодацію* (пристосування організму до особливостей елементів зовнішнього середовища).

Функціонування інтелекту можна охарактеризувати через ті ж інваріанти, які властиві і більш елементарним біологічним процесам.

Що відрізняє пізнавальну адаптацію від біологічної? Пізнавальна асиміляція передбачає, що за кожної взаємодії пізнання із зовнішнім об'єктом обов'язково відбувається деяка пізнавальна структуризація (або відтворення структури) цього об'єкта відповідно до характеру наявної інтелектуальної органі-

зації індивіда. Кожна дія інтелекту припускає наявність тлумачення якоїсь частини реального світу, уподібнення її деякій системі значень, що входить у пізнавальну організацію суб'єкта. У разі біологічної та пізнавальної асиміляцій основний зміст процесу зводиться до «підтягування» реального процесу до шаблону структури, що є в індивіда у цей момент.

Акомодація в пізнавальному процесі полягає в здатності індивіда схоплювати основні властивості пізнаваного об'єкта, пристосування «інтелектуальних рецепторів» до реальних форм, які їм протистоять.

У пізнавальному процесі не простежуються ні «чиста» асиміляція, ні «чиста» акомодація. Інтелектуальні акти завжди передбачають наявність обох компонентів процесу адаптації.

Функціональні характеристики механізмів асиміляції і акомодації забезпечують спроможність пізнавальних змін із низки причин. Акти акомодації поширюються на нові об'єкти довкілля. Це призводить до асиміляції нових об'єктів. Цей процес постійного внутрішнього оновлення, згідно з теорією Піаже, є важливим джерелом пізнавального прогресу.

Пізнавальний прогрес здійснюється повільно і поступово. Організм здатний асимілювати лише ті об'єкти, які могли бути засвоєні на основі, підготовленій минулою асиміляцією. Має бути готова система значень, достатньо розвинена, щоб сприйняти нові об'єкти.

Для немовляти існує недиференційована асиміляція і адаптація; об'єкт і діяльність нероздільні в переживанні, воно не розрізняє свої дії, реальні події і реальні об'єкти. Цей вихідний стан недиференційованого антагонізму між функціональними інваріантами Піаже назвав **егоцентризмом**. Більшу популярність він здобув як егоцентрична позиція, яка передбачає наявність лише однієї точки зору і не включає в сферу усвідомлення людини навіть можливості існування інших точок зору.

Пізнання виникає в точці, недиференційованій на стику «Я» і об'єкта, поширюється з неї на власне «Я» та на об'єкти. Іншими словами, інтелект розпочинає своє існування з пізнання

взаємодії людини і речі через поширення до полюсів цієї взаємодії – людини і предмета, організовуючи себе і світ.

У процесі розвитку егоцентризм виникає у різних формах, хоча одночасно відбувається і протилежне явище – реалістичне пізнання себе і об'єктивування зовнішньої дійсності. Цей подвійний процес на всіх стадіях розвитку становить нерозривне ціле.

Для Піаже ідеалом, до якого прагне інтелект, була та або інша форма рівноваги між парними інваріантами асиміляції та акомодації. Організм, який пізнає, на будь-якому рівні розвитку – це надзвичайно активна дійова особа, яка завжди сприймає дії довкілля і конструює свій світ, асимілюючи його на основі схем, що є у нього, акомодуючи ці схеми до його вимог.

3. Когнітивна психологія

Передумови виникнення когнітивної психології. З кінця 40-х рр. у західній психології, насамперед, в американській, зростає інтерес до проблематики свідомості. Це виражається в зміні характеру публікацій, збільшенні кількості дослідницьких робіт із цього напряму і пов'язаному з цим зростанні концепцій; а також у популярності цієї тематики серед студентів психологічних факультетів.

Одночасно у психологічній науці формуються передумови виникнення нового напряму, орієнтованого на вивчення пізнавальних процесів. У біхевіоризмі Е. Толмен наполягав на відмові від жорсткої схеми S – R і ввів у психологію поняття «пізнання» як важливу детермінанту поведінки. Гештальтпсихологія також вносить значні зміни в методологічний і концептуальний аспекти психологічної науки. Сучасні когнітивні теорії тісно пов'язані з гештальттеоріями і в термінологічному, і в методологічному аспектах. Роботи Ж. Піаже сприяли зростанню дослідницького інтересу до проблем інтелекту та пізнання.

Когнітивний напрям у психології не має свого «батька-засновника», як, наприклад, психоаналіз. Проте ми можемо назвати імена вчених, які завдяки своїм роботам стали основоположниками когнітивної психології. Джордж Міллер і Джером

Брунер 1960 р. організували Центр когнітивних досліджень, де розробляли чимало проблем: мова, пам'ять, перцептивні процеси і процеси утворення понять, мислення і пізнання. Ульрік Найссер 1967 р. опублікував книгу «Когнітивна психологія», в якій спробував описати новий напрям у психології.

Основні положення когнітивної психології. Сучасний когнітивізм складно визначити як єдину школу. Широкий спектр концепцій, які належать до цієї орієнтації, об'єднує відома спільність теоретичних джерел і єдність концептуального апарату, за допомогою якого описується доволі чітке коло феноменів.

Основна мета цих концепцій – пояснити поведінку за допомогою опису переважно пізнавальних процесів, характерних людині. Акцентується у дослідженнях на процесах пізнання, «внутрішніх» характеристиках людської поведінки. Основні напрями досліджень:

а) процесів перцепції, зокрема, соціальних;

б) атрибутивних процесів;

в) процесів пам'яті;

г) побудови когнітивної картини світу;

ґ) несвідомого пізнання й сприйняття;

д) пізнання у тварин тощо.

Основний метод цього наукового напряму – **лабораторний експеримент**. Засадничі методологічні установки дослідників такі:

1) джерело даних – ментальні утворення;

2) пізнання визначає поведінка;

3) поведінка як молярний (цілісний) феномен.

Головне посилання: враження індивіда про світ організовуються в зв'язні інтерпретації, внаслідок чого утворюються певні зв'язні ідеї, вірування, очікування, гіпотези, які регулюють поведінку, зокрема, соціальну. Відтак ця поведінка повністю знаходиться в контексті ментальних утворень.

Основні поняття напряму: когнітивна організація – процес організації когнітивної структури, що здійснюється під впливом зовнішньої стимул-реакції (або сприйнятої зовнішньої стимул-реакції – «понятійна рамка», масштаб порівняння (розгляд)

сприйнятих об'єктів; поняття образу (цілого), поняття ізоморфізму (структурної подібності між матеріальними і психічними процесами), ідея панування «хороших» фігур (простих, урівноважених, симетричних тощо), ідея поля – взаємодії організму і середовища.

Чільна ідея напряму: когнітивна структура людини не може перебувати в незбалансованому, дисгармонійному стані, а якщо це все ж таки виникає, у людини одразу ж актуалізується прагнення змінити цей стан. Людина поводиться так, щоб максимізувати внутрішню відповідність її когнітивної структури. Ця ідея пов'язана з концептами «логічної людини», «раціональної людини» або «економічної людини».

Основні наукові теорії когнітивної психології. Теорія структурного балансу Фріца Хайдера. Основне положення цієї теорії таке: *люди схильні розвивати впорядкований і зв'язний погляд на світ; у цьому процесі вони будують якусь «наївну психологію», прагнучи зрозуміти мотиви і установки іншої особи. Наївна психологія прагне до внутрішнього балансу сприйнятих людиною об'єктів, внутрішньої несуперечності.*

Дисбаланс спричиняє напругу і сили, які призводять до відновлення балансу. Баланс, згідно з теорією Хайдера, – це не стан, який характеризує реальні стосунки між об'єктами, а лише сприйняття людиною цих стосунків. Основна схема теорії Хайдера: Р – О – Х, де Р – сприймаючий суб'єкт, О – інший (сприймаючий суб'єкт), Х – об'єкт, що сприймається і Р і О. Взаємодія цих трьох елементів утворює когнітивне поле, і завдання психолога полягає в тому, щоб виявити, який тип стосунків між цими трьома елементами стійкий, збалансований, і які стосунки викликають відчуття дискомфорту у суб'єкта (Р) і його прагнення змінити ситуацію.

Теорія комунікативних актів Теодора Ньюкома поширює теоретичні положення Хайдера на галузь міжособистісних стосунків. Ньюком вважав, що тенденція до балансу характеризує не лише інтраперсональну, але й інтерперсональну системи стосунків. Основне положення цієї теорії: *якщо дві людини позитивно сприймають одна одну і формують стосунки щодо третьої*

(особи чи об'єкту), у них виникає тенденція розвивати схожі орієнтації стосовно неї. Розвиток цих схожих орієнтацій може бути посилений через розвиток міжособистісних стосунків. Стан консонанти (збалансованої, несуперечливої) системи виникає, як і у попередньому випадку, коли всі три ставлення позитивні, або одне ставлення позитивне і два – негативні. Дисонанс виникає там, де два ставлення позитивні і одне – негативне.

Теорія когнітивного дисонансу Леона Фестінгера є, мабуть, найбільш відомою. У ній автор розвиває ідеї Хайдера щодо балансу і дисбалансу між елементами когнітивної карти світу суб'єкта. Засадниче положення цієї теорії таке: *люди прагнуть до внутрішньої узгодженості, як до бажаного внутрішнього стану*. У разі виникнення протиріччя між тим, що людина знає, і тим, що вона робить, у людини виникає стан когнітивного дисонансу, що суб'єктивно переживається як дискомфорт. Стан дискомфорту спричиняє поведінку, спрямовану на її зміну: людина прагне знову досягти внутрішньої гармонії. Дисонанс може виникати:

1) з логічної непослідовності (всі люди смертні, але Я житиму вічно);

2) з невідповідності когнітивних елементів культурним зразкам (батько кричить на дитину, знаючи, що це недобре);

3) з невідповідності когнітивного елементу ширшій системі уявлень (комуніст на виборах президента голосує за націоналіста);

4) з невідповідності когнітивного елементу минулому досвіду (завжди порушував правила дорожнього руху – і нічого; а зараз оштрафували!).

Вихід зі стану когнітивного дисонансу можливий через:

1) зміну поведінкових елементів когнітивної структури (людина припиняє купувати продукт, який, на її думку, занадто дорогий (неякісний, немодний тощо));

2) зміну когнітивних елементів, що належать до середовища (людина продовжує купувати якийсь продукт, переконуючи інших, що це – те, що треба);

3) розширення когнітивної структури так, щоб до неї увійшли елементи, що раніше виключалися (добирає факти, що

свідчать про те, що В, С і Д купують такий же продукт – і все добре!).

Теорія конгруентності Ч. Осгуда і П. Танненбаума описує додаткові можливості подолання ситуації когнітивного дисонансу. Згідно з цією теорією, можливі інші варіанти виходу із стану дисонансу, наприклад, через одночасну зміну ставлення суб'єкта і до іншого суб'єкта, і до сприйманого об'єкта. Здійснюється спроба передбачення змін стосунків (атитюдів), які виникнуть у суб'єкта під впливом прагнення відновити консонанс усередині когнітивної структури.

Основні положення теорії: а) дисбаланс у когнітивній структурі суб'єкта залежить не лише від загального знаку стосунків, але і від їх інтенсивності; б) відновлення консонансу може бути досягнуте не стільки через зміну знаку ставлення суб'єкта до одного з елементів тріади «Р, О, Х», але і шляхом одночасної зміни і інтенсивності, й знаку цих стосунків, причому одночасно до обох членів тріади.

Питання для семінару

1. Методи дослідження особистості в гуманістичній психології.
2. Методи дослідження особистості в генетичній психології.
3. Методи дослідження особистості в когнітивній психології.

Питання для самостійної роботи

1. Ознайомлення з теоріями гуманістичної та генетичної психології.
2. Характеристика основних положень когнітивної психології.
3. Методи дослідження особистості в гуманістичній, генетичній та когнітивній психології.

Література

1. Роменець В. А. Історія психології XX століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вст. ст. В. О. Титаренка, Т. М. Титаренко. – Вид. 2-ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003 – 992 с.; іл.

2. Выготский Л. С. Вопросы теории и история психологии / Л. С. Выготский // Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – 589 с.

3. Ждан А. Н. История психологи: от античности к современности / А. Н. Ждан. – М.: Знак почета изд-ва МГУ, 1999. – 346 с.

4. История традиций и научных школ в истории советской психологи; ред. А. Н. Ждан. – М.: Изд-во МГУ, 1990. –367 с.

5. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.

6. Марцинковская Г. Д. История психологии / Г. Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 554 с.

7. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: У 2 т. / за ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1955. – 260 с.

8. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. Т. 1, 2. – 416 с.

9. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.: Просвещение, 1994. – 660 с.

10. Солсо Р. Л. Когнитивная психология / Р. Л. Солсо. – СПб.: Питер, 1996. – 589 с.

11. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогрес, 1990. – 187 с.

12. Челпанов Г. И. Мозг и душа / Г. И. Челпанов. – М.: Изд. 9, 1912. – 336 с.

13. Юнг К. Психологические типы / К. Юнг. – М.: Ювента, 1985. – 285 с.

14. Юнг К. Археотип или символ / К. Юнг. – М.: Ренессанс, 1997. – 208 с.

15. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

16. Ярошевский М. Г. Психология XX века: учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1994. – 416 с.

ЛЕКЦІЯ 18

Тема 17

Розвиток вітчизняної психології у XX столітті

План

1. Російська психологія на початку XX ст.
2. Московська школа у радянській психології
3. Ленінградська школа у радянській психології
4. Психологія в Росії середини XX ст.

1. Російська психологія на початку XX ст.

На початку XX ст. психологія в Росії посідала гідне місце в системі наук і активно розвивалася. Цей процес супроводжувався необхідними логічно-науковими (визначення об'єкта і предмета, завдань досліджень, розробка програм і прийомів та ін.) і організаційно-науковими (створення спеціальних наукових центрів і видань) перетвореннями. І їх підсумком стало створення В. М. Бехтерєвим у Казані 1885 р. першої психофізіологічної лабораторії.

Питання психології людини посідали чільне місце у пресі. На сторінках таких видань, як «Сучасний світ», «Російська думка», «Вісник Європи», психологічним проблемам приділялося немало уваги. Учені, літератори, публіцисти часто в популярній і дискусійній формах висловлювали тут свої думки щодо назрілих психологічних питань. Тут обговорювалися проблеми мотивації людини, спадковості, психічних станів, розвитку психіки дитини тощо. Публікувалися також і власне наукові матеріали. Так, «Вісник знання» давав можливість ознайомитися з працями Вундта, Дж. Болдуіна, Бехтерєва, Лазурського, Челпанова та інших визначних учених.

У кінці XX – початку XX ст. у Росії видавався один власне психологічний журнал – «Питання філософії і психології». Паралельно виникає низка журналів психолого-медичного і

педагогічно-психологічного спрямувань: «Вісник психології, кримінології і педології» (під редакцією Бехтерєва), «Питання нервово-психічної медицини» (І. А. Сікорський), «Педагогічна освіта» тощо. Питання психології висвітлювалися у виданнях інших, суміжних дисциплін (правознавства, криміналістики, соціології, етнографії та ін.).

Тенденція включення психології в систему наук відображена в історії численних наукових спільнот, що виникали в Росії в кінці XIX– початку XX ст. У них психологія або очолювала, або посідала важливе місце (Московська психологічна спілка, психологічна спілка Московського університету, Санкт-Петербурзька психологічна спілка тощо). До Московської психологічної спілки належали вчені різних напрямів (Челпанов, Корсаков, Сєченов, Бехтерєв), з іноземних членів входили Р. Спенсер, Вундт, В. Джеймс та ін.

На початку XX ст. у Росії виникає психологічна освіта. Викладання психології здійснювалося в навчальних закладах усіх типів (духовних семінаріях, ліцеях, кадетських корпусах) і охоплювало різні рівні навчання (середня і вища освіта). Створення саме в цей період власне психологічних центрів – психологічних і психофізіологічних лабораторій, Психоневрологічного інституту в Санкт-Петербурзі (1905 р.) і Психологічного інституту в Москві (1912 р.) було сигналом того, що російська психологія – це наукова самостійна дисципліна.

Російська психологія того часу не була монолітним, гомогенним утворенням, а охоплювала низку потужних течій і напрямів.

Перший з них був представлений психологічною наукою, що формується на філософських і філологічних факультетах університетів, а також у духовних академіях. Головними його виразниками були університетські професори філософії та психології, що обстоювали ідеї субстанціональності психіки, її незалежності від матеріального світу і висловлювались щодо застосування описово-інтуїтивних методів дослідження.

Альтернативний підхід виник завдяки (і на основі) бурхливому розвитку природознавства в Росії. Сюди входили

прибічники експериментального шляху розвитку психології на основі сєченівської програми дослідного і об'єктивного вивчення психіки.

Третій напрям був проміжним щодо двох перших: не заперечуючи можливість застосування експериментальних методів у психологічних дослідженнях, він істотно обмежував сферу їх вживання, узявши за основу вундтівське розуміння психіки і способів її вивчення.

Отож, у російській психології на початку XX ст. були три головні напрями, що відображали різні погляди на природу психічного і способи його дослідження: ідеалістичний (описовий), емпіричний (інтроспективний) і природничо-науковий (експериментальний).

Експериментальна психологія. Становлення течії, що ґрунтується на експериментальному методі дослідження психічних явищ, здійснювалося під впливом і загальних тенденцій світової психологічної науки, і специфічних соціокультурних передумов, і умов розвитку вітчизняного психологічного знання.

Головною об'єктивною передумовою введення експерименту в психологію стала потреба в точних, експериментально перевірених результатах психологічних досліджень людини. Особливо потребували їх у кінці XIX ст. медицина і педагогіка, що швидко розвивалися.

Другою передумовою становлення експериментальної психології була тісна взаємодія з науками, з якими психологія була пов'язана і історично, і логічно, насамперед з дисциплінами природничо-наукового циклу. Ця взаємодія визначила проблематику психологічних досліджень і застосування психологами об'єктивних методів дослідження.

Третьою передумовою виступила логіка розвитку наукового психологічного знання, відчуття недостатності і обмеженості інтроспективи як методу і теорії наукового пізнання.

Розвиток природничо-наукової психології в Росії був обумовлений матеріалістичними тенденціями, що втілилися в російській філософії матеріалізму, а також у працях учених – дослідників природи: Д. І. Менделєєва, І. І. Мєчнікова, І. М. Сєченова, І. П. Павлова, А. А. Ухтомського і ін.

Що ж характерно для розвитку експериментального психологічного напряму в російській психології в кінці XIX – початку XX ст.?

По-перше, для цього напряму характерна відмова від інтроспективи і розгляд експерименту як методу об'єктивного пізнання психіки (Бехтерєв, Корсаков, Сікорський, Ланге).

По-друге, цьому напряму був властивий тісний зв'язок експерименту з теорією. Майже кожна психологічна школа мала і емпіричні дослідження психічних явищ, їх теоретичне обґрунтування і пояснення.

По-третє, були суттєво розширені межі експерименту. Якщо Вундт застосовував експеримент для вивчення елементарних психічних процесів, російські психологи-експериментатори застосовували цей метод під час вивчення різних психічних процесів (пам'яті, мислення), а також цілісної особистості й соціально-психологічних явищ.

Емпірична психологія. Другим напрямом у російській психології початку XX ст. була емпірична психологія. Її представники – такі відомі учені, як М. І. Владіславльов, М. М. Троїцький, Н. Я. Грот, Г. І. Челпанов тощо. Основними межами цього напряму були суперечність методологічних позицій, орієнтація на сучасні європейські (не російські) концепції і методи досліджень.

У методологічному аспекті найбільш важливими ідеями, що затверджувалися в межах даного напряму, стали: утвердження специфіки психічних явищ через їх незалежність від явищ фізіологічного і фізичного ряду, прихильність ідеї емпіризму, застосування експерименту за збереження як головного методу інтроспективи. Як концептуальна основа розуміння природи психічного ми використовували ідеї Вундта, Локка й інших основоположників емпіризму і асоціанізму.

Засадничим методом дослідження психічних явищ як «іманентного внутрішнього світу» (внутрішнього досвіду) суб'єкта могла бути лише інтроспектива. Крім того, вона була також і умовою психологічного пізнання інших людей (лише

сама переживши який-небудь стан, людина могла сприйняти аналогічні переживання іншого, адекватно інтерпретувати їх і зрозуміти). Будучи послідовниками Вундта, представники цього напряму розглядали експеримент лише як умову поліпшення інтроспективи, і його значення уявлялося їм зовсім незначним.

Учені цього напряму зробили величезний організаційний внесок у створення і розвиток психологічної науки в Росії. Владіславльов і Троїцький очолювали роботу з підготовки психологічних кадрів у Петербурзькому і Московському університетах, Троїцький, а потім Грот керували Московським психологічним суспільством, Грот був організатором і першим редактором журналу «Питання філософії і психології», Челпанов – засновником психологічної семінарії і психологічного інституту, пропагандистом і організатором психологічних досліджень, Нечаєв – створив першу експериментальну психологічну лабораторію на базі Педагогічного музею в Санкт-Петербурзі.

Релігійно-філософська психологія. Релігійно-філософська (або описова) психологія була доволі потужною і впливовою, представлена концепціями і теоріями, що інколи істотно розрізнялися. Але їх об'єднувало те, що вони ґрунтувалися на ідеях і положеннях російської богословської і релігійно-філософської думки. Релігійно-філософські учення були представлені викладачами духовних семінарій і академій, учениими релігійної орієнтації: В. В. Розановим, С. Л. Франком, С. і Е. Трубецькими тощо.

Засадами розвитку релігійної психології були: оригінальна російська філософія; особливості російського світогляду, що містилися в цих ученнях:

– інтуїтивність у пошуках істини, прагнення до умоглядного, а не систематичного і понятійного пізнання;

– визнання переваги життєвого факту над мисленням, коли пізнання здійснюється через переживання;

– основа моралі і соціального начала;

– релігійність, що протиставляється раціоналізму;

– персоналізм, що розуміється як нерозривний зв'язок між Словом і Особою.

Ключові ідеї цього психологічного напряму:

1) розгляд душі як внутрішньої реальності, а внутрішнього світу людини – не в її зовнішньому вираженні, а зсередини, через душевні переживання;

2) визнання психічного світу людини самостійною реальністю, що має свої закони, незалежні від матеріального світу;

3) утвердження безперервності процесу свідомості і, отже, заперечення несвідомих явищ;

4) визнання тотожності віри і знання і за їх психічною природою, і за логічною побудовою, а, отже, і ідеї про те, що віра – спосіб пізнання;

5) визнання наявності свободи волі людини.

Основними межами душевного життя визнаються:

1) непротяжність і непросторовість душі;

2) позачасовість душевного життя;

3) безперервність душевного життя;

4) необмеженість душевного життя.

Ця течія була не лише багата теоретичними напрацюваннями, але і недостатньо зорганізована. Наприклад, Санкт-Петербурзька філософська спілка значною мірою пропагувала роботи цього напряму, розширювалося коло журналів, що публікували праці представників релігійної психології. Були розроблені чимало плідних ідей і підходів. Це свідчить про те, що окреслений напрям поступово розвивався. Проте після Жовтневої революції релігійно-філософська психологія в Росії офіційно припиняє своє існування.

Розвиток вітчизняної психології. Жовтнева революція значно вплинула на розвиток російської науки в цілому, психології – зокрема. Більшість відомих психологів зайняли нейтральну позицію (певною мірою опозицію) щодо нової влади. Критикувалося заборона на інакомислення. Ця критика спричиняла роздратування в колах політичного та ідеологічного керівництва Радянської держави.

Проте в перші післяреволюційні роки вона була змушена змиритися з інтелектуальною опозицією, оскільки прагнула утримати владу і створити видимість співпраці з представниками різних прошарків суспільства.

Однак вже у 20-х рр. ситуація в Радянській Росії принципово змінюється: вирішується питання про владу, виникає «пролетарська інтелігенція», держава фактично знищує активну політичну опозицію. У червні 1922 р. газета «Правда» опублікувала статтю «Диктатура, де твій хлист», у якій порушувалося питання про необхідність «розібратися» з тими, хто мав свою думку щодо подій в країні. 31 серпня 1922 р. у пресі з'являється повідомлення про вислання з країни «контрреволюційних елементів» з середовища професорів, лікарів, літераторів. Серед них: засновник філософської психології С. Л. Франк, релігійні філософи Л. П. Карсавін, А. А. Бердяєв, керівник московської психологічної спілки Л. М. Лопатін, соціолог П. Сорокін тощо. Це завдало потужного удару по науці, призвело до розриву спадкоємності в розвитку культурних процесів.

Водночас чимало учених позитивно сприйняли соціальні перетворення (Бехтерєв, Корнілов). З іншого боку, молода Радянська держава розпочала послідовно надавати допомогу психологічній науці. 1918 р. у Петрограді створено Інститут вивчення мозку і психічної діяльності, у Тбіліському університеті відкрито кафедру психології і лабораторію експериментальної психології 1921 р. створено Московський науково-педагогічний інститут дитячої дефективності, ухвалена спеціальна постанова Раднаркому про надання допомоги лабораторії І. П. Павлова.

У післяреволюційні роки інтенсивно розвиваються різні прикладні психологічні дисципліни; зростає результативність, економічна і соціальна ефективність психологічних розробок.

Розвиток психотехніки. Одним із напрямів у прикладній психології, що поширювався у 20–30-і рр. в Росії, була психотехніка, авторитет і вплив якої в той момент були настільки великі, що є всі підстави визначити її не як звичайну науково-прикладну дисципліну, а масштабний суспільний рух, що об'єднував фахівців-психологів і учених з інших галузей знань, практичних працівників.

Розпочав реалізовувати ідеї психотехніки в Росії Шпільрейн. Під його керівництвом 1922 р. на базі Центрального інсти-

туту праці створюється перша психотехнічна лабораторія. 1927 р. утворюється Всеросійське суспільство психотехніки і прикладної психофізіології. Журнал «Радянська психотехніка» виходить з 1928 до 1934 рр. і висвітлює питання профорієнтації, профпідбору і профконсультування, підготовки до праці, психогігієни і психотерапевтичної дії. Йшлося про участь психологів у становленні і розвитку культури праці і господарювання в нових соціально-економічних умовах.

Основними рисами радянської психотехніки були:

1. Неабиякий інтерес до диференціальної психології. У ній учені шукали відповіді на питання про критерії стійкості, відмінностей між людьми тощо.

2. Вперше розглядалися такі характеристики людини, як професійна майстерність, професійні здібності. Оригінальне трактування отримав метод аналізу професій.

3. Безпосередня практична орієнтованість досліджень, згідно з якою критерієм істинності знання є практика у формі наукових передбачень і конструктивних змін об'єкта, що вивчається. Ця стратегія була новаторська і вирізнялася антипрагматичною традицією російської науки і менталітетом загалом.

4. Ідея незалежності техніки, методик і феноменології наукового дослідження від його філософських пояснювальних основ. Небезперечна в теоретичному сенсі, ця ідея відкривала можливості розвитку психологічних досліджень і взаємодії із зарубіжними психологами.

Отож, унаслідок розвитку психотехнічного руху був накопичений досвід взаємодії психологічної науки з практикою; сформувалася прикладна психологія; здійснилася спроба осмислення і використання досягнень західної психотехніки для вирішення завдань радянського формування.

Радянська педологія. Іншим важливим науково-практичним напрямом, що визначив розвиток психології в післяреволюційний період, була педологія. Її виникнення пов'язане з діяльністю відомих учених: С. Хола, Є. Меймана, Д. Болдуїна тощо. У Росії витоки педологічного руху сягають початку XX ст. і представлені роботами А. П. Нечаєва, А. Ф. Лазурського,

В. П. Кащенко тощо. В центрі їхньої уваги була дитина в її індивідуальній своєрідності. Формуються принципи глибинного вивчення дитини, виявлення її схильностей та інтересів, гуманістичні принципи турботи про дитину, індивідуального підходу у виборі засобів і методів дій.

Після революції педологія отримала сприятливі умови для розвитку: новому суспільству була потрібна «нова людина». Педологія була покликана розробити науково обґрунтовані методи формування навчання і виховання дитини.

Серед авторитетних учених, проблем які вивчали педології, були: П. П. Блонський, М. Я. Басів, А. С. Залужний, А. Б. Залкінд, Л. С. Виготський та ін. Виникає мережа педологічних центрів і установ; у педологічний рух включаються фахівці різних спрямувань, які вивчають дитину. Педологія набуває характеру комплексного знання про людину.

У теоретичному сенсі педологія не була однорідним рухом. У ній було представлено декілька напрямів: психоаналітичний, рефлексологічний, біогенетичний (П. П. Блонський) і соціогенетичний (Залкінд, Залужний). Автор біогенетичної концепції Блонський стверджував, що в своєму розвитку дитина відтворює основні етапи біологічної та історичної еволюції людства.

Незважаючи на спірність основних тверджень, цей підхід закріплював ідею розвитку, що стала однією з методологічних засад сучасної вітчизняної психологічної науки. Соціогенетичний підхід збагатив психологію ідеєю обумовленості внутрішнього психічного світу людини зовнішніми соціальними чинниками.

Через низку обставин, насамперед ідеологічних, межі застосування другого підходу дедалі розширювалися. Це призвело на певному етапі розвитку радянської психології до недооцінки природних основ психіки, ігнорування проблем індивідуально-психічних відмінностей і несвідомого, а також до применшення значення принципу індивідуального підходу до людини і утвердження розуміння колективного над індивідуальним.

Відтак унаслідок широкомасштабних прикладних досліджень, що здійснювалися в російській психології в 20-і рр., нау-

ка, по-перше, накопичила багатий емпіричний матеріал, необхідний для її подальшого розвитку, по-друге, винайшла досвід взаємодії з практикою. Зміцнення емпіричної основи психології вкотре порушило питання про теоретико-методологічні основи її розвитку.

Поведінковість. У теоретичному аспекті основною тенденцією розвитку психологічної науки в Росії в післяреволюційний період стала боротьба з інтроспективою і затвердження об'єктивного шляху дослідження психіки. Учені спиралися на спрощену механістичну модель функціонування психіки, зводячи її дослідження до виявлення нервово-фізіологічних механізмів. Так у психологію вводилося нове розуміння предмета науки – поведінка (або зовнішньої реакції – рефлексу людини у відповідь на зовнішній подразник). Так виникла назва напряму – **поведінковість**.

Сутність нового підходу виражалася в таких основних принципах:

1. Об'єктивний спосіб вивчення всіх виявів людської діяльності.

2. Антропологічна орієнтація: точкою відліку була людина в її взаємодії з довкіллям.

3. Матеріалістичне трактування психіки як похідний вид діяльності організму; применшення відображувальної природи психіки.

4. Ігнорування психіки як предмета дослідження.

Головним представником цього напряму був **Бехтерєв**. Зауважимо на комплексний і системний характер його підходу. Людина, за словами Бехтерєва, – це поліструктурне багаторівневе утворення (представник біологічного виду, продукт середовища тощо).

Отже, необхідно розширити кордони вивчення людини. Бехтерєв запроваджував у науку нові галузі: генетичну рефлексологію, рефлексологію праці, колективну рефлексологію. Праця «Колективна рефлексологія» (1921) містила визначення поняття «колектив», типологію груп, опис механізму виникнення спіль-

нот, теоретичний аналіз спілкування, вивчення впливу громади на діяльність індивіда тощо. Для цієї книги були характерні еклектичність, опора на життєвий, а не науковий досвід, але все-таки її вихід (книги) став подією для Російської психології.

Іншим видатним представником поведінковості був **Костянтин Миколайович Корнілов**. Він вважав, що головний предмет вивчення – реакції організму, оскільки в них об'єднуються об'єктивні основи психіки і суб'єктивні переживання індивіда. Як, вважав Корнілов, досягається можливість злиття емпіричної психології свідомості і об'єктивної психології поведінки.

Незважаючи на значний науковий потенціал, поведінковість не змогла стати інтегруючою підставою, яка об'єднала б різні підходи в розумінні природи психіки.

Психоаналіз у Росії. У післяреволюційній Росії нестримно розвивався ще один науковий напрям – психоаналіз. Він привернув до себе увагу учених ще до революції; після неї психоаналітичний рух у Росії розпочинає максимально розвиватися. Видаються і перевидаються праці З. Фройда і його колег. Психоаналіз включається у вирішення загальнодержавних завдань виховання дитини. У травні 1918 р. був заснований «Інститут дитини», в роботі якого важливе місце належало психоаналітичній роботі.

У Петрограді психоаналітична проблематика розроблялася в Інституті вивчення мозку під керівництвом Бехтерєва. У лабораторії психотерапії і гіпнозу при інституті проводилися сеанси психоаналізу, а також застосовувався катарсисний метод Франкла.

Роботи з вивчення дитини виконувалися і в московському психоневрологічному інституті, де відділом психології з 1920 р. керував *Іван Дмитрович Єрмаков* – активний пропагандист ідей Фройда. Єрмаков застосував метод вільних асоціацій для дослідження дітей, причому особливу увагу звертав на емоційну сферу досліджуваних. Головним завданням роботи відділу розглядалося «вироблення методів вивчення і виховання повноцінних в соціа-

льному сенсі дітей». Психоаналіз Єрмаков розглядав як «метод звільнення людини від її соціальної обмеженості».

Психоаналітичний рух набував дедалі більшого розмаху. Психоаналітичні групи виникали в Петрограді, Москві, Києві, Одесі тощо. Методи психоаналізу застосовувалися в психіатричній практиці, під час виховання дітей в дитячих садах і школах, проводилися психоаналітичні інтерпретації творів художньої творчості. 1923 р. виникає Психоаналітичний інститут у Москві, який очолив Єрмаков. Серед його співробітників був і А. Р. Лурія.

У 20-і рр. психоаналіз, як і інші напрями психології, критично переглядається з позицій марксистської філософії. А. Лурія і Б. Фрідман обстоюють точку зору щодо психоаналізу як наукового методу, методологічно наближеного до марксизму, сформованого на основі матеріалістичного монізму. Водночас чимало учених роблять спроби «виправити» ідеологічно «неправильні» частини психоаналізу. Наприклад, Залкінд пропонує «забрати» з психоаналізу теорію сексуального потягу, перекласти Фройдистські терміни в рефлексологічні, отримуючи замість «бажання», «задоволення», «витіснення» тощо – «рефлекс», «вогнище оптимального збудження», «гальмування» тощо.

У 30-і рр. оцінки психоаналізу стають однозначно негативними. Психоаналізу «інкримінуються» різні «гріхи» і помилки. Частково це збігається за часом із початком переслідувань Л. Троцького, який часто схвально відгукується про психоаналіз. *Указана кампанія завершилася вигнанням психоаналізу з вітчизняної психологічної теорії і практики.* Кожне звернення до ідей психоаналізу в 30-і рр. сприймається як небезпечне, політично переслідуване. Ця тенденція збережеться у вітчизняній психології на багато років.

Трагедія прикладної психології в Росії в 30-і рр. До середини 30-х рр. були розгромлені також прикладні галузі психології, насамперед психотехніка і педологія.

Напади на психотехніку розпочалися наприкінці 20-х рр. На початку 30-х рр. вони ще більш підсилювалися. Керівникам

психотехнічних товариств ставиться в провину «ідеологічний світогляд», різні «ухили» в дослідницькій і практичній роботі, у зв'язку із Троцьким. 1935 р. арештований і згодом розстріляний лідер напряму І. А. Шпільрейн. Щодо його учнів і колег розпочинаються широкомасштабні гоніння. Психотехнічний рух у Росії припиняється.

Одночасно проводиться кампанія проти педології. Моральне і фізичне знищення більшовиків «старої гвардії» (Н. К. Крупська, Н. Н. Бухарін, Луначарський) відобразилося на ставленні до наукового напряму, з яким їх імена асоціювалися. Також педологія не виконала завдання наукової підтримки радянської ідеології, що очікувалося від неї. Численні дослідження давали «ідеологічно неправильні» результати, наприклад, у порівняльному дослідженні коефіцієнта інтелектуальності радянських і американських школярів останні продемонстрували вищі показники. Порівняльне дослідження дітей різного соціального походження довело, що діти з робочих сімей відстають в розумовому і фізичному розвитку від однолітків із сімей інтелігенції тощо. Певну роль у долі педології виконало те, що величезна кількість педологів-практиків була слабо підготовлена і часто компрометувала науку в очах громадськості.

1936 р. виходить постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні збочення в системі Наркомпроса», яка характеризує педологію як класово-ворожу науку. Наступний крок – наукові й адміністративні санкції щодо низки провідних психологів і педологів призвели до зникнення педології. Заборона педології і психотехніки вплинула на розвитку різних галузей психологічної науки в СРСР – дитячої і педагогічної психології, психології праці і соціальної психології.

Проте досягнення у радянській психології були. Це насамперед:

1) розгляд психіки як функції, властивості людського мозку (започатковано в роботах Сєченова, Павлова, Бехтерєва, Ухтомського, продовжено працями Корнілова);

2) визнання еволюційно-стадійного характеру розвитку психіки (Блонський);

3) розгляд людини як активного діяча в довкіллі (М. Я. Басов);

4) визнання культурно-історичної обумовленості процесу розвитку психіки (Виготський).

2. Московська школа у радянській психології

Проблема культурно-історичного розвитку. У середині 20-х рр. XX ст. у Л. С. Виготського розпочинає формуватися коло однодумців. Оцінивши фундаментальне значення ідей Виготського про соціальне походження специфічних людських функцій, молоді московські учені (А. Р. Лурія, А. Н. Леонтьєв, А. В. Запорожець, Л. І. Божович тощо) активно долучаються до розробки культурно-історичної теорії.

Олександр Романович Лурія виконав неабияку роль у розробці теорії культурно-історичного розвитку психіки й експериментального обґрунтування її основних положень. 1930–32 рр. він проводить порівняльне дослідження специфічних психологічних особливостей людей, які живуть в різних соціально-економічних і культурних умовах. Мета цих досліджень – підтвердити положення про соціальну обумовленість змісту і внутрішньої будови вищих психічних функцій людини. Виконані дослідження дозволили підтвердити цю гіпотезу, зокрема, виявивши специфічні особливості мислення і сприйняття у людей – членів суспільств, які знаходяться на різних рівнях соціально-економічного розвитку.

Вивчаючи формування свідомості людини в процесі історичного розвитку, Лурія створював суспільно-історичну психологію, науку, яка спиралася б на принцип єдності онтогенезу та історичного розвитку свідомості.

Проблеми розвитку психіки в межах дитячої психології вивчав ***Олексій Миколайович Леонтьєв.*** Один із основоположників вітчизняної психології розвитку, він сформулював положення про те, що психічний розвиток людини якісно відрізняється від розвитку психіки тварини.

Спадкова організація поведінки не має визначальне значення в розвитку людини, оскільки вирішальну роль у ньому виконує набуття окремим індивідом історичного досвіду людей, насамперед – суспільно вироблених психічних здібностей, опредметнених у матеріальній і духовній культурах. Відтак джерелом психічного розвитку дитини є культура, а рушійними силами цього процесу слугують вікові зміни об'єктивного становища дитини в системі її стосунків із дорослими і вікові зміни її діяльності.

Дитина виконує з різними предметами матеріальної і духовної культури адекватну їх суспільному походженню відтворювальну діяльність, за допомогою якої набуває відповідних здібностей і способів поведінки. З цієї точки зору психічний розвиток дитини полягає в закономірних якісних змінах її діяльності і змісті набутих здібностей.

Дитина не може самостійно виконати цю адекватну предмету діяльність – вона завжди повинна формуватися людьми, які навколо, в зовнішній спільній діяльності. У подальшому самостійний розвиток думок дитини можливий лише на основі інтеріоризованого досвіду. Отож, інтеріоризація є необхідною ланкою психічного розвитку дитини.

Відповідно до теорії О. М. Леонтьєва, *психічний розвиток дитини і набуття нею досягнень культури – це єдиний процес*. Набуття, реалізоване в спільній діяльності, можна розглядати як навчання і виховання, які виступають внутрішніми і необхідними формами психічного розвитку дитини.

Всі типи навчання і виховання спрямовані на формування у дитини різних типів відтворювальної діяльності. Але поняття самі собою не викликають у дитини адекватну дію – вона ще повинна ними оволодіти. Тому головна ланка навчання – це формування розумових дій у дитини в процесі спілкування з нею.

Щоб сформувати у дитини розумову дію, первинний її зміст потрібно подати в зовнішній наочній (екстеріоризованій) формі. Потім шляхом її перетворення, узагальнення і скорочення за допомогою мови (інтеріоризації) перетворити цю дію на

розумову. Іншими словами, знання можуть бути повноцінно засвоєні людиною лише під час виконання нею певних наочних дій, які у неї спеціально формуються.

Навчання знанням одночасно є процесом формування в учня розумових дій. Під час виконання дій, спрямованих на вирішення певних завдань, людина опановує не лише конкретні знання, але і відповідні психічні здібності та способи поведінки. Така **основна ідея діяльнісного підходу** до процесів вчення і виховання.

Продовжив розвиток ідей Л. С. Виготського про розвиток особистості видатний вітчизняний психолог **Данило Борисович Ельконін.** Зокрема, Ельконін поклав в основу своєї теорії такі основні положення, вперше сформульовані ще Виготським:

1) всі види дитячої діяльності суспільні за змістом і формою, тому дитина з народження – суспільна істота;

2) набуття дитиною досягнень людської культури завжди активне, вона виступає як суб'єкт перетворень, що створює в собі людські здібності.

Ельконін описав людський розвиток так:

а) умови розвитку – зростання і дозрівання організму;

б) джерела розвитку – середовище, ідеальні форми, тобто те, чого повинен сягнути розвиток;

в) форма розвитку – засвоєння;

г) рушійні сили розвитку – протиріччя між засвоєними наочними і суспільними сторонами дії;

ґ) середовище розвитку – стосунки «дитина – предмет – дорослий» і «дитина – дорослий – предмет».

Загальні теоретичні уявлення Ельконіна про психічний розвиток дитини слугували основою *розгорнутої періодизації розвитку*. Д. Б. Ельконін спирався на поняття провідної діяльності, сформульоване О. М. Леонтьєвим.

На думку О. М. Леонтьєва, на кожному етапі життя людини серед багатьох інших виконуваних нею видів діяльності є головна діяльність, що визначає виникнення і становлення основних психологічних новоутворень цього етапу. Носієм і виконавцем кожного виду діяльності є людина, яка і розвивається в процесі виникнення в її діяльності різних психічних новоутворень.

У розвитку дітей Д. Б. Єльконін вирізняв низку вікових періодів, пов'язавши їх із певними типами провідної діяльності та відповідними новоутвореннями. Основна його заслуга полягає в тому, що в основу цілісного психічного розвитку дитини він поставив розвиток її діяльності.

У чому ж полягала сутність **теорії діяльності** в «класичному» варіанті?

В основі цієї теорії лежить **поняття дії**, тобто процесу, предмет і мотив якого не збігаються. Далі вводиться поняття **операції,** в якій окремі частини дії «зливаються» в єдину дію. Нарешті, вводиться поняття **діяльності** як дії, що отримала самостійний мотив. Усвідомлення мотиву потребує спеціального акту.

Психологічний аналіз доводить, що розумова діяльність має ту ж будову, що і практична. І в мисленні слід розрізняти відповідно діяльність, дії, операції і функції мозку, що реалізовують їх. Через спільність будови мисленнєвої і практичної діяльностей їх окремі структурні елементи можуть переходити (і переходять) один в одного, відтак внутрішня (мисленнєва) діяльність постійно охоплює окремі зовнішні дії і операції, а практична – дії і операції внутрішні, мисленнєві.

Диференційована внутрішня структура діяльності виникає тоді, коли людина суб'єктивно відображає зв'язок своїх дій з досягненням загального, колективного результату. Разом із реалізацією дій виникає і основна «одиниця» людської психіки – розумний сенс для людини того, на що спрямована її активність.

Водночас з'являється і можливість позначення, презентації найнаочнішого світу, що реалізовується за допомогою мови, внаслідок чого виникає свідомість у власному сенсі слова, як відображення дійсності за допомогою мовних значень.

Свідомість і мова. Як і діяльність, свідомість – не сукупність елементів. Вона має свою побудову і логіку. **О. М. Леонтьєв запропонував оригінальну теорію свідомості людини.** Згідно з цією теорією, в свідомості слід розрізняти три порівняно самостійні складові: чуттєву матерію, значення, особовий сенс. *Чуттєва матерія* – це чуттєва складова конкретних

образів реальності, що актуально сприймаються або викликаються в пам'яті. *Особистісний сенс* позначає суб'єктивність, упередженість людської свідомості. Джерела особистісного сенсу – мотиви, які ніби «оцінюють» життєве значення для суб'єкта об'єктивних обставин і його дій в цих обставинах. Як і тілесна тканина, особовий сенс не має «наднидивідуального» існування. *Значення* О. М. Леонтьєв вважав основним формотворчим чинником людської свідомості. Носієм значень є мова. У значеннях представлена перетворена і «згорнута» в матерії мови ідеальна форма існування наочного світу.

Отже, свідомість – відображення дійсності, ніби заломлене крізь призму мовних значень. Мова виступає тут не лише як засіб спілкування людей, а як засіб і форма людської свідомості та мислення.

«Виробництво» мови, свідомості та мислення спочатку безпосередньо вплетене у виробничу діяльність людей, в їх матеріальне спілкування. Із відділенням мови і мовлення, що відбувається згодом, від безпосередньої практичної діяльності відбувається і абстрагування словесних значень від реальних предметів, уможливлюючи їх (значень) існування лише як думки, ідеально.

Роль мови у психічному розвитку дитини досліджував А. Р. Лурія і його співробітники (Тіхоміров та ін.). Вони підкреслювали, що опанування словесної системи перебудовує всі основні психічні процеси у дитини, слово виявляється потужним чинником, що формує психічну діяльність. Слово, замінюючи безумовне підкріплення і умовний подразник, вносить нові межі до процесу формування нових тимчасових зв'язків.

Ідеї про тісний зв'язок мови (усної і письмової) і мислення у своїх роботах вивчав Д. Б. Ельконін. Він вважав, що письмова мова у розвитку дедалі більше дистанціюється від усної мови, набуваючи іншого характеру функціонування. Письмова мова, на думку Єльконіна, дисциплінує і розвиває мислення, привчає дитину «працювати» зі своїм «потоком думок».

Дослідження функціонування і розвитку свідомості й мови в нормі доповнилися в цьому напрямі дослідженнями людей

з порушеннями вищих психічних функцій. Окреслений напрям досліджень посів провідне місце в роботах Лурії. Саме він став основоположником нейропсихології в СРСР.

Лурія вивчав проблеми мозкової організації різних психічних процесів. Роботи могли бути доволі умовно розділені на два напрями: по-перше, «синдромологія», тобто вивчення різних нейропсихічних синдромів, що виникають за локальних уражень мозку. По-друге, дослідження різних форм порушення того або іншого психічного процесу унаслідок того або іншого локального ураження мозку (роботи з нейропсихології пізнавальних процесів).

У першому напрямі Лурія був зачинателем у постановці та вивченні проблем міжпівкульної асиметрії, специфіки нейропсихічних синдромів у дитинстві, залежності синдрому від характеру ураження.

У другому напрямі його цікавили проблеми особливостей кодування інформації при різних нейропсихічних порушеннях, проблеми лінгвістичного аналізу мовних порушень у клініці уражень головного мозку тощо.

Роль Лурії в розвитку нейропсихології неохопна. Він створив класифікацію афазій, довів існування різних форм порушень пам'яті, мислення, сприйняття. Але головне – учений виявив загальні принципи мозкової організації вищих психічних функцій людини, що дозволяють передбачати різні форми їх порушень залежно від локалізації ураження.

3. Ленінградська школа у радянській психології

Особистість. Розвиток особистості. Ленінградська психологічна школа тісно пов'язана з іменами таких класиків радянської психологічної науки, як Борис Герасимович Ананьєв, Борис Федорович Ломов, Олексій Олександрович Бодальов та ін. Традиції наукової школи Ананьєва неабияк вплинули на сучасні психологічні дослідження в різних сферах, найперше – у сфері вивчення особистості.

Підхід до вивчення особистості, що реалізовувався в роботах Ананьєва, отримав назву «онтопсихологічного» і свого

часу став новим словом у вітчизняній психологічній науці. Цей підхід передбачав системне вивчення всіх вікових стадій психічного розвитку з їх багаторівневою організацією і складною детермінацією, закономірний характер вияву якої визначається гетерохронною зміною фаз дозрівання і старіння різних функціональних складових і структурних блоків індивідних і особистісних якостей людини.

Індивідуальний розвиток Ананьєв розглядав як внутрішньо суперечливий процес, залежний від дії безлічі чинників: спадковості, середовища, виховання тощо. Складність структури і багатофакторність розвитку пояснюють нерівномірністю змін і гетерохронністю фаз розвитку людини на всіх її стадіях. Особливості гетерохронності Ананьєв досліджував не лише на прикладі індивіда, але й особистості. Мінливість є основною характеристикою особистісних властивостей людини і виявляється впродовж усього її життєвого циклу. Механізмом цієї мінливості є гетерохронність розвитку.

Ананьєв і його колеги розглядали характеристики людини в їх взаємозв'язку із урахуванням становлення людини в різні вікові періоди.

У результаті цих досліджень вдалося довести, що природа психофізіологічного розвитку в період зрілості різнорідна і суперечлива. Ця суперечлива структура розвитку характеризує і найскладніші утворення (інтелект, логічні і розумові функції), і елементарні процеси (метаболізм), індивідуальні, зокрема, нейродинамічні показники.

Узагальнюючи дані різних наук, Ананьєв зробив висновок, що нерівномірність змін і гетерохронність фаз розвитку різних систем характерні для всього онтогенезу і є його загальною закономірністю. Визнання цих закономірностей дозволяє активно управляти розвитком.

Сенсорно-перцептивна організація особистості. Основний принцип –комплексності досліджень людини – якнайповніше реалізований Ананьєвим під час вивчення сенсорно-перцептивних процесів.

Цілісний підхід у вивченні сенсорно-перцептивних процесів передбачає виокремлення структурно-функціональних зв'язків сенсорно-перцептивних процесів індивідної і особистісної характеристик людини.

У результаті численних досліджень Ананьєв сформулював тезу про сенсорну організацію людини як єдину систему аналізаторів, включених у загальну структуру людського розвитку. Сенсорна організація пов'язана зі способом життя і діяльністю людини.

Генетичним початком цієї організації є тактильні функції, які утворюють сенсорні ланцюги – інформаційні потоки, що збігаються усередині сенсорної організації індивіда. У процесі історичного розвитку і на його основі усередині цієї організації утворюються міжаналізатори – інтермодальні сенсорні системи (мовнослухова, зорова тощо). Крім того, існують не лише особистісні види чутливості окремих аналізаторів, але і загальний для цієї людини спосіб чутливості, що є властивістю сенсорної організації людини в цілому і входить у структуру темпераменту – **сензитивність**. *Вивчення сензитивності і сензитивних періодів розвитку людини (періодів, в які та або інша функція діє особливо ефективно) дозволило змінити підходи до навчання і виховання*.

Для теорії розвитку велике значення має відкриття оптимуму чутливості багатьох модальностей в періоди після завершення основних процесів зростання і дозрівання. Оптимум модальностей, що знаходяться під постійним навантаженням, переміщається в пізніші періоди життя. Ці дослідження дозволили описати явище сенсибілізації сенсорних функцій і висвітлили її значення для практичної діяльності людини.

Численні дослідження Ананьєва і його співробітників виокремили складний, багаторівневий взаємозв'язок сенсорно-перцептивної, індивідної й особистісної характеристик людини, виявили закономірності віково-статевих відмінностей чутливості, встановили залежності між сенсорними, інтелектуальними мнемічними та іншими процесами.

Особистість і спілкування. Ще однією найважливішою категорією, яку вивчав Ананьєв і його співробітники, було спілкування. Представники цієї психологічної школи в межах загальної, вікової, педагогічної й диференціальної психологій підкреслювали, що людина розвивається в світі, формуючи безкінечну кількість зв'язків із наочним і світом людей. Механізмом, за допомогою якого ці стосунки у людини зі «світом предметів» і «світом людей» встановлюються і розвиваються, є діяльність – праця, спілкування, навчання, гра та інші її види.

Ананьєв вважав основною характеристикою спілкування як діяльності те, що через неї людина формує свої стосунки з людьми. Будучи обов'язковим компонентом інших видів діяльності, які передбачають взаємодію людей, воно (спілкування) виявляється умовою, без якої неможливе пізнання навколишньої дійсності, формування емоційного відгуку і заснованої на цьому поведінки.

Аналізуючи процес спілкування з точки зору його складових, дослідники (Ананьєв, Веккер) виокремлюють у ньому, окрім мовних і немовних засобів спілкування, внутрішню сторону – пізнання учасників спілкування один одним і перетворення себе в спілкуванні.

Сприйняття і розуміння людини людиною. Сприйняття людини людиною характеризується наочністю (властивості подоби людини відображаються як властивості, що належать цій людині), об'єктивністю і суб'єктивністю, а також цілісністю і структурністю.

Дослідження Б. Ф. Ломова, О. О. Бодальова та ін. обґрунтували роль умов у становленні образу іншої людини (відстані, ракурсу, освітленості), а також роль активності суб'єкта сприйняття і чинника установки.

Доведений зв'язок між повнотою, правильністю і яскравістю сприйняття і таким чинником, як ставлення до об'єкта сприйняття.

Також розглядався вплив чинника віку під час сприйняття людини. Доведено, що з віком у сприйнятті іншої людини від-

буваються певні зміни (збільшується кількість експресивних і характеристик фізичної подоби, зменшується діапазон опису фізичного оформлення, стає багатшою палітра відчуттів, підвищується точність сприйняття та ін.). Описані індивідуальні і професійні відмінності в сприйнятті іншої людини. Виявлені індивідуальні відмінності у фіксації різних етапів зовнішності, в точності сприйняття і фіксації особливостей виразної поведінки. Описаний факт впливу професійної установки на формування образу іншої людини. Ці особливості сприйняття, пов'язані з видом діяльності, чітко виявляються у лікарів, артистів, письменників, слідчих, педагогів тощо (хто найточніше і повно сприймає зовнішність іншої людини? – Художник. Хто найточніше сприймає особливості пластики іншої людини? – Хореограф. Чиє сприйняття найбільшою мірою спотворене професійними установками? – Учителів і працівників правоохоронних органів. Чому?).

Проблема розуміння людини людиною зводиться до незбігання відношення і зовнішніх форм поведінки. Тут були виконані дослідження процесу формування понять про особу іншої людини. Виявлено, що на цей процес впливають такі чинники:

1) тіснота і тривалість знайомства;

2) сформованість як особистості суб'єкта сприйняття;

3) особистий досвід попереднього спілкування.

Відображена важливість у процесі розуміння таких явищ, як «життєве спілкування», соціальних та індивідуальних зразків – еталонів, з якими зіставляється сприймана особистість, а також стереотипів. Обґрунтовано значущість у розумінні таких якостей особистості суб'єкта, як спостережливість, уява, емпатія, інтуїція тощо. Вказувалося, що накопичення у людини понятійного знання про інших людей призводить до вдосконалення його перцептивних процесів і збільшення точності в сприйнятті інших людей і себе.

Описані вікові і професійні особливості розуміння людиною інших людей. Доведено, що характер розуміння дитиною інших людей пов'язаний з розвитком дитини як суб'єкта пізнан-

ня (з віком збільшується кількість характерних сторін особистості, змінюється значення, що додається тій або іншій особистісній якості). Вказано, що за взаємодії в умовах діяльності у суб'єктів спілкування відбувається трансформація понять про особу один одного, яке визначається процесом цієї діяльності, внеском кожного в її результат.

С. Л. Рубінштейн і його школа у вітчизняній психології. ***Сергій Леонідович Рубінштейн*** **–** видатний радянський психолог і філософ. Він створив оригінальну філософсько-психологічну концепцію людини, її діяльності і психіки, був основоположником діяльнісного підходу в психологічній науці. Серед найбільших радянських психологів він – єдиний, хто досяг неабияких успіхів одночасно в галузі психології та філософії. Він першим у радянській психології систематично і глибоко розробив категорії буття, людини, суб'єкта і об'єкта, суб'єктивного і об'єктивного, ідеального і матеріального тощо. Він, зокрема, переконливо розкрив відмінності та взаємозв'язок між буттям і об'єктом, довів неправомірність зведення буття до матерії. С. Рубінштейн оригінально і плідно розробив загальнофілософський принцип детермінізму і сформував на його основі психологічну теорію особистості і теорію мислення, як діяльності, так і процесу. Він вніс багато нового, актуального в теорію емоцій, пам'яті, сприйняття, мови тощо.

Рубінштейн розпочав уходження у психологічну науку як методолог. Основним завданням у перший період його творчості була розробка методологічних основ психологічної науки, з'ясування її основних принципів (1930–1940 рр.). Другий період творчості ученого – з'ясування проблем онтології і філософії людини, спроба повернути особистість у психологію.

Концепція суб'єкта і діяльності. У творчості Рубінштейна ідея суб'єкта (особистості, творця) центральна. Не випадково, що свої перші ґрунтовні роботи він присвячує дослідженню категорії суб'єкта. У них Рубінштейн формує принцип суб'єкта діяльності – в діяльності суб'єкт і виявляється, і формується. Суб'єктивне (що виникає в діяльності людини) є відо-

браженням реально існуючого буття, об'єктивного. Тому об'єктивне і суб'єктивне не протилежне один одному.

Основою цієї системи є загальне розуміння діяльності. Рубінштейн і її співвідносив із особистістю і навколишнім буттям. Освіта суб'єктів у системі буття означає виникнення «центрів перебудови буття», в чому їх особлива онтологічна роль. Якісно нове тут уведення відображення і свідомості як здібностей суб'єкта і введення (окрім свідомості і діяльності) третьої осі – ставлення суб'єкта до іншого суб'єкта.

Отже, суб'єкт і в своєму пізнанні, і в своїй дії, і у ставленні до іншого суб'єкта знищує «зовнішність», невідповідність об'єкту та іншого суб'єкта, тобто долає його відособленість, виявляє, перетворює, підсилює суть суб'єкта або об'єкта. Суб'єкт нерозривно пов'язаний зі своєю діяльністю. Але суб'єкт ніколи не зводиться до своєї діяльності, він завжди багатший, ніж конкретні форми, в яких він об'єктивувався.

Єдність діяльності, свідомості і особистості. Основою побудови нової психологічної науки стала розробка нових принципів. Першим із них став **принцип єдності свідомості й діяльності:** свідомість людини формується і виявляється в людській діяльності (і у онтогенезі, і в історичному аспекті). У діяльності здійснюється зв'язок гносеологічного (пізнання) і онтологічного (переживання). Свідомість, вищий рівень психіки, визначається Рубінштейном як єдність двох характеристик – наочної та суб'єктної (ставлення особистості до світу).

Індивідуальна свідомість детермінована суспільною свідомістю і суспільним буттям, тими стосунками, в які індивід вступає. Але свідомість, з іншого боку, виступає як регулювальник діяльності. Вона виявляє цю здатність, лише будучи зрозумілою, як вище особистісне утворення.

Описуючи структуру особистості, Рубінштейн розробляє триєдину формулу:

1) чого хоче людина, що для неї привабливо (спрямованість, потреби, установки, ідеали);

2) що може людина (здібності, дарування);

3) що є вона сама (що з її тенденцій і установок закріпилося в характері).

Ці три модальності утворюють ціле. Але воно не задане спочатку, не статичне. Цілісність особистісної структури визначається і скріплюється діяльністю.

Особистість і її психічні властивості одночасно і передумова, і результат її діяльності. Основні властивості особистості, взаємодіючи один із одним у конкретній діяльності людини, з'єднуються в реальній єдності особистості. Психічна подоба особистості визначається реальним буттям людини і формується в конкретній діяльності. А сама діяльність людини формується відповідно до того, як людина в процесі виховання і навчання опановує духовну і матеріальну культури.

Особистість включена в систему ширших стосунків – життєвого шляху – в яких здійснюється її функціонування і діяльність, поведінка і розвиток. Життєва дорога – це процес, в якому відбувається формування і зміна особистості. У зв'язку з цим Рубінштейн диференціював:

1) психічний склад особистості (зокрема індивідуальні особливості всіх психічних процесів);

2) особистісний склад (зокрема якості характеру, здібності тощо);

3) життєвий склад (моральність, розум, світогляд, активність, життєвий досвід тощо).

Однією із найважливіших категорій, яку Рубінштейн пов'язував із життєвим шляхом і розглядав як інтегральну характеристику особистості, є **спрямованість.** Спрямованість поєднує неусвідомлювані установки, тенденції особистості і її свідомі структури, відображений і поведінковий аспекти. Спрямованість – це активність особистості, що здійснює об'єктивування не лише окремих мотивів, але і всієї особистості, тому спрямованість – це самовираження особистості, її тенденція самореалізації.

Спрямованість – це інтегральна здатність суб'єкта, що діє, самоусвідомлення – інтегральна здатність усвідомлюючого суб'єкта. Самосвідомість особистості опосередкована життєдія-

льністю суб'єкта, його життєвими виявами. Самосвідомість виникає під час розвитку особистості та її свідомості як особливе новоутворення.

Психічний процес і психічна діяльність. У другій половині 40-х рр. розпочинається новий етап у науковій творчості Рубінштейна. На цьому етапі Рубінштейн знову повертається до питань взаємодії людини зі світом у формі діяльності. Під час взаємодії людини зі світом безперервно змінюється і навколишня дійсність, і людина, як суб'єкт діяльності й спілкування. Відображаючи цю мінливість, психіка динамічна і пластична, тобто є процесом, що регулює стосунки людини зі світом. Ця процесуальність як головна особливість психічного розпочинає розроблятися Рубінштейном як принципове положення в психологічній науці.

Рубінштейн розглядав психічне як процес і як продукт указаного процесу, причому саме процес є основною формою існування психічного.

Вивчати психічні процеси – означає також досліджувати формування відповідних утворень, тобто результатів, продуктів. Безвідносно до утворень неможливо окреслити і сам психічний процес, відокремити його від інших. З іншого боку, психічні утворення не існують самі собою поза відповідними психічними процесами. Кожне психічне утворення – це психічний процес в його результативному вираженні. Отож, психологічна наука вивчає психічне як процес у співвідношенні з його продуктами, але не ці продукти самі собою.

З точки зору Рубінштейна, головне завдання психологічного дослідження полягає в тому, щоб вивчати психіку в єдності цих двох її сторін – діяльнісної і процесуальної. Дослідження мислення як процесу, наприклад, повинно охоплювати вивчення процесів аналізу і синтезу, за допомогою яких вирішуються розумові завдання. Мислення як діяльність розглядається тоді, коли враховуються мотиви людини, її ставлення до вирішуваних завдань.

Людина і світ. Самовиникнення людського буття є виникненням центру його перетворення, а тому і буття є з появою лю-

дини в новій якості – світу для людини, об'єкта для суб'єкта. Світ – перетворений людиною буття, перетворений її діяльністю.

З виникненням людини буття перетворюється на об'єкт, що залишається незалежним від пізнання в сенсі своєї об'єктивності (світ може існувати і без людини) і що узалежнюється від суб'єкта в сенсі реальності практичних перетворень (лише за наявності суб'єкта світ стає об'єктом).

Світ – це сукупність речей і людей, з яких вкладається те, що стосується людини і до чого вона належить через свою сутність. Якість природи, не пов'язану з людиною, Рубінштейн визначав як матерію.

Категорія суб'єкта визначалася Рубінштейном через сукупність стосунків до світу, до яких уводиться пізнання, дія, споглядання і етичне ставлення. Рубінштейн розглядав суб'єкта в двох взаємозв'язаних, але якісно різних стосунках: ставленні до буття і іншої людини. Ставлення людини до людини – це суспільна характеристика пізнання і діяльності, що опосередкує ставлення людини до буття і вирізняється як соціальна сфера життя.

4. Психологія в Росії середини XX ст.

Окрім факультету психології МГУ, ще одним важливим центром психології став Психологічний інститут, очолюваний **Анатолієм Олександровичем Смірновим** (1894–1980). Смірнов був директором головного психологічного інституту країни близько 30 років і здобув заслужену славу видатного організатора, керівника одного з найпродуктивніших наукових колективів. Це були складні роки, коли на психологію, як і на багато інших дисциплін, ринула хвиля сталінських ідеологічних кампаній, коли партійні органи вимагали місцевого нагляду над науковими кадрами і нещадного викривання «відступників» від нав'язуваних зверху директив. У цих умовах безпартійному Смірнову удалося зберегти свою команду, дати їй можливість творчо працювати.

У його експериментальних дослідженнях центральне місце посіли проблеми ***психології запам'ятовування.*** У своїй ме-

тодологічній орієнтації він дотримувався трьох установок: простежити залежність процесів пам'яті від особливостей особистості, трактувати ці процеси під кутом зору їх формування в реальній діяльності і, нарешті, розглядати їх (найперше запам'ятовування) як особливі види діяльності, що мають специфічну спрямованість, яку Смірнов іменував мнемічною.

У найбільш промовистій формі ця спрямованість представлена як свідомий намір запам'ятати той або інший матеріал, але може виступати і у вигляді неусвідомлюваної установки, коли завдання запам'ятати не ставиться, проте певний матеріал ненавмисно зберігається в пам'яті. На підставі отриманих даних Смірнов виокремив два основні види запам'ятовування: ***довільне*** **і** ***мимовільне.*** Між цими «полярними» формами існують проміжні, і в процесі діяльності відбувається перехід одних в інші.

У своїх дослідженнях спрямованості запам'ятовування Смірнов глибоко вивчив його параметри: ***повноту, точність, послідовність*** та ін. Основне значення він надавав ***мотивації запам'ятовування.*** Нова концепція природи запам'ятовування, створена Смірновим, застосовувалася в практиці шкільного навчання.

Іншою галуззю наукових інтересів Смірнова була **історія вітчизняної психології**. Він реконструював із високою достовірністю її основні періоди, відобразивши значущість внеску російських психологів в еволюцію знань про поведінку й свідомість людини.

Відчуття історизму його ніколи не покидало. Він вітав народження нових підходів у психології, відкривав для молодих дослідників лабораторії, підтримував роботу семінарів, на яких обстоювалися нетрадиційні переконання і проекти.

В умовах, коли людям науки нав'язувалася єдина «монолітна», та, що по суті гальмувала науковий прогрес, методологічна догма, директор Смірнов створив і підтримував атмосферу вільного дослідницького пошуку. Він узяв на себе дуже складне, особливо у той час, завдання – відродження традицій вільного обміну думками, відкритих засідань і вечорів. Недаремно в очах багатьох саме Психологічний інститут став

оазисом у непростій соціальній ситуації 50–60-х років, фактично ідентифікуючись із психологічним співтовариством.

У збереженні цього вогнища психологічної думки Смірнова підтримував його друг і колега **Борис Михайлович Теплов** (1896–1965). Перші роботи Теплова були пов'язані з дослідженням сприйняття, аналізу реакцій, що викликаються різними кольорами і звуками. Ще 1921–1925 рр., будучи начальником відділу дослідних станцій наукових досліджень Вищої школи військового маскування, Теплов керував фізичною і психофізичною лабораторіями, які вивчали зорове сприйняття в застосуванні щодо запитів військового відомства, – способи маскування, військового будівництва тощо.

Проте інтереси Теплова сягали за вузькі межі суто прикладного, військового вивчення психології сприйняття. Його орієнтація на психологію творчості, психологічний аналіз сприйняття мистецтва пов'язані і з тим, що він закінчив не лише історико-філологічний факультет Московського університету, але і музичне училище в Тулі. Неабияке значення мало і те, що він декілька років був учнем видатного піаніста і викладача К. Н. Ігумнова. Певне коло спілкування Теплова в Москві згодом привело його в ГАХН, де вже працювали Шпет і Челпанов. Ця академія, як згадувалося, була не суто науковою установою, організацією, що об'єднувала однодумців, людей певного кола, виховання і культури.

Аналіз зміни кольору за різної інтенсивності забарвлення, а також зміни контурів і фігур (зокрема фігур людей) при їх різному розташуванні допоміг отримати важливі дані про властивості зорового сприйняття. Ці матеріали увійшли до робіт Теплова, присвячених архітектурі. У своїх дослідженнях він прагнув вивчати механізм виникнення не просто образу, а «емоційного, естетичного» образу, який формує «культурну пам'ять» людини, її естетичні й етичні пристрасті й установки.

Після закриття ГАХН Теплов остаточно перейшов у Психологічний інститут, роботу в якому він раніше поєднував із діяльністю в академії і у військових наукових інститутах. У цей

період основні інтереси Теплова зосередилися на проблемі індивідуально-психологічних відмінностей в різних видах діяльності, серед яких він вирізнив і ретельно експериментально проаналізував музичну діяльність.

У роботі «Проблеми індивідуальних відмінностей» (1961) Теплов чітко розмежував ***задатки як природні передумови становлення здібностей*** і ***здібності як психічні якості,*** необхідні для успішного виконання діяльності. З уваги на це він доводив, що будь-яку діяльність слід аналізувати з точки зору тих вимог, які вона встановлює до творчого потенціалу особистості. Творчий компонент міститься у будь-якому вигляді праці, він має бути виявлений і співвіднесений з можливостями суб'єкта, його здібностями, які ним можуть і не усвідомлюватися, оскільки лише в процесі трудової діяльності виявляється, на що людина здатна, в чому її сильні і слабкі сторони.

Отож, Теплов розглядав здібності не ізольовано одні від одних, а як цілісну систему, в якій виокремити якусь здатність як самостійну можна лише в аналітичних цілях.

Теплову належить одне з перших досліджень того особливого поєднання здібностей, яке характеризує успішність діяльності воєначальника, – «розуму полководця». Теплов вивчав цю тему в роки Великої Вітчизняної війни, проаналізувавши відмінності між теоретичним і практичним інтелектом. Він довів, що, хоча основні елементи мислення єдині, вони своєрідно функціонують під час вирішення тактичних і стратегічних завдань, які вимушений вирішувати воєначальник.

В останній період життя Теплов відкрив новий розділ у дослідженні психофізичних основ індивідуальних відмінностей. Засадничим для нього стало учення Павлова про властивості типу нервової системи. Теплов запропонував ґрунтовну програму діагностики типологічних властивостей. На її основі сформувалася велика наукова школа ***диференціальної психофізіології,*** найважливішим внеском якої стало розкриття властивостей нервової системи людини.

Особлива роль у розвитку досліджень, що здійснювались цією школою, належить **В. Д. Небиліцину** (1930–1972), який, на жаль, не зміг завершити розпочаті роботи.

Велика увага в ці роки приділялася продовженню досліджень, пов'язаних із розвитком ідей Виготського про генезис вищих психічних функцій і ролі знаку в становленні психіки дитини.

У працях **А. В. Запорожця** (1905–1981) доводилося, що психічні процеси є різновидами ***орієнтувань.*** Так, ***сприйняття – це орієнтування у властивостях і якостях предметів, мислення – орієнтування у їх зв'язках і стосунках,*** **а** ***емоції – орієнтування в особистісних сенсах.*** Запорожець зробив висновок про роль орієнтування як провідну частину дії під час дослідження довільних рухів та їх формування у дітей. У його експериментах дітям треба було стрибнути якнайдалі, провести машинку лабіринтом або пробігти певним маршрутом спочатку з попереднім орієнтуванням (наприклад, проводилася межа, до якої дітям треба було дострибнути), а потім без орієнтування (стрибай якнайдалі). З'ясувалося, що практично всі діти стрибають далі, якщо є орієнтування, тобто хоча б межа, до якої треба дострибнути. Також вони краще вели машину і координували свої дії при виділенні орієнтовного етапу. Дослідження Запорожця підкреслили, що орієнтування має декілька етапів – від зовнішнього, розгорнутого, до внутрішнього, згорнутого.

Окрім довільних дій, Запорожець вивчав розвиток ***сприйняття*** і мислення, а також процес формування емоцій і відчуттів у дошкільників. Він вважав, що в дошкільному віці сприйняття є провідним психічним процесом, пояснюючи цим і роль образної пам'яті, і образного мислення в цьому віковому періоді. Учений довів, що є певні види діяльності, до яких належить ***сензитивне*** (чутливе) сприйняття (малювання, конструювання тощо), а також виокремив етапи його розвитку. Дослідження структури сприйняття показало, що воно складається з перцептивних дій (орієнтування у властивостях предметів), сенсорних еталонів (образів, які визначають і спрямовують процес сприйняття) і дій співвідношення, завдяки яким предмет належить до певного еталону і пізнається дітьми.

На підставі цих робіт **Л. А. Венгер** (1925–1992) довів існування *модельної форми мислення,* проміжної між образним і

логічним. Він також розробив програми розвивального навчання для дошкільнят, узагальнення, що дозволяють сформувати логічні операції, класифікації та ін. на образному матеріалі, доступному для дітей цього віку.

Такі ж висновки, як і Запорожець, зробив **П. Я. Гальперін** (1902–1988), який вивчав розвиток не зовнішньої, а внутрішньої, розумової діяльності. Він вважав, що з трьох компонентів дії – орієнтування, виконання і контролю – найбільше значення має саме орієнтування. Правильно задана орієнтовна основа дозволяє з першого разу виконати дію безпомилково.

Як і Скіннер, Гальперін зробив висновок, що при орієнтуванні і контролі найбільше значення має поетапність дії і можливість зовнішнього контролю за її виконанням. Проте, якщо в Скіннера процес вирішення завдання, як і контроль за її виконанням, залишається завжди зовнішнім, у Гальперіна відбувається поступова інтеріоризація дії і перетворення її у внутрішнє, розумове.

Тому теорія Гальперіна отримала назву ***поетапного формування розумових дій.*** Водночас Гальперін, досліджуючи різні способи завдання орієнтовної основи, зробив висновок про значення проблемного ***навчання; він*** також вивчав умови, які сприяють автоматизації й інтеріоризації розумової дії.

Ідеї Гальперіна були розвинені в працях **В. В. Давидова** (1930–1998), чиї фундаментальні теоретичні дослідження змісту і побудови навчальної діяльності, її зв'язку з розвитком свідомості, особистості та здібностей дитини призвели до зміни педагогічного і психологічного підходів до вчення.

Спільно з **Д. Б. Єльконіним** (1904–1984) він створив новий напрям у вітчизняній психології – ***психологію формування розумової діяльності учнів.***

Проте головні роботи Єльконіна були присвячені проблемам ігрової діяльності та періодизації. Він виокремив ***структуру ігрової діяльності,*** до основних елементів якої входять ***сюжет*** (у що грають), ***зміст*** (як грають), ***роль, уявна ситуація, правила, ігрові дії та операції, ігрові стосунки.*** На думку Єльконіна, най-

більше значення в грі має не уявна ситуація, як передбачив Виготський, а роль, яка дозволяє дитині контролювати свою поведінку, оскільки в ролі приховане правило поведінки в цій грі.

Вивчення етапів розвитку ігрової діяльності довело, що спочатку в ній відтворюються дії дорослих, а потім їх взаємини. Єльконін також обґрунтував, що розвиток відбувається від ігор із відкритою роллю і прихованим правилом до ігор, а також із відкритим правилом і прихованою роллю. Дослідження Єлькоиіна виявили не лише структуру і етапи розвитку гри, але і її провідне значення для формування психічних функцій і особистісних якостей дітей, що дозволило доказово говорити про провідну роль ігрової діяльності в дошкільному віці.

Велике значення мала і розроблена періодизація Єльконіним, в якій він вирізнив дві сторони в діяльності, – пізнавальну і мотиваційну, або, як він зауважував, дитина – предмет і дорослий для дитини. Ці сторони існують у кожній провідній діяльності, але розвиваються нерівномірно, чергуючись за темпом розвитку в кожному віковому періоді. Так, у дитинстві інтенсивно розвивається мотиваційна сторона (дорослий для дитини), ця ж сторона лідирує в дошкільному та підлітковому періодах.

У ранньому дитинстві, як у молодших школярів, найінтенсивніше розвивається операційна сторона (дитина – предмет). З точки зору Єльконіна, криза якраз збігається з періодом максимального розриву між рівнем розвитку двох сторін діяльності.

Його виникнення пояснюється необхідністю змінити діяльність, щоб дати можливість іншій стороні досягти необхідного рівня розвитку; в іншому разі є небезпека повного розриву між операційною і мотиваційною сторонами, що може призвести до порушень у поведінці дитини.

Вивчення критичних періодів дозволило Єльконіну виокремити схожі за значенням і причинами виникнення кризи 3-х і 11–13-ти років (криза підліткового віку), впродовж яких відстаюча мотиваційна сторона набуває домінуючого значення. Ці кризи він вважав найбільш афектними і значущими у психічному розвитку.

Водночас схожі і кризи 1 року, 7 і 15–16 років, оскільки в ці періоди відстаюча операційна сторона розпочинає наздоганяти мотиваційну. Ці кризи не мають чітко вираженого афективного забарвлення і відокремлюють один період психічного розвитку від іншого, тоді як мотиваційні відокремлюють одну «епоху» від іншої.

Дослідження **Л. І. Божович** (1908–1981) були пов'язані з процесом формування особистості дітей, який вона розуміла як розвиток незалежності від довкілля, коли поведінка людини визначається не зовнішньою ситуацією, а внутрішніми мотивами. Учена вирізнила особистісні компоненти в кожній віковій кризі, говорячи про перетворення дитини з об'єкту в суб'єкт у кінці першого року життя, появі усвідомлення себе як суб'єкта дії в три роки, як суб'єкта в системі соціальних стосунків у сім років і, нарешті, усвідомлення своєї особистісної унікальності і цінності в підлітковому віці.

Проблема розвитку спілкування дорослих і дітей була в центрі уваги **М. І. Лісіної** (1929–1980) та її колег. Вони виділили декілька етапів у цьому процесі впродовж перших семи років життя дітей, а також критерії їх сформованості та ті новоутворення в структурі особистості та інтелекту, які безпосередньо пов'язані з конкретним етапом спілкування.

У цей час розвиток вітчизняної психології переживає новий етап, в якому тісно переплітаються практичні й теоретичні проблеми. Зміна соціальної ситуації призвела до необхідності того, що переглядаються деякі методологічні основи, йдеться про відмову від догматичної орієнтації на діалектичний матеріалізм за рахунок інших філософських шкіл. Як і в світовій науці, не виправдалися повністю надії, які покладалися на природно-наукову психологію, що призвело до відродження її гуманітарної спрямованості. Тоді ж провідні вітчизняні наукові школи зберегли своє значення і плідно розвивалися, хоча і в дещо модифікованому вигляді.

З необхідністю постало питання про розвиток досліджень таких проблем, як психологія особистості, її соціалізація та фо-

рмування соціальної й особистісної ідентичності. Це призвело до розквіту ***соціальної й етнічної психології.***

Саме ці напрями більшою мірою, ніж когнітивна психологія, переживали тиск з боку офіційної ідеології. Тому сучасна ситуація, вільне спілкування із зарубіжними колегами і знайомство з новими напрямами (з гуманістичною психологією та французькою школою соціальної психології) інтенсифікували дослідження російських учених.

Важливі проблеми зараз постали перед вітчизняною практичною психологією, причому ці проблеми значною мірою нагадують питання, які ворушили перед російською наукою в 20-і роки XX ст. Найперше, це питання діагностики, модифікації тестів і психотерапевтичних технологій. Відсутність кваліфікованих кадрів і низький рівень психологічної письменності призводять до того, що застосування тестів часто не об'єктивне, а психотерапія не дає задовільні результати. Зростаюча потреба в грамотній психологічній допомозі стимулювала розвиток медичної психології, яка останніми роками досягла значних успіхів.

З іменем **Г. С. Костюка** пов'язується широкомасштабна діяльність з видання серії збірників статей «Нариси з історії вітчизняної психології» (1952–1959). Г. С. Костюк з великим колективом співавторів простежує характер утілення ідеї осередку в певній психологічній системі, демонструє зв'язок її з «духом часу», визначає соціально-економічні та загальнокультурні засади психологічних здобутків.

З'ясовується провідний мотив-пафос психологічних пошуків мислителя: життєва доля, гідність існування, ідея пізнання, почуття, суспільні ідеали тощо. Серцевиною історико-психологічних пошуків Костюка, як і Рубінштейна, є проблема детермінізму у зв'язку з мотивацією психічної активності живої істоти. Психіка не тільки визначається об'єктивним світом, а й перетворює цей світ відповідно до своїх життєвих потреб. Тому характер детермінізму історично визначених психологічних творів є провідною рисою для їхньої оцінки. Ідея детермінізму суттєво поєднує ретроспективне і проспективне в історико-наукових розвідках. Інтерес до

історії здобуття психологічних знань є засадничою передумовою високої культури вченого-мислителя.

Видатними ентузіастами історико-психологічних досліджень були й автори «Нарисів». Зокрема, **П. М. Пелех** підняв із забуття спадщину діячів Києво-Могилянської академії. **П. Р. Чамата** досліджував проблеми самопізнання та самосвідомості в теоретичному русі психології.

Особливістю «Нарисів» є спроба з'ясувати широке культурне підґрунтя психологічних пошуків, у зв'язку з чим до історії психології було включено чимало вітчизняних філософів, природодослідників, письменників. Так було встановлено зв'язок культурних надбань народу з психологічними вченнями.

На початку 90-х років в українській психології відбулися значні зрушення в історико-психологічних дослідженнях – створення в інститутах відповідних відділів, видання серії праць з історії світової психології. Здійснено спробу побудувати систему психологічних знань, використовуючи змістовний евристичний принцип про єдність історичного та логічного, чим розкривається непорушний зв'язок, взаємне відображення логіки наукової системи та історії психологічних знань.

В інших регіонах світу – зокрема в Західній Європі, а особливо у США – у XX столітті було здійснено значний стрибок у галузі історико-психологічних досліджень. Автори їх спиралися на першоджерела книгосховищ світового рівня, намагались об'єктивно висвітлити психологічні напрями. Проте цим творам властивий непереборний емпіризм з упереджено вибірковою увагою до географічно близьких або духовно споріднених праць. У цих значних за обсягом дослідженнях здебільшого відшукуються певні понятєві «константи», які виникають в історичному русі психології, але сам рух знань при цьому залишається незбагненним. Принаймні все зводиться до певного стереотипу послідовностей: психологія донаукова і наукова. Але цей двоступеневий поділ історії дисципліни не є специфічно історико-психологічним. Хоча зв'язок історії культури та психології завжди залишатиметься актуальною дослідницькою проблемою.

Л. Виготський, С. Геллерштейн, Б. Фінгерт, М. Ширвіндт: основні напрями психології під знаком ідеології. Радянська психологія з самого початку приділяла ідеологічному обґрунтуванню досліджень неабияку увагу, звіряючи будь-яку теорію з відповідними офіційно-державними ідеологічними настановами. Проте хіба американський біхевіоризм менш ідеологізований, ніж марксистська психологія в СРСР? Має йтися про те, якого рівня ідеологія опановує автора психологічного вчення. Слід говорити й про те, щоб між цими двома настановами (науковим та ідеологічним) була творча взаємодія.

У 20–30-х роках радянські психологи виявляли значний інтерес до напрямів світової психології, доволі ретельно аналізували їх і навіть усюди намагалися знайти позитивні фактичні досягнення, які могли б бути використані для розбудови марксистської психології.

У цьому сенсі знаменною постала праця Л. Виготського, С. Геллерштейна, Б. Фінгерта та М. Ширвіндта «Основні напрями сучасної психології» (1930). Ідея марксизму в психології тут, зрозуміло, тлумачиться як відповідність психологічних концепцій певним положенням марксистської ідеології. Головне критичне вістря книги, зокрема, спрямоване проти ідей Павлова про ототожнення психічного й фізіологічного. Своєю чергою, В. Бехтерєв хоч і підкреслював необхідність урахування соціального фактора людської поведінки, проте намагався підмінити психологію рефлексологією. Б. Фінгерт оцінює теорію Павлова як дуалістичну, механістичну, а теорію Бехтерєва – як антидіалектичну та антиматеріалістичну. Проте (і це типово для тогочасної критики психологічних теорій) не піддається сумніву істинність учення про умовні рефлекси як методи дослідження вищої нервової діяльності Підкреслюється, що воно дає основу вивченню об’єктивного субстрату психічних явищ.

Важливе місце відводиться висвітленню проблем соціальної детермінації психічного, що обов’язково передбачає розгляд економічної основи суспільства, його класових і політичних характеристик, які детермінують поведінку.

Соціальна детермінація визначається як пов'язана з вищими ідеологіями. Тут пропонується ґрунтовно дослідити соціальну психологію, етнічну психологію тощо з позицій історичного матеріалізму, а також ураховувати досягнення історичної теорії М. Марра. Психологічні проблеми рекомендовано вивчати у співпраці з соціологами, етнологами, лінгвістами, фізіологами на ґрунті діалектичного методу. А шлях марксистської психології у 20-х – на початку 30-х років мислився як такий, що пролягає через спадщину Гегеля, Маркса, Енгельса, Плеханова і Леніна.

Один із авторів вищеназваної праці – Л. Виготський – ґрунтовно проаналізував структурний напрям, постійно підкреслюючи думку, що «європейська психологія переживає глибоку кризу». Це мало бути продовженням аналізу кризи в природознавстві, особливо у фізиці, що спеціально досліджував Ленін.

Сутність кризи Виготський убачав у боротьбі матеріалізму та ідеалізму в психології, відтак, мовляв, психологія має розколотися на дві окремі науки – природничо-наукову і теологічну. Структурна психологія долає цю кризу, пропонуючи вихід із дуалізму. Психологічний процес тлумачиться не як поєднання елементів, не як сумарний зв'язок частин, а як ціле, що не зводиться до характеристики частин (Вертгаймер, Келер, Коффка, Левін). На думку Виготського, «структурна психологія тлумачить психологію як науку про природні речі, які підпорядковані загальним законам природи». У цьому він бачить позитивне значення гештальтпсихології. Зазначається, що в методології та експериментальній практиці структурної психології помітні революційні тенденції до діалектичного, моністичного, матеріалістичного розуміння основних проблем, хоч ідея структури надає їй самодостатності й незалежності та ще й ігнорує соціальний фактор. І все ж, підсумовує Виготський, виникнення гештальтпсихології переконує, що об'єктивні внутрішні рушійні сили розвитку психологічної науки діють у тому ж напрямі, що й марксистська реформа психології.

М. Ширвіндт подає аналогічне тлумачення психоаналізу. Він зауважує, що біхевіористи перетворюють людину на автомат,

а психоаналітики бачать у цьому автоматі психічно хвору істоту. У зв'язку з цим Ширвіндт називає Фройда «Достоєвським сучасної психології». Пропонується зважати на фактичний бік психоаналізу – надзвичайно багатий і цінний експериментальний матеріал, що матиме велике значення для розбудови марксистської психології. Психоаналіз оголошується цінним саме тим, що він фактично є вдосталь об'єктивним методом пізнання суб'єктивних переживань.

Типове на той час ставлення радянської наукової думки до ідейної спадщини різних психологічних спрямувань Виготський висловив відверто: «Психоаналіз дає нам чимало найцінніших вказівок, як треба вивчати внутрішній бік людської поведінки, а біхевіоризм і рефлексологія досліджують її зовнішній бік. Діалектичний матеріалізм покликаний, щоб синтетично пов'язати в єдине ціле різні методи вивчення людської особистості й сформувати єдину систему науки про поведінку людини».

Так відбувався рух психологічної думки в СРСР: принципове протиставлення будь-яких буржуазних течій марксистським спрямуванням – і водночас нездоланне прагнення «діалектично» поєднувати різні, заздалегідь непоєднувані стилі думки.

У цьому ж збірнику М. Ширвіндт подає виклад «біхевіоризму» Дж. Вотсона, зауважуючи, що ця теорія постала на ґрунті ідеології, згідно з якою людина в капіталістичному суспільстві нікому не потрібна. Капіталу потрібні робітники з певними мовними навичками тощо. Автоматична природа людини – на першому місці, індивідуальний бік людського існування має їй підкорятися. За традицією, що сформувалася, Ширвіндт зазначає, що вчення Вотсона цінне своїми матеріалістичними аспектами, зокрема це стосується досліджень генетичних форм поведінки людини. Вотсон розглядає людину як продукт виховання, впливу зовнішнього середовища. А далі – ідея синтезу різних спрямувань, прагнення до всеохоплювальної теорії, яка стала б інтегратором усіх інших, незалежно від того, які методичні засади визнаються істинними. Тоді завдання діалектичного матеріалізму полягатиме у доведенні психологам того, що

їхній предмет один, але досліджувати його слід із різних боків: об'єктивного і суб'єктивного. Марксистська психологія, заснована на застосуванні методів матеріалістичної діалектики щодо психічної дійсності, буде синтезом різних сучасних психологічних напрямів у тому розумінні, що вона пов'яже відкриті ними факти єдністю справжнього наукового методу, який вивчає предмет в усій його багатогранності. Тут знову збігаються дві ідеологічні крайності: методологічне заперечення та намагання поєднати все з усім (навіть несумісне). Таку позицію згодом замінить нищівний критицизм, і психологія залишиться посеред інших наук напризволяще.

Складно було усвідомити те, що не існує й не може існувати всезагальна істинна система психології. Але Виготський з дивним оптимізмом очікує на її виникнення. І, розглядаючи ейдетику як психологічний напрям, він аналізує її фактичну основу і теоретичну конструкцію; зрештою, пов'язує з цим педагогічні висновки, які називає «руссоїзмом» – поверненням до примітивного ступеня розвитку (за словами Йєнша, «слід виховувати у дитині не логіка, а митця»).

У цій розвідці Виготський вирішує дві проблеми: історичний рух психологічних систем і виникнення ейдетики як психологічного напряму. Найцікавішими є методологічні розробки стосовно змісту психологічних напрямів. Між новими фактами і старою системою виникає суперечність; система мусить змінитися, збагачуючись і новими фактами, і новою конструкцією. Проте Виготський робить однобічний ухил в бік домінуючого значення нових фактів, які, мовляв, мають продукувати нову систему понять. Насправді ж факти можуть бути впійманими, відкритими, зафіксованими лише з позицій певної системи. Це вона має висувати нову позицію історико-наукового бачення, щоб зафіксувати нові факти. Сам факт не існує поза певною теорією, відтак має йтися про очевидну сліпоту до фактів, поки не буде зрозуміла нова позиція. Отже, можна говорити і про фактичну засаду нової теорії, і про необхідність теоретичної засади погляду на факти.

Проблеми психотехніки, її основних поглядів і подальшого розвитку висвітлив **С. Геллерштейн,** відразу розглядаючи її як практичну психологію. Учений сформував визначення основних понять психотехніки, її короткий історичний нарис, дослідив «психотехніку суб'єкта» і «психотехніку об'єкта» (йдеться про взаємне пристосування суб'єкта й об'єкта), проблеми професійного відбору (у зв'язку, зокрема, з тестологією), здійснив психологічний аналіз професій (професіографія, психологія «травмато-генних професій»), виклав проблеми характерології та психотехніки, обміркував застосування відповідних вправ.

Характерними рисами нової психотехніки дослідник вважає зміщення уваги на найбільш актуальні питання народного господарства (проблема кадрів, їхнього безперервного потоку, проблеми побуту, соціальної спрямованості тощо).

Те, з чого розпочинала радянська психологія, котра ще не розвинула свій зміст вивчення психології людини, було своєрідною методологією, яка номінально вважалася марксистською, але насправді могла влаштовувати (чи не влаштовувати) широке коло теоретиків, які розпочали вирішувати «космічні» проблеми людського буття.

У тогочасній радянській психології чітко виявилася тенденція ототожнення конкретних досліджень із методологічною канвою, визнання психологічних теорій матеріалістичними або ідеалістичними, з чого постала своєрідна гра ідеологічними ярликами, а за нею – серйозні звинувачення в ідеологічних відступах, своєрідна відчуженість між конкретно-психологічною теорією та відшукуваннями методології. Виникла еклектика в поєднанні наукової теорії зі сферою абстрактної методології. Внутрішній методологічний прес пригнічував психологічну думку, яку намагались оновити штучно сформованими методологічними схемами.

На противагу таким хитанням серед визначних учених, духовно віддалених від марксистських позицій, відновлювалася стара тенденція формулювати проблеми психології без метафізики, класичним взірцем якої був О. І. Введенський (його

праця так і називалася – «Психологія без будь-якої метафізики»).

А. В. Петровський: перший досвід монографічного дослідження історії радянської психології. Історії радянської психології присвячено праці А. В. Петровського, А. О. Смірнова та колективу авторів під керівництвом Г. С. Костюка. Інколи такі дослідження здійснювалися з нагоди ювілеїв радянської влади. А це була нагода підвести підсумки і в розвитку «вітчизняної психології».

Праця А. В. Петровського «Історія радянської психології. Формування основ психологічної науки» (1967) послідовно розкриває п'ятдесятилітній розвиток основних напрямів психологічних досліджень у СРСР: стан вітчизняної психології напередодні жовтня і в перші післяреволюційні роки, ідейно-теоретична боротьба в психології у другій половині 20-х років, марксистсько-ленінська перебудова психології з розкриттям основних напрямів цієї перебудови, становлення дитячої та педагогічної психології, а також висвітлення марксистських принципів психології праці.

Завершальний розділ монографії присвячено становищу психології у передвоєнні роки і під час Великої Вітчизняної війни; прогнозується також подальший розвиток радянської психології. Петровський вважає свою книгу першим досвідом монографічного дослідження цього значного питання. Вона має дослідницький, а не оглядовий характер. Особливо автор зважив саме на 20-ті й 30-ті роки, коли було розгорнуто процес перебудови психологічної науки на засадах марксистської ідеології, зокрема матеріалістичної діалектики.

Петровський спеціально зауважує, що методологічна перебудова психології не усувала багатоманітність теоретичних концепцій, співіснування наукових шкіл, гостроту дискусій, що повністю відповідало творчому характеру марксизму-ленінізму. Зазначається, що радянській психології властива єдина філософська засада. Петровський вказує на характерну рису у ставленні низки радянських психологів до закордонних теорій –

намагання «підтягти» їх до марксистської філософії. Він робить істотне зауваження (в дусі ідеологічної «відлиги»), що жодна з існуючих у СРСР шкіл і жоден напрям (а їх кількість значна) не можуть претендувати на монопольне право репрезентувати єдиний правильний шлях розвитку психології. Це стосується і загальнометодологічних, і природничо-наукових її основ.

У праці Петровського розкрито драматичний пошук нової психології людини, їй властивий щирий ентузіазм у сприянні теоретичним злетам. Зазначено виникнення тих напрямів і шкіл, які сміливо увійшли до кращих здобутків світової психології. На жаль, в історіях психології західних учених цей науковий поступ залишається по суті не розкритим (можливо, за винятком «рефлексології» та «павловізму»).

М. С. Роговін: сцієнтизм періодизації історико-психологічної думки. В одному з розділів «Вступу до психології» (1969) М. С. Роговін виклав структуру сучасної психології, охарактеризувавши спершу психологію початку XX століття, а далі психологію середини 60-х років. Розглянуто проблеми схематизації у психології, взаємовідношення в ній галузей дослідження, розкрито сфери пізнання, які визначають основне спрямування психологічної теорії.

Роговін розрізняє «зовнішню» і «внутрішню» сторони розвитку психології. Одну становлять факти історії науки, іншу – зміни у змісті психологічних понять і динаміка факторів, що зумовлюють ці зміни. Порівнюючи зазначені зміни від початку століття до середини 60-х років, автор зазначає про зростання частки прикладної психології, питань організації психологічних досліджень, застосування математичних методів. Учення про вищу нервову діяльність, запевняє дослідник, увійшло в психологію ґрунтовним прошарком. Зросла роль соціальних проблем як предмета психологічних досліджень.

Дотримуючись своїх принципових засад, Роговін виділяє з історії психології донаукову, невіддільну від практичної діяльності та спілкування людей. Наступним великим періодом є розвиток філософської психології, нарешті – наукової (сучасної) психології.

Лише в другій половині XIX ст. психологія відокремлюється від філософії і стає експериментальною наукою. Зміна в соціальному значенні психології – ось головний стимул її розвитку в XX столітті. Психологія стала, зокрема, генетичною наукою. Показуючи новий статус психології саме як наукової дисципліни, Роговін, як і чимало інших дослідників історії психології, традиційно дещо розриває історичний зв'язок між міфологічною, філософською та науковою психологією. З першого погляду його періодизація начебто має певний сенс, але робити такі метафізичні зрізи не коректно.

Міфологічна психологія, стверджує Роговін, входить, дещо змінюючись, у психологію філософську, а філософська – у наукову. Насправді ж, це не засади періодизації в історії психології, а різні аспекти бачення, які можна знайти на всіх її рівнях, у своєрідному переплетенні та акцентуації. Є певна історико-психологічна фантазія, автори якої вважають науковість психології вищою історичною якістю, а філософію і міфологію – чимось розумово нижчим. Водночас спроби елементарно вирішувати філософські питання психології призводять саме до міфології в її найпростішому розумінні. Хіба не є спроби встановлювати локалізацію психічного в певних ділянках мозку міфологічними? Хіба не є структуризація психічних феноменів у так званій науковій психології схожою на структуризацію філософську? Говорити про вищі й нижчі рівні тлумачення, таврувати зокрема міфологію як антинаукову – чи не означає це таврувати саму науку психологію як антинаукову?

Міфологічне бачення природи, психіки, на думку О. О. Потебні, поділяється на художнє й наукове, а між міфологією і цими способами відтворення психічних феноменів упевнено вмішується філософія. Відтак усе це, зрештою, моменти єдиного цілісного пізнання. Спроби тлумачити наукове бачення психіки як пізнання вищого ґатунку заздалегідь приречені на невдачу саме тому, що рання синкретична практика, міфологія, філософія, наука не стоять одна за одною, як вагони на залізничній колії. Вони є дійсними моментами пізнання і запліднюють одна одну.

Адже, сприймаючи художній твір, ми через його своєрідну поетичну образність переносимося на всі рівні відтворення дійсності, спираючись на первісний синкретизм, міфологію, філософію та науку, як і, своєю чергою, вибираючи філософське бачення, спираємось на міфологію, науку і художнє бачення світу. Всі форми пізнання переплетені, і саме тому, вибираючи якийсь один аспект пізнання, ми підключаємо всі інші та лише так відчуваємо повноту пізнавальних досягнень – завдяки взаємному заплідненню позицій. Ізоляція на ґрунті науки в пізнанні психіки призводить до сцієнтизму, ізоляція на ґрунті філософії – до занепадницької метафізики, ізоляція міфології – до чарівницького погляду. Насправді підсвідоме перемагає евристична взаємодія різних форм пізнання, і будь-яке ігнорування будь-яких форм світоспоглядання є принаймні незрозумілим.

Ігнорування серйозної філософії призводить до використання філософії надто дешевої; ігнорування поетичного, міфологічного інсайту, в якому світ постає всебічно і повністю взаємопов'язаним в усіх своїх компонентах, призводить до наукового схематизму. Усвідомлення цих суперечностей хіба не надихає людину відшукувати всебічні зв'язки різних форм живого існування психічного? Філософія існує, незважаючи на існування науки, і водночас – завдяки їй. Міфологія існує, надихаючись існуванням філософії. Гляньте на старогрецьку філософію, як вона таємничо переплетена з міфологією. А хіба сучасна філософія принципово відрізняється від старовинної?

Чи не показує саме ілюстрована історія психології роль і значення, зокрема міфологічного, художнього, філософського та наукового пізнання психіки у «їхній взаємодії»? На жаль, більшість історії психології не ілюстрована, якщо не зважати на наявність портретів мислителів.

А. О. Смірнов: історія психології як рушійна сила цієї науки. В академічній серії «Основи психології» 1975 року було опубліковано ґрунтовне, значне за обсягом дослідження **А. О. Смірнова** «Розвиток і сучасний стан психологічної науки в СРСР». Цей том присвячено і дореволюційному періоду, і епосі «будівництва соціалізму і комунізму».

Автор виражає свою схильність викладати прогресивні лінії становлення психології у дореволюційній Росії, зокрема через постаті І. М. Сєченова, якому було в той час надано статус непогрішного, правовірного, еталонного мислителя; К. Д. Ушинського, над яким змилувалася доля, і його повернули із табору, «ворожого» щодо більшості вітчизняних педагогів і психологів. Ідею матеріалізму в психології «безпомилково» шукали у працях природослідників, які щонайбільше виражали позитивістський ухил у теоретичному мисленні. Це були І. П. Павлов, В. М. Бехтерєв, О. О. Ухтомський, а також В. О. Вагнер, П. Ф. Лесгафт.

Смірнов подав ґрунтовну розвідку щодо проблем психології у працях К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Це були не офіційні належні інтерполяції, а спроби з'ясувати справжній внесок класиків марксизму у скарбницю наукової психології. Ці вчені, якою б не була їхня ідеологічна спрямованість, знали людину в її різних історичних іпостасях, мали феноменальну та енциклопедичну обізнаність насамперед з історичної психології людини, а також її відображення у філософській, науковій і художній літературі. Тому, обминаючи офіційні штампи, можна було знайти у класиків марксизму значні інсайти щодо природи людини як такої, її соціального визначення, історичного минулого та ідеалізованого майбутнього.

Показуючи шляхи розвитку радянської психології, Смірнов зосереджує свою увагу, зокрема, на ідейній боротьбі 20-х – початку 30-х років, аналізуючи внесок К. М. Корнілова, П. П. Блонського, М. Я. Басова та Л. С. Виготського зі спеціальним викладом культурно-історичної теорії останнього. Простежено наукові зрушення в теоретичних дискусіях цього періоду. Спеціальний розділ присвячено участі радянських психологів у Великій Вітчизняній війні – на фронті та в лабораторіях. Щодо 50–60-х років, зокрема, йдеться про дослідження фізіологічних механізмів психічної діяльності, принципу єдності свідомості й діяльності, а також розвитку психіки у тваринному світі як онтогенезі людини. Спеціальний

розділ відводиться проблемам особистості, рефлекторної природи психічного, широкому колу досліджень на рубежі 60–70-х років.

Завершуючи свою ґрунтовну працю, Смірнов підкреслює не тільки появу нових галузей психології, а й розширення зв'язків з іншими науками. Це дає підстави авторові сподіватися на відкриття нових перспектив активної участі радянських психологів у побудові «досконалого суспільства» в СРСР, у формуванні «нової людини».

А. М. Ждан: періодизація становлення психологічних знань – провідна засада історії психології. Спроба періодизації історії психології у XX столітті належить А. М. Ждану. В «Історії психології» (1990) розгорнуто картину становлення психологічних знань «від античності до наших днів». XX століття поділяється на чотири періоди, а сама психологія в цей час розглядається як самостійна наука.

10-ті – середина 30-х років характеризуються «відкритою кризою в психології». Виникають такі психологічні школи, як біхевіоризм, психоаналіз, гештальтпсихологія, французька соціологічна школа, розуміюча, індивідуальна, аналітична психологія. Зароджується радянська психологія.

20–30-ті роки – радянська психологія оформляється ідейно, її теоретичні основи пов'язуються з марксистською філософією: це насамперед теорія настановлення, культурно-історична теорія, теорія діяльності та ін. В ній розвиваються прикладні галузі – **психотехніка і педологія**. Виникають природничо-наукові уявлення про фізіологічні механізми психічної діяльності та рухових актів.

Кінець 30-х–50-ті роки: згасає криза в зарубіжній психології. Інтенсивно розвиваються теоретичні засади радянської психології. Виникають нові школи, галузі, напрями: генетична психологія, персоналістичні концепції особистості та ін. Здійснюються спроби її перебудови на основі павловського вчення, теорії настановлення; виникають теорії діяльності, поетапного формування розумових дій і понять.

60-ті – початок 90-х років: пошуки теоретичних підходів у сучасній зарубіжній та радянській психології. Виникають

гуманістична психологія, логотерапія, когнітивна психологія, марксистські орієнтовані теорії. В радянській психології тривають дискусії з проблем несвідомого, спілкування тощо.

А. Ждан підкреслює умовність будь-якої періодизації, а свою пропонує як один із можливих її варіантів. За періодизацією криються закономірності історико-психологічного процесу, виступає спрямованість на розроблення єдиної теорії. Проте жоден із висунутих принципів не набув статусу єдиної теорії у психології. Відтак – спроби застосувати до історії психології концепцію розвитку науки Т. Куна.

А. Ждан розглядає рушійні сили і причини історичного розвитку психологічних ідей. Психологія порівняно самостійна, а психологи перебувають під впливом економічного розвитку. У теорії розвитку психологічного знання позначаються інтерналістські та екстерналістські підходи. Підкреслюється важливість історичного тла розвитку психологічних знань, його вплив на вибір проблем і характер їх вирішення. Водночас має досліджуватися власне логіка розвитку психологічних ідей як об'єктивний процес. У зв'язку з цим постає принцип історизму як основоположний, критикуються ідеї презентизму та антикваризму. Авторка підтримує висунутий М. Ярошевським принцип детермінації у тлумаченні періодизації становлення психологічних знань. У цьому аспекті необхідне також урахування синтезу емпіричного й теоретичного підходів до предмета дослідження.

М. Г. Ярошевський: «історична рефлексія» у збагненні поступу психологічних знань. Більш чіткий логічний підхід до побудови логічного осередку становлення психологічних знань в історії дисципліни здійснив М. Г. Ярошевський. Ця чіткість полягає в розгортанні внутрішньої структури самого осередку, виявленні його внутрішніх суперечностей, які й здійснюють його перетворення в психологічну систему. Забігаючи дещо вперед, можна сказати, що структура цього осередку, за словами Ярошевського, чітко ґрунтується на ідеї вчинкового осередку, як його осмислював С. Л. Рубінштейн. Це дасть можливість так узагальнити поступ у психології, що його можна бачити на грані століть і тисячоліть.

М. Ярошевський побудував свою «Історію психології» в категоріальному та детерміністичному тлумаченні. Перегортаючи «літопис минулих знань», він запитує про їхню користь для сучасності та відповідає постановкою проблеми: як зробити саму думку про історію вивчення психічних феноменів об'єктом спеціального вивчення? Науковець застосовує термін «історична рефлексія» – як здібність, що дозволяє піднімати й розкривати глибини минулих знань, знаходити в них вічні неминущі цінності. Що б не досліджував учений, історія науки спрямовує його кроки до очікуваних здобутків.

М. Ярошевський відшукує рефлексію різних рівнів. Передрефлексивний рівень: історик психології може виступити як дослідник, його піддослідними є вчені. Зокрема, застосовуються інтерв'ю з сучасними науковцями. Історична рефлексія виступає в історії питанням, або у творчому діалозі з минулим. Звертання до історії науки активізується в особливо критичні, поворотні пункти духовного розвитку. Діалог з авторами видатних праць дає могутній пошуковий ефект. Отож завдання історії психології М. Ярошевський бачить у відтворенні закономірного зв'язку між діяннями, спрямованими на виробництво наукового знання про психіку.

Зв'язок досліджень в історії психології становить історіографію психології. Ярошевський, як і більшість інших істориків психології, вважає, що Арістотель здійснив перший огляд минулих досліджень про психіку. Слід, проте, думати, що в Індії, Китаї також вивчали історіографію психології.

Історичні науки не просто фіксують факти, а мають пояснити, як були досягнуті творчі результати, завдяки чому виникло нове знання. Саме тоді воно набуває статусу наукового.

Ярошевський показує розвиток науки у взаємодії трьох чинників: соціального, предметно-логічного та особистісного. Соціальний фактор охоплює вплив суспільства, його потреб, виробництво, ідеологію, культуру тощо. Наука має зворотний вплив на ці сфери. Предметно-логічний чинник М. Ярошевський пов'язує :з категоріальним ладом науки. Наукові категорії

поділяються на загальнонаукові, які організують роботу думки в багатьох галузях знання, і спеціально-наукові, що слугують інструментом побудови окремих предметних галузей науки. До перших він, зокрема, відносить «інформацію», «суспільні відносини», «поведінку». За теоретичною свідомістю (поняття, концепції, гіпотези) приховано категоріальний план.

Ярошевський стверджує про розпад шкіл, концепцій, теорій у психології; наводячи думку М. Ланге про те, що психологи виявилися у становищі «Пріама на руїнах Трої». Теорії відмирають, а факти залишаються. Тоді збагачення предмета психології уможливлюється за допомогою категоріального «дерева», невидимого за теоретичною формою, в якій освоювалася психіка. Саме це дерево закарбовує у своїй живій тканині те, що здобуто представниками різних шкіл і напрямів.

«В результаті перетворення категоріального апарату науки, – зауважує М. Ярошевський, – будується її історично реальний предмет. В історичному становленні психології він виділяє категорії, що визначають своєрідність її предмета. Це насамперед «образ», «дія», «мотив», «психосоціальне відношення», «особистість». Вони утворюють цілісну систему знань, що закріплюються пояснювальними принципами – детермінізму, системності, розвитку. Категорії разом з пояснювальними принципами утворюють завершений категоріальний апарат науки. У перетворенні цього апарату полягає логіка її розвитку. Тут вступає в силу ідея співвідношення логічного та історичного. Ярошевський це співвідношення осмислює своєрідно. Зокрема, він відшукує теорію чуттєвого образу в Емпедокла і Демокріта, Арістотеля та Ібн-Хайсама, у Дж. Ст. Мілля та Й. Мюллера, Ч. Белла та І. Сєченова, чим визначає спорідненість між їхніми концепціями. В такому разі має йтися про логіко-історичну спіраль.

Додатковим знаряддям історико-психологічного мислення Ярошевський вважає антитези: одиничне і загальне, індивідуальне й колективне, актуальне та історичне, неусвідомлюване – усвідомлюване. Ця сукупність принципових підходів завершується питанням щодо ролі особистості-творця в науковому пізнанні.

Проте, за словами Борінга, саме «контекст», «дух часу» (у Гете) визначають рух наукової думки. Йдеться про інтелектуальний клімат, соціокультурну атмосферу, психосоціальну матрицю тощо. Ярошевський відкидає перебільшене значення цього підходу.

Головне трифакторне визначення розвитку науки – соціальне, предметно-логічне та особистісне – інтегрується у творчості певного суб'єкта, що призводить до поняття дослідницької програми – одиниці наукової діяльності. Вона виступає першоелементом синтезу трьох традиційних спрямувань у дослідженні наукової творчості – соціального, логічного й психологічного.

Ярошевський підкреслює також інтегративну функцію історії наукового пізнання, особливо коли зростають диференціація та спеціалізація знання.

Творча особистість, позбавлена збережених історією цінностей, перетворюється в наукового робота.

Автор наголошує на значенні історії науки для самопізнання вченого. Про це чітко висловився Р. Дж. Коллінгвуд: «Пізнання самого себе означає пізнання того, що ви у змозі зробити; оскільки ж ніхто не може знати цього, не намагаючись діяти, то єдиний ключ у відповіді на питання, що може зробити людина, лежить в її минулих діях. Цінність історії і полягає в тому, що завдяки їй ми дізнаємось, що людина зробила, а отже – якою вона є».

В історії приховано весь досвід людства. Ярошевський з натхненням зазначає, що заняття історією дає змогу пережити свою пряму причетність до справи, учасниками якої були багато знатних і благородних людей, справи, що не загинуть після того, як обірветься тоненька нитка індивідуальної свідомості. І це переповнює змістом і відчуттям міцності буття людини у світі.

Безмежна кількість історико-психологічного матеріалу має бути простежена в історичному зв'язку. Ярошевський обирає для цього ідею детермінізму, покладаючи її в основу періодизації становлення психологічних знань. Що правда, форми детермінізму, віднайдені ним для психології, не є специфічними для неї.

Передмеханістичний матеріалізм: його ідейна основа – взаємодія матеріальних стихій. Усі психічні структури походять від змішування та зіткнення матеріальних часточок. Коли між людиною і природою з'явилася машина, детермінізм набув механістичної форми.

Механодетермінізм: принципи побудови машин стали «методологічними регуляторами» дослідження природи людини (вчення про рефлекс, асоціативна теорія, механізм емоцій). На думку Ярошевського, механодетерміністичні причини запозичені зі сфери виробничої діяльності людей. Було висунуто положення «людина – машина», зокрема Ламетрі. Категорія образу (відчуття) і дії (рефлекс) успішно створювалась у межах механодетермінізму.

Під впливом учень Ч. Дарвіна і К. Бернара живу систему тлумачили як таку, що здійснює адаптацію до середовища – самоорганізацію, саморегуляцію (йдеться про ідею природного добору у Дарвіна, гомеостазу у Бернара). Були відкриті **психодетермінанти поведінки**.

Виникає **біопсихічнний детермінізм**, пов'язаний з розвитком учень про рефлекси та органи чуття. Психічне як особлива стихія детермінації виступило в контексті вивчення нервово-м'язових функцій організму. Визначилися поняття «природного» і «соціального». На їхньому зіткненні виникло поняття «психічної реальності», а це призвело до оформлення психології в самостійну науку (В. Вундт, Ф. Брентано), коли психологію зрозуміли саме як науку про «безпосередній досвід», а також як феномен інтенціональних актів свідомості.

На думку Сєченова, учення якого Ярошевський викладає у своїх працях вельми ґрунтовно, свідомість втратила свою первинність і була включена у структуру рефлексу. Біопсихічний детермінізм вплинув на характер досліджень Вюрцбурзької школи, в якій постали і вирішувались ідеї проблемної ситуації, настанов (мотивів), цілеспрямовано організованого психічного акту (розумова дія). Настанова як детермінанта не усвідомлюється. Предмет психології припинив

бути пов'язаний безпосередньо з ідеями свідомості. Основні категорії – образ, дія, мотив – сягнули нового рівня вивчення. Виникли школи психоаналізу, гештальтизму, біхевіоризму. Тут Ярошевський розкладає все «на полички»: категорію дії вніс біхевіоризм, образу – гештальтизм, мотиву – Фройдизм. Але ці школи вичерпалися. На зміну їм прийшли необіхевіоризм, неофройдизм, неогештальтизм. Це були спричинено соціально-історичними змінами у світі.

У категоріальне ядро Ярошевським було введено **соціальний детермінізм**. Соціокультурні фактори, однак, залишилися психічними: у радянській психології колективне мало визначати індивідуальне. Під час освоєння марксистської методології відбувається перехід від біодетерміністської категорії поведінки до соціодетерміністської категорії діяльності. Замість діадичної схеми (організм – середовище) постає тріадична (індивід – діяльність – середовище).

У проблемі детермінізму стикнулися два розуміння:

1) зовнішні причини діють через внутрішні умови (С. Л. Рубінштейн);

2) внутрішнє діє через зовнішнє (О. М. Леонтьєв).

Але головна засада залишилася єдиною: змінюючи зовнішній світ через соціально-практичні дії, суб'єкт змінює і внутрішній, психічний світ. Засадничим (принаймні декларованим) стало відоме положення К. Маркса про те, що предметне буття – це розкрита книга людських сутнісних сил. Психологія, для якої ця книга закрита, не може стати справді змістовною і реальною наукою. Слід було звернутися до діяльності та духовного начала, де «зашифровано» таємниці психічного життя особистості, до вивчення історичного розвитку свідомості.

Ярошевський показує шляхи, якими радянська психологія долала дуалізм поведінки і свідомості – продуктивний «діалог» біологічної та соціальної думки. В західній психології домінували біологічний або соціокультурний редукціонізм.

Психічне може розкривати свої таємниці тільки в «діалозі» біологічної та соціальної думки, а не окремо на ґрунті

кожної з них. Зведення психічного до фізіологічного і т. д. (редукціонізм) ігнорує психологічні закономірності й механізми, хоч вони мають самостійну наукову цінність. Лише долаючи редукціонізм, психологія рухалась уперед. Форм редукціонізму в XX столітті було чимало (фізіологічний, соціокультурний, кібернетичний тощо).

Ярошевський доводить необхідність пошуку своєрідності власне психологічних понять і моделей, які не можуть бути зведені до інших рівнів відображення. Аналогічно пропонується тлумачити і комп'ютерну революцію. Ярошевський відкидає також феноменологізм – тлумачення свідомості як відчуженої від зовнішнього, матеріального світу. Співчуття не є єдиним методом проникнення у психіку іншої людини. Відкидається також ідея Гуссерля про «життєвий світ». Феноменологізм у дильтеївському, гусерліанському, екзистенціальному розумінні активізував переживання до рангу унікального начала людського духу. Феноменологія мала замінити безпорадність Фройдизму та біхевіоризму, адже вони не змогли осягнути унікальність і цілісність особистості в усій повноті її переживань, її відкритості світу і спрямованості до самореалізації.

Гуманістична психологія, розірвавши взаємозв'язки з позитивною наукою, прагнучи зберегти спонтанність і самобутність людського «Я», виступила як «третя сила» після біхевіоризму та психоаналізу. Трансперсоналізм став «четвертою силою», проголосив заперечення «Я» та запропонував свідомості, щоб вона рятувала людину від тривог, стресів, конфліктів. Так виникло звертання до «самадхи» – йогівського прийому звільнення розуму від думок і переживань, прагнення до втрати почуття «Я». Такий же сенс має звертання до фармакології з метою розчинитись у «блаженному просторі», де немає поділу на суб'єкт і об'єкт.

Здійснення наголосу на психологічні детермінанти у взаємозв'язку з природними і соціальними процесами, на думку Ярошевського, сприятиме просуванню психології до нових творчих рубежів.

У Ярошевського є спеціальне монографічне дослідження, присвячене розвиткові психології у XX столітті. Друге, допов-

нене видання (1974 р.) вийшло під назвою «Психологія у XX столітті. Теоретичні проблеми розвитку психологічної науки». Цьому ж періоду присвячені 1–14 розділи його «Історії психології», третє, перероблене видання якої вийшло 1985 року.

М. Ярошевський у своїх працях здійснює категоріальний підхід у тлумаченні поступу історико-психологічної науки. Досліджуючи форми розвитку психологічного пізнання, з'ясовуючи питання, як була відкрита «психічна реальність», розкриваючи шляхи, якими йшла психологія, формуючись як самостійна наука, вчений аналізує «біологічну модель» поведінки, а також дає характеристику функціональної психології. У XX столітті, на думку вченого, відбулося суттєве зіткнення психології з практикою.

Провідні категорії кожної психологічної системи формують особливості детерміністичного погляду на психіку. «Розвиток наукової психології, – акцентує Ярошевський, – це історія боротьби за детермінізм. Саме з цим пов'язується формування категоріальної «сітки» психологічного знання, як знання об'єктивного, причинного, систематизованого, доступного емпіричному контролю. Складна взаємодія соціально-економічних, філософсько-ідеологічних і логіко-наукових факторів і визначила розвиток психологічного знання».

Розкритикувавши методологічні підходи Мерфі, Кречфуда і Креча, Коєна, Бріксманса, Вотсона, Ярошевський пропонує єдність інваріантного та варіативного ядер у психологічній системі. Організація і регуляція психологічного пізнання не вкладається в концепції настанов, «контрастуючих пар» тощо. Згідно із теорією Ярошевського, наукове дослідження відтворює у формі категорій принципові проблеми, що історично розвиваються, істотне і стійке в невичерпному світі психологічних фактів. Тут мають ураховуватися соціальні та методологічні запити – домінанти цієї епохи.

Отже, інваріантне (категоріальне) ядро психології, за словами Ярошевського, утворюють:

1) категорії;

2) принципи;

3) проблеми.

Категорії становлять «сітку» – категоріальний лад, котрий є кістяком науки. Регулятивну роль виконують пояснювальні принципи – детермінізму, розвитку, системності та ін. Категоріальний аналіз має виявити не лише поетапні «зрізи» в розвиткові психології, а й специфіку кожного етапу.

До «вічних» проблем психології Ярошевський відносить об'єктивне (інтерсуб'єктивне) вивчення внутрішнього світу людини. Серед таких проблем виділяється насамперед відображення в загальних поняттях неповторності людської особистості.

Потреба вирішення актуальних завдань спонукала до інтенсивного розвитку психологію творчості, організаторської діяльності, інформаційну психологію та інші напрями. Це пояснюється не іманентним розвитком психології, а життєвими потребами людей. Логіка поступу науки має наднидивідуальний характер, а, може, це істинна сутність творчої індивідуальності.

Ярошевський нагадує, що XX століття в історії товариства психологів ознаменувалося відкриттям IV Міжнародного конгресу в Парижі 1900 року.

Видатні психологи, які виступали на конгресі,– Т. Рібо, Г. Еббінгауз – не могли передбачити нову еру в психології. Але Павлов на рубежі віків запропонував об'єктивне дослідження поведінки на основі рефлекторної теорії (умовні рефлекси), а Дьюї в кінці XIX століття висунув ідею зворотного зв'язку в рефлекторній теорії.

І тут психологи зіштовхуються з головною антиномією творчості. З одного боку, тут діє непередбачуване, яке виходить за межі логічного висновку. Проте творча думка детермінується не тільки минулим і сучасним, а й майбутнім (відшукуваним результатом), який передбачається суб'єктом творчості та існує лише в його голові. У другій половині XX ст. прогнозування вченого перетворилося на предмет особливого інтересу, як важлива властивість, що не поступається іншим дослідницьким здібностям. Розробка прогнозів є своєрідною діяльністю вчено-

го. Яке рішення ухвалити, як спрямувати наукову діяльність – це, на думку Ярошевського, істотно визначає творчий успіх, ефективність досліджень.

Виникає потреба віднайти засоби оптимізації та забезпечення прогностичного апарату наукового мислення. Так звана футурологія говорить не тільки про майбутні зрушення науки, а й про риси майбутнього світу людини. Передбачення зрушень у психології пов'язується з передбаченням зрушень у соціальній сфері.

Зміна категоріального апарату психології у XX столітті відбувалася під впливом редукціоністських тенденцій – зведення психологічних понять до понять інших наук (фізіологічні, кібернетичні, фізичні та інші форми редукціонізму). Тут втрачається специфіка природи психічного. Успіх психології залежатиме від взаємодії на рівних з іншими дисциплінами, а не в розчиненні в їхній субстанції.

Наступний вид редукціонізму, зауважує Ярошевський, виявляється у спробах звести до однієї з категорій усі інші. Це чітко простежується в біхевіоризмі, Фройдизмі. Так, соціальну мотивацію тлумачать за типом органічних збуджень. Подолання бар'єрів редукціонізму та зміцнення міждисциплінарного, системно-категоріального та рівневого підходів визначають характер психології в доступному для огляду майбутньому.

Мабуть, має йтися не про певне прогнозування, а про те, щоб здійснювати рух наукових ідей, спираючись на вже досягнуті результати, здійснювати наступні кроки, спираючись на освоєну землю, хоч інколи й будуючи в межах фантазії прогностичні ідеї. Вони виступають як задуми майбутніх творів, задуми, які ґрунтуються на попередніх досягненнях цієї дисципліни.

Історія психології має не тільки вказати на останні значні досягнення цієї науки, а й віднайти браму, через яку можна було б увійти в подальші глибини психічної дійсності.

Історія психології – не міркування на дозвіллі про якийсь безконечний мало визначений предмет, не школа помилок

попередників, які треба знати, щоб не повторювати їх у своїх дослідженнях, а невпинна праця, котра вимагає більше наснаги й часу, ніж може їх мати окрема людина, яка, проте, відважилась увійти в своєрідну тривалу містерію самовідданих пошуків у напівтемряві, щоб, зрештою, вийти до берегу океану, осяяного сонячним світлом істини. Але це не істина закостенілого знання, а така, що, піднімаючи людину до нового обрію, відкриває перед нею ще більше загадок, ніж їх було до початку містеріальної феноменології.

Стародавні містерії відкривали людині можливість вічного блаженства, можливість розумно й добре жити. Не бути посвяченим у містерії було ознакою невіри або ж байдужості. Містерії вказували дорогу до вищого знання та до оновлення завдяки цьому знанню, здобутому у стані екстазу. Містеріяльне вчення мало більш спекулятивний характер, ніж народні вірування. Людина включалась у певну дію і через неї здійснювала перетворення своєї свідомості, вищого психологічного рівня буття.

Своєрідною містерією для кожного психолога повинно бути історико-психологічне таїнство, яке не тільки має практичне значення для широкої обізнаності з фаху, а й стає найглибшим переживанням – сумарним інсайтом того найбільш вражаючого, що було здобуто людиною під нездоланною вимогою – «пізнай саму себе». Ця вимога є вічно здійснюваною, такою, що ніколи не буде завершеною. Адже таке завершення означало б кінець історико-психологічних намагань. А з цим було б утрачено і зміст буття психолога. Те вчене незнання, про яке твердив М. Кузанський, залишається світочем для людини, що обрала для себе фах психолога взагалі та історика психології особливо.

Отож, перед вітчизняною психологією постали важливі завдання, які вона в змозі вирішити, зберігаючи і розвиваючи наукові традиції і досягнення російських наукових шкіл, збагачених досвідом світової психологічної науки. Стан вітчизняної психології, який ми спробували відобразити в цій лекції, доводить, що її потенційні можливості.

Питання для семінару

1. Наукові психологічні дослідження в Росії у другій половині XIX – початку XX ст.

2. Учення І. П. Павлова.

3. Психологічна концепція В. М. Бехтерєва.

Питання для самостійної роботи

1. Внесок О. О. Ухтомського та Г. Г. Шпета в психологічну науку.

2. Вивчення теорій Л. С. Виготського, Б. Г. Ананьєва.

3. Розвиток психологічної думки у радянський час (Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв).

Література

1. Роменець В. А. Історія психології XX століття: навч. посібник / В. А. Роменець, І. П. Маноха; вст. ст. В. О.Титаренка, Т. М. Титаренко. – Вид. 2–ге, стереотип. – К.: Либідь, 2003 – 992 с. ; іл.

2. Выготский Л. С. Вопросы теории и история психологии / Л. С. Выготский // Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1982. – 589 с.

3. Грановский Т. Н. Лекции по истории Средневековья / Т. Н. Грановский. – М.: Наука, 1987. – 435 с.

4. Ждан А. Н. История психологи : от античности к современности / А. Н. Ждан. – М.: Знак почета изд-ва МГУ, 1999. – 346 с.

5. История традиций и научных школ в истории советской психологии / ред. А. Н. Ждан. – М.: Изд-ва МГУ, 1990. – 367 с.

6. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения / А. Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – 392 с.

7. Марцинковская Г. Д. История психологии / Г. Д. Марцинковская. – М.: Академия, 2001. – 554 с.

8. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М.: Рефл-бук, 1997. – 138 с.

9. Московичи С. Век толп / С. Московичи. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. – 480 с.

10. Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст.: у 2 т. / за ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. Школа, 1955. – 260 с.

11. Павлов І. П. Умовний рефлекс / І. П. Павлов // Вибрані твори. – К.: АН УРСР, 1949. – 403 с.

12. Петровский А. В. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. Т. 1, 2. – 416 с.

13. Петровский А. В. Основы теоретической психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М.: Инфра-М, 1997. – 528 с.

14. Рубинштейн С. Л. Принципы и пути развития психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Изд. Академии наук СССР, 1959. – 426 с.

15. Челпанов Г. И. Мозг и душа / Г. И. Челпанов. – М.: Изд. 9, 1912. – 336 с.

16. Теяр де Шарден П. Феномен человека / П. Теяр де Шарден. – М.: Издательство АСТ, 1987. – 553 с.

17. Ярошевский М. Г. История психологии / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

18. Ярошевский М. Г. Психология XX века: учеб. пособие / М. Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1994. – 416 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Зоряна Ярославівна Ковальчук

ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Курс лекцій

Частина 2

Видано в авторській редакції

Макетування
М. В. Вульчин

Друк
Н. Я. Ганущак

Здано до набору 09.08.2013 р. Підписано до друку 21.10.2013 р.
Формат $60\times84/_{16}$. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 19,99.
Наклад 100 прим. Зам. 113-13.

Львівський державний університет внутрішніх справ
79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.

Ковальчук З. Я.

К56 Історія психології: курс лекцій. Частина 2: для студентів спеціальностей «Психологія», «Практична психологія» / З. Я. Ковальчук. – Львів: ЛьвДУВС, 2013. – 344 с.

У лекціях охарактеризовано внесок представників різних епох у формування психології як науки, окреслено можливі напрями досліджень шляхів розвитку її шкіл і теорій.

Матеріал лекцій органічно пов'язаний з історією досліджуваних питань, оскільки немає такої проблеми в сучасній науці, яку можна вирішити без огляду на історію.

Для початківців у вивченні історії психології і усіх, хто цікавиться процесом становлення та розвитку психологічних знань.

УДК 159.9 (100) (091) (075.8) К 563
ББК Ю91(о)я 73-2